

2024/1. XI. évfolyam, 1. szám

Délvidéki Szemle

Történettudományi folyóirat

A tartalomból:

- Forró Lajos: A Zentán történt 1944-45-ös partizánmegtorlás utólagos igazolása a helyi és a járási háborús bűnöket vizsgáló bizottság irataiban
- Tóth Marcell: Az aradi kormány története
- Forgács Hajnalka: Pozsega vármegye és a Délvidék az Országgyűlési Könyvtár muzeális gyűjteményében
- Károly Adrienn: A Bácsország fotóhasználatja (1904–1906)
- Fejős Sándor: Question of Identity, Depiction of Ideological Aspirations in the Contemporary Serbian Movies
- Illyés Szabolcs: Radical Islam as a security policy risk in the Western Balkans

Délvidéki Szemle

2024. XI. évfolyam, 1. szám

DÉLVIDÉKI SZEMLE

A megjelenést támogatta:

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó

Főszerkesztő: Zakar Péter

Szerkesztők: Döbör András, Fábíán Borbála, Fejős Sándor, Fizel Natasa, Forró Lajos,
Hegyi Ádám, Petheő Attila, Pető Bálint, Szabó Pál

Felelős szerkesztő: Döbör András, Pető Bálint

Nemzetközi Tanácsadó Testület tagjai: Fodor István (Zenta), Molnár Tibor (Zenta),
Szekernyés János (Temesvár), Srđan Cvetković (Belgrád), Kovács Attila (Ljubljana)

Lektorálták: Fejős Sándor (1.), Pető Bálint (2., 3.), Döbör András (4., 5., 8.), Tolnai Szabolcs (6.),
Kiss Gábor Ferenc (7.)

Címlapterv: Forró Lajos

A borítón: az aradi Andrassy tér 1903-ban
(forrás: FORTEPAN, 27255. sz. kép részlete, adományozó: Schoch Frigyes)

A folyóirat megjelenik évente két alkalommal: tavasszal és ősszel. A lap a történelmi Délvidék és a Duna–Körös–Maros-Tisza Eurorégió múltjáról és jelenéről közöl tudományos igényű, lektorált tanulmányokat, forrásismertetések, kritikákat és a délvidéki közélettel kapcsolatos cikkeket, interjúkat, konferencia-előadásokat. A *Délvidéki Szemle* „Tudományos közlemények” rovatában jelennek meg az eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakkikkek absztrakttal. A folyóirat a történet- és társadalomtudományok minden területéről közöl lektorált tanulmányokat; kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetések, elemzéseket és átfogó szintéziseket. A *Délvidéki Szemle* „Közélet” rovatában jelennek meg a délvidéki történeti kutatásokkal és a közélettel kapcsolatos publicisztikák, interjúk és konferencia-előadások írásos változatai, melyekre a tudományos közleményekkel szemben támasztott követelmények nem vonatkoznak. A *Délvidéki Szemle* „Téka” rovatában jelennek meg a délvidéki vonatkozású könyvekről, filmekről, adatbázisokról és egyéb médiumokról szóló ismertető, kritikák. A *Délvidéki Szemle* „Kitekintő” rovatában közöl a történelmi Magyarországtól a trianoni döntéssel elszakított országrészek múltjáról és jelenéről eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakkikket, tanulmányokat, kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetések, elemzéseket és átfogó szintéziseket. A benyújtott tudományos közlemények megjelenítésének fő szempontja a szakmai minőség. A kéziratokat a szerkesztőség véleményezi, majd a tudományos közélet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai lektorálják. A benyújtott tudományos közlemények szerzői bejelentik, hogy másutt még nem jelentették meg írásukat, a Szerkesztőség pedig nem zárja ki, hogy a *Délvidéki Szemle*ben történő közlés után máshol vagy más nyelven megjelenjen. A kéziratokat magyar, szerb, német vagy angol nyelven, elektronikus formában a szerkesztőség címére kell beküldeni. A tanulmányok terjedelme minimum 10, maximum 20 nyomtatott oldal lehet.

Szerkesztőség:

Délvidéki Szemle Szerkesztőségi Hivatal
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
H-6725 Szeged, Hungary
Hattyas sor 10.

Tel.: +36/62-544-759

Email: delvidekkutato@delvidekkutato.hu

Honlap: www.delvidekkutato.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

- 1. A Zentán történt 1944-45-ös partizánmegtorlás utólagos igazolása a helyi és a járási háborús bűnöket vizsgáló bizottság irataiban**
(Forró Lajos) 5
- 2. Az aradi kormány története**
(Tóth Marcell) 17
- 3. Pozsega vármegye és a Délvidék az Országgyűlési Könyvtár muzeális gyűjteményében**
(Forgács Hajnalka) 62
- 4. A Bácsország fotóhasználata (1904–1906)**
(Károly Adrienn).....81
- 5. „Mely álnév alatt asszonyírók sejtünk” – Crayon nyomában**
(Bíró-Balogh Tamás) 107
- 6. Question of Identity, Depiction of Ideological Aspirations in the Contemporary Serbian Movies / Depiction of Questions of Identity in Contemporary Serbian Cinematic Works**
(Fejős Sándor) 123

KITEKINTŐ

- 7. Radical Islam as a security policy risk in the Western Balkans**
(Illyés Szabolcs).....134
- 8. Végrehajtott halálos ítéletek Szekszárdon a „boldog békeidőkben”**
(Pető Bálint).....149

TÉKA

- 9. A polgári iskola, az általános iskola, a tanárképzés és
a pedagógus-professzió kérdéskörei**
(Pető Bálint).....176
- 10. Lelkészek a csehszlovákiai magyarság megmaradásáért Trianon után**
(Pető Bálint).....178

**A ZENTÁN TÖRTÉNT 1944-45-ÖS PARTIZÁNMEGTORLÁS
UTÓLAGOS IGAZOLÁSA A HELYI ÉS A JÁRÁSI HÁBORÚS
BŰNÖKET VIZSGÁLÓ BIZOTTSÁG IRATAIBAN**

FORRÓ LAJOS

ABSTRACT

The study examines the partisan reprisals against the local Hungarian population in Zenta during World War II in 1944 and the mechanisms of their subsequent justification through the documents of local and district war crimes investigation committees. The article compares the lists compiled by these committees, revealing differences in the investigations and the conclusions that can be drawn from them. The analysis of the documents suggests that records produced by the partisan authorities often served post hoc self-justification, raising serious questions about their objectivity and credibility. The study emphasizes the importance of source criticism, which must not allow for simplistic, collective responsibility.

BEVEZETÉS

A szovjet hadsereg október 8-án foglalta el Zentát. Ugyanezen a napon esett el Óbecse, Magyarkanizsa, Martonos, 10-én Horgos, Szabadka, október 18-án Topolya, 19-én Szenttamás, 21-én Zombor, majd 23-án Újvidék is. A Tisza menti impériumváltás, az átkelést leszámítva, komolyabb harcok nélkül történt, mert a gyengén felszerelt honvédségi alakulatok a legtöbb helyen visszavonultak a szovjet csapatok érkezése előtt. Így történt ez Zenta esetében is, ahová 8-án minden ellenállás nélkül vonult be a szovjet hadsereg és a nyomában érkező partizánok.¹

Mivel Zentán az 1941-es impériumváltást követően – főként a magyar katona-ság és néhány helybéli polgár közreműködésével – atrocitásokra került sor a szerb lakosság ellen, sejteni lehetett, hogy sor kerül a bosszúra. Átvizsgálva a Vajdasági Levéltár 183-as fondjának Zentára vonatkozó iratait, megállapíthatjuk, hogy azok-nak a zentai polgároknak a döntő többsége, akik valamilyen vétséget követtek el 1941 és 1944 között szerb polgártársaik rovására, elmenekültek a visszavonuló Magyar Hadsereggel.

A bevonulást követően elkezdődtek a magyar lakosság elleni atrocitások. A par-tizánok a helyi szerbekkel karöltve ledöntötték Horthy István kormányzóhelyettes szobrát, valamint a Fő téren álló országszázlót is.² Megkezdődött a bűnösnek vélt magyarok letartóztatása, akiket a városháza pincéjében lévő rendőrségi fogdába zártak. A túlélő visszaemlékezők kegyetlen bánásmódról számoltak be. Állandó jelleggel folyt az összegyűjtött emberek kínvallatása és brutális bántalmazása.³

1944. november 9-én Petar Relić-Čedo,⁴ az OZNA (Odeljenjezazaštitaroda – Népvédelmi Ügyosztály) büntetőszázadának parancsnoka utasításának értelmében három fegyveres érkezett Zentára, és a fogvatartottakat – néhány helybéli szerb közreműködésével – 10-én hajnalban likvidálta.⁵ A gyilkosságokat mindenféle bírósági ítélet nélkül hajtották végre, hiába próbált ellene érvelni Isidor Nešič városelnök. A cselekményről hivatalos irat is készült, amely szerint november 9-én 65 pol-gár esett áldozatul. Az iratot Szloboda János zentai nyugalmazott tanár meglelte a Zentai Történelmi Levéltárban, és azt publikálta.⁶

A fent említett eset mellett, a későbbiekben további likvidálások is történtek Zentán. Többen estek áldozatul a kínvallatásoknak, illetve a hadsereg túlkapásai-nak, valamint néhány polgár esetében a későbbiekben a szabadkai katonai bíróság is hozott halálos ítéletet. Több partizániratban is megtalálható a zentai likvidáltak névsora. Az egyik ilyen jelentés 79 likvidált magyar nevet tartalmazza.⁷ A vissza-emlékezések szerint a szám nem pontos, valószínűsíthető, hogy az áldozatok száma magasabb, és az agyonvert, meggyilkolt emberek közül nem mindenki került rá a partizánok által vezetett listákra.

PARTIZÁNIRATOK A VAJDASÁGI LEVÉLTÁRBAN

A törvénytelen népirtást a partizánhatalom Zenta esetében – mint ahogyan azt más délvidéki településeken is tette – utólag próbálta meg igazolni. Az öngazo-lás a feljelentések gyűjtésével vette kezdetét 1944. december 6-án, amikor a helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottsághoz megérkezett az első feljelentés.⁸ Zenta kap-csán összesen öt dobozban 2832 feljelentést találunk,⁹ amit helyi – néhány eset-től eltekintve főként szerb – polgárok tettek a háborús bűnöket vizsgáló bizottság irodájában. A Zentán tett feljelentésekkel egy korábbi cikkünkben foglalkoztunk

részletesebben.¹⁰ A partizánhatalom részéről a *feljelentések* gyűjtését követte az „elkövetett” bűnök szerinti csoportba tartozó *névsorok összeállítása*. Jelen cikkünkben e folyamat bemutatására vállalkozunk.

A vajdasági levéltár a 183 Fond 543. dobozában „Zločini i zločinci, mesta: Senta” (Bűnösök és büntettek, Zenta helység) cím alatt találhatóak meg a helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottság iratai. A dokumentumok zöme kézzel szerkesztett táblázat, amelybe írógéppel gépelték be az adatokat. A bűnöket kategóriák szerint osztályozták:

1. bevonulás (ulazak) – a magyar hadsereg bevonulása során a helyi magyar lakosság által elkövetett bűnök;
2. hadsereg (armija) – a magyar hadsereg által elkövetett bűntények;
3. razzia (racija) – az Újvidéken és környékén 1942-ben elkövetett bűnök;
4. táborok (logori) – a különböző táborokban elkövetett bűnök;
5. erőszakos mozgósítás (prisilno mobilisanje) – a katonai mozgósítás során elkövetett bűnök;
6. kényszermunka (prisilni rad) – a kényszermunka során elkövetett bűntények;
7. kitelepítés (iseljivanje) – a kitelepítéssel kapcsolatos bűntények;
8. vagyon elleni bűncselekmények (protiv imovine).¹¹

A zentai helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottság által összeállított listák valószínűleg hiányosak. A levéltári anyagok között csupán a bevonulás, a hadsereg és a razzia kapcsán találtunk összeállított névsorokat. Az anyag a helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottságtól egy felsőbb szervhez, a zentai járási háborús bűnöket vizsgáló bizottsághoz került. Tulajdonképpen itt került sor először a magyarok elleni vádak kivizsgálására – igaz, elég felületesen.

A háborús bűnöket vizsgáló bizottság kihallgatásokat is lefolytatott, tanúvallomásokot gyűjtött össze, és részletesen dokumentált minden olyan eseményt, amely a szláv lakosság ellen irányult. Összeállította az 1941 és 1944 közötti áldozatok névsorát, bár olykor túlzásokkal; átvizsgálta a magyar közigazgatás fennmaradt dokumentumait; összegyűjtötte a magyar uralom idején tartott ünnepek – beleértve a bevonulással kapcsolatosakat is – képanyagát, és beazonosította a képeken szereplő személyeket; pártlisták után kutatott, valamint számba vette a megrongált kulturális értékeket, és további hasonló feladatokat látott el.¹²

A jegyzőkönyvek a 183-as fond anyagában hiányosak, illetve a rendszertelen iratkezelésnek köszönhetően elkeveredtek. Sok esetben a feljelentések mellékleteként vannak meg, de néha csupán utalást találunk az eredeti dokumentum meglétére, és maga az irat nincs a levéltári anyagban. A megtalált jegyzőkönyvek elemzésére és bemutatására egy későbbi cikkünkben vállalkozunk.

A partizánhatalom túl sok időt azonban nem hagyott a vizsgálódásra, mert az 1945 októbere és novembere között készült helyi listák alapján ősz végére elkészültek a járási bizottság névsorai is. Természetesen időnként ezután is készülhettek jegyzőkönyvek.

A két szerv által összeállított listát próbáljuk meg cikkünkben elemezni és összehasonlítani.

„ULAZAK” – A BEVONULÁS KAPCSÁN ELKÖVETETT BŰNÖK

Érdekességként jegyezzük meg, hogy a helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottság legnagyobb igyekezettel az „ulazak”, vagyis a bejövétel kapcsán elkövetett bűntettek kategóriájában volt a legbuzgóbb. Ebben a tárgykörben két névsort is szerkesztettek. Az eredeti listán¹³ 212 név, míg a kiegészítő listán¹⁴ 19 név szerepel, „1945. október 4., Szabadka” keltezéssel. A névsorok egy kézzel szerkesztett táblázatban vannak beírva a következő adatokkal:

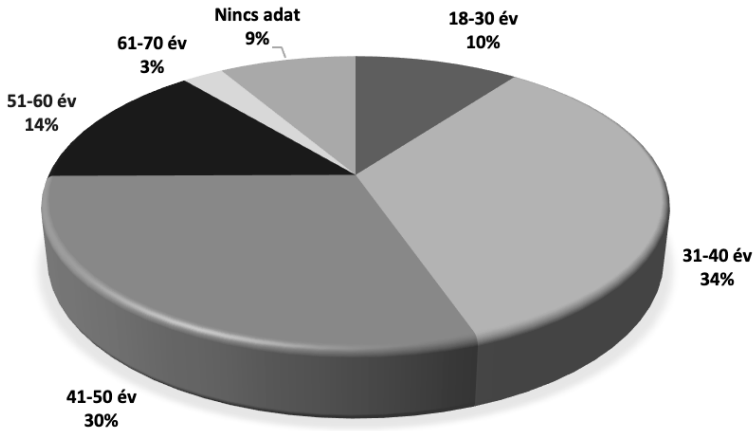
1. sorszám
2. vezetéknév, utónév, hozzávetőleges életkor, illetve további személyes adatok
3. utolsó tartózkodási hely
4. az elkövetett bűncselekmények típusai
5. az elkövető besorolása (magyar hadsereg tagja, a városi vezetés tagja vagy helyi bűnelkövető), illetve a bűntett leírása
6. a feljelentések száma.

Az listán szereplő személyek adatai a partizániratok hanyagságára jellemző módon vannak kitöltve, és hiányosak. Van, ahol csak a név szerepel, esetleg kiegészítve azzal, hogy az illető zentai magyar. A feltételezett bűnök a feljelentésekkel összhangban vannak beírva, tehát akit valamivel megvádoltak, azt ebben az iratban már tényként közlik. Ez erősen koncepciós színezetet kölcsönöz a zentai háborús bűnöket vizsgáló bizottság dokumentumainak.

A bejövétel kapcsán elkövetett bűnökkel kapcsolatban döntő többségében zentai magyarok kerültek a listára. Kivételt képez a nyolc Magyarországról érkezett katona vagy közigazgatási személy (Baumann István, vitéz Csatári József, Gincler, vitéz Hajnal Alajos, dr. Halász Károly, vitéz Pálfi Gyula, Papp Lajos, dr. Mikes Iván), két csantavéri (Fehér István, Pápai Vince) két adai (Kós Ferenc, Kovács Ferenc), három padéi (Konodi Péter, Pekó Mihály, Vicei Mihály) és egy szabadkai (Straka Zseljkó) helyi magyar, illetve egy német (Morvai András felesége, Lujza), egy szerb (Polovina Danilo) és egy izraelita (Hauer Jóska) zentai polgár.

A bejövétel kapcsán elkövetett bűnök miatt listára kerültek életkor szerinti megoszlása a következő: 18–30 év közötti 24 fő; 31–40 év közötti 81 fő; 41–50 év közötti

71 fő; 51–60 év közötti 33 fő; 61–70 közötti 6 fő. 20 személy esetében az iraton nem szerepel a kor meghatározása. A listán lévő legfiatalabb személy a 20 éves Kőrösi Károly zentai magyar, akit gyilkossági kísérlettel, míg a legidősebb a 69 éves Kőműves István zentai földműves, akit gyilkossággal, letartóztatással és rablással vádoltak (lásd: 1. ábra).

1. ábra. A bejövetel kapcsán elkövetett bűnökkel vádolt zentai polgárok kor szerinti megoszlása a helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottság irataiban

A listán szinte kizárólag férfiak szerepelnek, csupán négy nőt említenek: Morvai András feleségét, Lujzát (139. sorszámmal); Sekulić Lázár feleségét, Almási Juliskát (a kiegészítő listán 16. sorszámmal) és Kőrösi János, illetve Klimó Dezső feleségét (95. és 108. sorszámmal).¹⁵ Klimó feleségének állítólagos bűne gyilkosságra való felbujtás, míg a többiek az iratok állítása szerint a rablás büntetést követték el. Ezekre a vádakra a feljelentéseken kívül semmiféle bizonyíték nincs az iratok között.

Van, aki többször is szerepel a névsorban. Ilyen dr. Ferenci Antal, aki kétszer szerepel a listán, 52. és 59. sorszám alatt ugyanazokkal az adatokkal. Toldi Jánost háromszor említik, 194., 195., 196. sorszámmal. Neki a személyes adatai minden esetben ugyanazok, viszont a vélt bűnök leírása mindhárom esetben mást tartalmaz:

„Helybéli bűnöző! Mint rendőr Ivan Jančić tanító házához vezette a magyar katonákat, ahol az egyik katona rálőtt Ivanra, Toldi pedig ezután késsel felhasította hasát, úgy, hogy az áldozatnak kifolytak a belei.”

„Helybéli bűnöző. Mint rendőr a házából elvitte Boško Branavački vendéglőst, és ezt követően a laktanya előtt lelőtte.”

„Helybéli bűnöző. Mint rendőr többedmagával Mladen Lalić vasutas házához ment, ahonnan különféle dolgokat eltulajdonított, majd a rálöttek a házra.”¹⁶

Ez mindenképpen érdekes iratkezelés, hiszen a többi listán szereplő személy esetében a partizánok elegendőnek találták a személyes adatok egyszeri beírását. Azt sajnos nem tudjuk, hogy Toldi János esetében van-e valamiféle különleges jelentése a személyes adatok háromszori említésének, azt ellenben igen, hogy nevezettet 1944. november 9-én törvényes ítélet nélkül likvidálták. A zentai állami halotti anyakönyvbe 1941. április 17-én bejegyezték Ivan Jančić és Boško Branavački nevét. Mindkét esetben a halál okaként „elvérzés, lőtt seb” van feltüntetve.¹⁷ Toldi János neve viszont csupán a feljelentésekben tűnik fel, amit jóval a likvidálása után tettek, 1944. december 16-án, illetve 1944. december 27-én. Az iratban szereplő személyek közül – a mai ismereteink szerint – 28 zentai magyart likvidáltak, és ezt 18-nál jelzik is az iratban (Berkés Pál, Döme Albert, Dukai Lukács, dr. Felsőhegyi András, Fehér László, dr. Ferenczi Antal, Huszár Bálint, Kalmár István, Lakatos Vince, Lukács Károly, Márton Ferenc, Nagy János, Nagy Perge Illés, Sándor Jenő, Szollár János, Toldi János, Tóth Miklós). A partizánterminológia szerint ilyen esetben megjegyzésként odaírták a „presudjen”, azaz „ítélet nélkül likvidálva” szót. Külön hívjuk fel a figyelmet az irat keletkezésére (1945. október 4.) és a likvidálás dátumára (1944. november 9). Mint az más helységekből is előfordult,¹⁸ elmondható Zenta esetében is, hogy a likvidálások megelőzték a feljelentéseket és a különféle háborús bűnös listákra kerüléseket. A listán szereplő 28 likvidált magyar vélt bűnök szerinti megszólása a következő: gyilkosság: 8 fő; gyilkossági kísérlet: 1 fő, szellemi vezető: 2 fő; súlyos testi sértés, bántalmazás, verés: 6 fő; hazaárulás: 1 fő; rablás: 7 fő; letartóztatás: 2 fő; magántulajdon rongálása: 1 fő.

Meg kell említenünk, hogy a partizán-iratkezelés igen felületesen kezeli a gyilkosság vádját. A fent említett nyolc esetből hat főnél a vád mellé semmiféle konkrétumot nem említ. Pl. Lakatos Vince esetében az irat a következőképpen fogalmaz: „Helybéli magyar bűnöző, zentai cipész, rendőr. Nevezett bűnöző, mint rendőr részt vett a zentai szerbek tömeges legyilkolásában, verésében és bántalmazásában.”¹⁹ Sándor Jenő esetében: „Amikor a csendőrök visszavonultak zentai állomáshelyükről, mint egy nemzetőr várta és megölte őket.”²⁰

A partizánhatalom előszeretettel használta azt a következtetést, hogy ha valaki jelen volt egy gyilkosság elkövetésénél, vagyis látta, amint a magyar hadsereg megölte valakit, akkor már nevezett ellen is gyilkosság a vád. Így egy-egy helyi szerb meggyilkolása esetében több állítólagos gyilkos neve is felkerül a listákra.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a fent említett vádak közül csupán egy gyilkosság esetében történt bírósági eljárás – Borbély András esetében –, míg a többi személy egy-egy helyi szerbek által tett feljelentés alapján került a listára. Ezeket a

feljelentéseket a partizánhatalom kész tényként veszi át, meg sem kísérelve azok bizonyítását. A „vádlottak” kihallgatása lehetetlen is lenne, hiszen a feljelentés előtt már likvidálták őket. Így talán joggal merül fel bennünk, hogy az ő esetükben egy utólag kreált esettel próbálták meg igazolni nevezett törvénytelen likvidálásukat.

A helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottság által elkészített listát továbbbították a felsőbb szerv számára. Átvizsgálás után a járási háborús bűnöket vizsgáló bizottság – a szabadkai körzeti bizottság jegyzőkönyvei alapján – új listát állított össze. A bejövétel kapcsán itt – a helyi bizottság által jegyzett 231 név helyett – 45 név került fel a listára (29 név mindkét listán szerepel).²¹ Érdekességként jegyezzük meg, hogy míg a helyi bizottság a feljelentések alapján 28 (lásd fentebb) korábban már likvidált személyt talált bűnösnek, addig a járási bizottság anyagában már „csak” négy név szerepel: dr. Ferenczi Antal, Lakatos Gusztáv, Nagy Perge Illés és Szabó Mátyás neve. Elképzelhető, hogy a helyi bizottság a már likvidált személyek megölését utólag egy-fegy feljelentéssel próbálta meg igazolni.

„ÁRMIJA” – A HADSEREG ÁLTAL ELKÖVETETT BŰNÖK

A zentai helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottság a hadsereg által elkövetett bűntettek anyagában egy kiegészítő listát találtunk.²² Viszont a razzia anyagában két dosszié is található egyazon címmel és más-más tartalommal. Az elsőben 11 anyaországi személyt említ bűnelkövetőként.²³ A dokumentum érdekessége, hogy a vádpontok tekintetében minden bejegyzés a hadsereg által elkövetett bűnökre enged következtetni. Itt valószínűleg a dossziéra hibásan került a felirat, és a valóságban itt a második kategória, azaz a hadsereg által elkövetett vélt bűnök találhatóak. Ezen a listán bírók, katonatisztek, detektívek, rendőrök, kémelhárítók szerepelnek. Érdekes kiemelni az egyes sorszámokkal beírt Besenye József őrnagyot, aki az irat szerint a katonai bíróság elnöke. A vád szerint Besenye a letartóztatott kommunisták tárgyalására kijelölt katonai bíróság elnökeként hat, kötél által végrehajtandó halálos ítéletet hozott.

A Bácskában történt szabotázsakciók miatt egy különleges nyomozócsoport felállítására került sor, amelynek feladata a kommunista szervezkedés felgöngyölítése volt. Az akció keretében nagyarányú letartóztatásokra és a statáriális bíróságok által halálos ítéletek kiszabására került sor. A nyomozások során Zentán is megkezdődtek a letartóztatások, aminek következtében tíz kommunista szervezkedéssel vádolt személyt – dr. Gerő Istvánt, Spiró Mátyást, Molnár Pétert, Lówi Károlyt, Lówi Dénest, Lőweiné Székely Ilonát, Nagyabonyi Vincét, Magymélykúti Mátyást, Ősz Szabó Jánost és Müller Istvánt – állítottak bíróság elé. A vezérkari főnökség 1941. november 7-én tárgyalta az ügyet, és minden vádlottat kötél általi halálra ítélte. Szombathelyi Ferenc, a Honvéd Vezérkar főnöke négy ítéletet – Nagyabonyi Vince,

Székely Ilona, Öz Szabó János és Nagymélykúti Mátyás esetében – fogházra változtatott azzal a kikötéssel, hogy az elítélteknek végig kell nézniük társaik kivégzését.²⁴

Az eset kapcsán a listára ezen bünelkövetésben való segítségért felkerült Bocsári Perisity Pál (az irat szerint a kémelhárítás vezetője), Pap Lajos (az irat szerint csendőr alhadnagy), Sári István (az irat szerint rendőrdetektív), Újfalusi Géza (az irat szerint a kommunisták elítélésében részt vevő bíróság tagja), Mali Tibor (az irat szerint detektív) is.²⁵

A kiegészítő irat három zentai nevét – Döme Ferenc, Kőrösi Károly és Lakatos Vince – jegyezte fel a hadsereg által elkövetett bűnök kategóriájába.²⁶ A vád szerint ők jelentettek 33 szerb, illetve zsidó kommunistagyanús polgárt, akiket a magyar katonák emiatt letartóztattak és bántalmaztak. Három nevezett közül Lakatos Vince felbujtás vádjával fenn van a bevonulás kapcsán elkövetett bünelkövetők névsorában is, ahová kézzel beírták, hogy nevezett „presudjen”, azaz „ítélet nélkül likvidálva”.²⁷

A járási bizottság által összeállított eredeti névsor annyiban különbözik a helyitől, hogy ebben nem szerepel Pap Lajos neve, így ebben a névsorban kilenc név található.²⁸ A kiegészítő helyi listán lévő három helyi magyar neve nem szerepel a járási anyagban. Az ellenük felhozott vádak valószínűleg nem sikerült érdemben bizonyítani.

„RACIJA” – A RAZZIA KAPCSÁN ELKÖVETETT BŰNÖK

A razzia kapcsán elkövetett bűnök kategóriájában, mint már említettük, két dosszié is található.²⁹ Itt a második dosszié a releváns, hiszen az foglalkozik a razzia során elkövetett bűnökkel.

A második dossziében lévő listán három zentai magyar neve található. A leírás szerint Huszár István zentai sertéskereskedő „*mint a megszállók segítője részt vett Zsabján a szerbek legyilkolásában*”. A listán szerepel még Sekla Imre és Turbán István tűzoltó, akik a vád szerint 1942. január 4-én a Zsablján likvidált szerbeket szolgálati autón vitték a Tiszába. A dátum érdekes lehet, mert a magyar kémelhárítás január 4-én egy Zsabjától keletre lévő tanyát bekerített, és a kialakult tűzharcban tíz partizánt lelőttek.³⁰ Arra azonban semmiféle bizonyíték nem található, hogy a fent említett három zentai polgár ebben rész vett volna. Zenta és Zsabja között több mint 70 kilométer van, nehezen elképzelhető, hogy a Zsabján razziázó magyar hadsereg ilyen messziről kért volna segítséget a hullaszállításra. A három zentai magyar egy-egy – 1945. július és november között tett – feljelentés alapján került a listára. Az ebben tett vádak elegendőnek bizonyultak a partizánhatalom számára, hogy mindenféle további vizsgálat nélkül Huszár Istvánt, Spekla Imrét és Turbán István tűzoltót feltegyék a háborús bűnnel vádoltak listájára. Mi sem bizonyítja ezt

jobban, mint az a tény, hogy a járási háborús bűnöket vizsgáló bizottság anyagában a razzia kapcsán nem található egy zentai neve sem. A razzia kapcsán elkövetett bűnök listáin nem szerepel a partizánhatalom által korábban likvidált személy.

„LOGORI” – A KÜLÖNBÖZŐ TÁBOROKBAN ELKÖVETETT BŰNÖK

A különféle táborokban elkövetett bűnök kapcsán a zentai helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottság anyagában nem található semmi. Ennek oka az lehet, hogy nem készült, vagy esetleg a hanyag partizán-iratkezelés következtében eltűnt, esetleg más tárgyhoz helyezték át.

Járási anyagban nyolc fő került fel a listára,³¹ akik közül mindenki anyaországi illetőségű. Néhány esetben az irat nem tartalmazza a teljes nevet, csak a vezetéknevet.

„INTERNIRANJE” (PRISILNO MOBILISANJE) – A KATONAI MOZGÓSÍTÁS SORÁN ELKÖVETETT BŰNÖK

Helyi lista ebben a csoportban sem található. A járási anyag tíz fő nevét tartalmazza,³² ebből hét anyaországi, egy újvidéki és két zentai – Surányi István, Till Nándor – személy. Surányi esetében a vád felületes fogalmazása szembeötlő: „Mint rendőr feljelentette a szláv lakosságot, akiket ezért internáltak.”³³ Az irat szerint Surányi István önkéntesen belépett az SS-be, és ismeretlen helyen tartózkodik. Till Nándor esetében konkrétabb a fogalmazás: „A hatóságoknál feljelentette Milorad Kockart, akit emiatt internáltak.”³⁴

„PRISILAN RAD” – A KÉNYSZERMUNKA SORÁN ELKÖVETETT BŰNTÉNYEK

Helyi lista ebben a csoportban sem található, míg a járási anyagban kettő Zentával kapcsolatba hozható irat található. Az első – 1945. november 26-i keltezéssel – összesítve tartalmazza a szabadkai körzet településeinek vélt vagy valós elkövetőit.³⁵ Ebben a névsorban 28 név található, amelyből 13 hozható kapcsolatba Zentával. A másik iratban 12 fő neve került lejegyzésre.³⁶ Ebből hat anyaországi, hat pedig – Árpási Károly, dr. Dorogi László, dr. Habram Nándor, Kis László, Miskei János, Patócs Bódog – zentai illetőségű. A különbség a két irat között, hogy Vorbás Pál neve csak az első iratban szerepel. A vádak nem említenek gyilkosságot, a listára kerülés okaiként kényszermunkára küldés, feljelentés, bántalmazás szerepel. A kényszermunka kapcsán elkövetett bűnök listáin nem szerepel a partizánhatalom által korábban likvidált személy.

ISELJIVANJE – A KITELEPÍTÉSSEL KAPCSOLATOS BÜNTÉNYEK

A zentai helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottság anyagában nem található névsor ebben a bűntény-kategóriában. A járási háborús bűnöket vizsgáló bizottság anyagában két dokumentum is megtalálható. Az első – 1945. november 21-i keltezéssel – egy összesített névsort tartalmazó irat, amely a zentai mellett tartalmazza a zentai járáshoz tartozó többi település (Martonos, Horgos, Magyarkanizsa, Ada és Mohol) vélt elkövetőinek névsorát is.³⁷ Ebben a névsorban Zentával kapcsolatosan hat név található, amelyből négy – Bauman István, György Leó, Krausz Gusztáv és Jaut Rezső – anyaországi, kettő – Majoros Péter és Katona János – pedig Zentai illetőségű. Ezen a listán olyan személyek vannak, akiknek ügyében a szabadkai körzeti bizottság jegyzőkönyvet vett fel. A másik listán jóval több – összesen 43 – személy neve található Zentával kapcsolatosan. Huszonöt anyaországi mellett tizennyolc helyi polgár neve található a dokumentumban.³⁸ Ebben a kategóriában a szerb és zsidó kitelepítettek elleni atrocitások, illetve a rovásukra végrehajtott vagyoni károkozás vélt vagy valós elkövetői szerepelnek.

A tizennyolc helyi megvádolt elkövetőből kettőt – Poljácovits Ivánt és Baráti Istvánt – már korábban, ítélet nélkül likvidálta a partizánhatalom. Baráti az irat szerint „*mint rendőr kirabolta a táborba internált szerbeket*”³⁹. Baráti Istvánnal kapcsolatosan egy korábbi írásunkban már részletesen rámutattunk a vele kapcsolatos – minden bizonnyal – koncepciók eljárásra.⁴⁰ Poljácovits az ellene – egyetlen feljelentés alapján – megfogalmazott vád szerint megmondta a hatóságoknak, hogy kiket kell kitelepíteni. A bűnösségére okként említett feljelentést 1945. április 13-án tették, több mint 150 nappal azután, hogy Poljácovitsot már ítélet nélkül likvidálták. Az ő esetében is feltételezhető egyfajta koncepciók eljárás, hiszen ebben az esetben is a likvidálás megelőzte a feljelentését.

Érdekességként jegyezzük meg, hogy az anyaországi megvádolt elkövetők között megtalálható Baki László, a Belügyminisztérium politikai államtitkára, majd később a Nemzetbiztonsági Iroda vezetője, illetve maga Szálasi Ferenc is. A nemzetvezetőt egy Zentáról hat hónapra internált szabó jelentette fel 1945. augusztus 8-án, aki a vele kapcsolatosan okozott kárt 16 000 dinárban állapította meg.⁴¹

„PROTIV IMOVINE” – VAGYON ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK

Ebben a csoportban sem található a zentai helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottság által összeállított lista. A járási anyagban hat fő neve szerepel, aki közül kettő anyaországi, négy – Bácskai István, Gyurcsik Vince, Mészáros Lajos, illetve Vámos János – pedig zentai illetőségű.⁴² Ami az irat szerinti bűnöket illeti, Vámos Jánost az agrárparcellák elkobzásával, Mészároset a kolonisták zsarolásával és fosztogatásával,

Gyurcsikot a kolonisták elüldözésével, Bácskait pedig a zentai szerb könyvtár anyagának megsemmisítésével vádolták. Jelenlegi ismereteink szerint négyük közül senkit nem likvidált a partizánhatalom.

Az összeállított anyagok Szabadkára kerültek. Ha a további bizonyító eljárás miatt szükségesnek találták, akkor kihallgatásokat végeztek, és erről jegyzőkönyvek készültek. Ezek után azoknál, akiknél bizonyítottnak látták a vádakat, megtörtént a háborús bűnössé nyilvánítás (F-határozat), illetve esetenként bírósági tárgyalásra is sor került. Ezen iratok bemutatására és elemzésére egy későbbi cikkünkben vállalkozunk.

JEGYZETEK

- 1 Molnár Tibor: *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945. Odabrani spisi Komande grada Senta 1944–1945.* Szeged–Zenta, 2011. 5. (a továbbiakban: Molnár 2011.)
- 2 Szloboda János: *Zentán történt '44-ben.* Pomáz, 2005. 23. (a továbbiakban: Szloboda 2005.)
- 3 Bővebben lásd: Szloboda 2005. 126., 168–169., 172–173., 181., 195.
- 4 Petar Relić-Čedo (Krčedin, Sremski Karlovci, 1913 – 1990) Politikai munkás. A Stara Pazova-i járás felkelésének egyik irányítója. A háború után a Jugoszláv Kommunista Párt Vajdasági Tartományi Bizottságának elnöke, Vajdaság Autonóm Tartomány Legfelsőbb Bíróságának elnöke, tagja és alelnöke a Vajdaság Autonóm Tartomány Végrehajtó Tanácsának, Államminiszter, Néphős. A későbbi kommunista érában kiadott hivatalos életrajzokban sehol nem említik, mint a büntetőszázad parancsnokát.
- 5 Molnár 2011. 13.
- 6 Szloboda 2005. 67., 77–80.
- 7 Vajdasági Levéltár (a továbbiakban: VL.) F. 183. Kut.: 80. 1944–46. Strogo poverljivo. 1946: 1–16. Broj: 3.
- 8 VL. F. 183. Kut.: 385. Prijave Senta 1–400. Broj: 1.
- 9 VL. F. 183. Kut.: 385–389. Prijave Senta.
- 10 Forró Lajos: *Partizánmegtorlások utólagos igazolása Zentán a gyilkosságokat követő feljelentésekben.* In: Délvidéki Szemle, X. évf. (2023) 2. sz. 114–130.
- 11 Forró Lajos – Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében. Magyarkanizsa község.* Szeged–Zenta, 2013. (a továbbiakban: Forró–Molnár 2013. 42–43.)
- 12 Forró Lajos: *Az 1944/45-ös partizánmegtorlás Magyarkanizsán és környékén, a levéltári iratok tükrében.* Doktori dolgozat. 2016. 43.
- 13 VL. F. 183. Kut.: 543. Mesta: Sajan–Sremska Mitrovica. Senta. Spisak zločinaca srez Senta, mesno povereništvo Senta, grupa I.
- 14 VL. F. 183. Kut.: 543. Mesta: Sajan–Sremska Mitrovica. Senta. Spisak zločinaca srez Senta, mesno povereništvo Senta, Naknadni spisak zločinaca iz Sente, I. grupa (ulazak)
- 15 A szerb iratokra gyakran jellemző, hogy a nőket nem a saját, hanem a férjük neve alapján azonosították.
- 16 VL. F. 183. Kut.: 543. Mesta: Sajan–Sremska Mitrovica. Senta. Spisak zločinaca srez Senta, mesno povereništvo Senta, grupa I., Red. broj: 194–196.
- 17 A zentai állami halotti anyakönyvbe bejegyzett személyek adatai. 158/1941., 159/1941.

- 18 Bővebben lásd: Forró–Molnár 2013.
- 19 VL. F. 183. Kut.: 543. Mesta: Sajan–Sremska Mitrovica. Senta. Spisak zločinaca srez Senta, mesno povereništvo Senta, grupa I., Red. broj: 122.
- 20 VL. F. 183. Kut.: 543. Mesta: Sajan–Sremska Mitrovica. Senta. Spisak zločinaca srez Senta, mesno povereništvo Senta, grupa I., Red. broj: 186.
- 21 VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. „Ulazak”
- 22 VL. F. 183. Kut.: 543. Mesta: Sajan–Sremska Mitrovica. Senta. Spisak zločinaca. Srez Senta. Mesno povereništvo Senta. Naknadni spiskovi zločinaca iz Sente. II. grupa (Armija).
- 23 VL. F. 183. Kut.: 543. Mesta: Sajan–Sremska Mitrovica. Senta. Spisak zločinaca. Srez Senta. Mesno povereništvo Senta. Grupa III./1. (A jelzet ellenére az anyag az „Armija” kategóriában készült névsort tartalmazza)
- 24 A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944*. Budapest, 1987. 146–147.
- 25 VL. F. 183. Kut.: 543. Mesta: Sajan–Sremska Mitrovica. Senta. Spisak zločinaca srez Senta, mesno povereništvo Senta, grupa III. 1. (A jelzet ellenére az anyag az „Armija” kategóriában készült névsort tartalmazza)
- 26 VL. F. 183. Kut.: 543. Mesta: Sajan–Sremska Mitrovica. Senta. Spisak zločinaca. Srez Senta. Mesno povereništvo Senta. Naknadni spiskovi zločinaca iz Sente. II. grupa (Armija).
- 27 VL. F. 183. Kut.: 543. Mesta: Sajan–Sremska Mitrovica. Senta. Spisak zločinaca. Srez Senta. Mesno povereništvo Senta. Naknadni spisak zločinaca iz Sente. I. grupa (ulazak). Broj: 122. Lakatos Vince
- 28 VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. Masovna grupa „Armija” II.
- 29 VL. F. 183. Kut.: 543. Mesta: Sajan–Sremska Mitrovica. Senta. Spisak zločinaca. Srez Senta. Mesno povereništvo Senta. Grupa III. 1–2.
- 30 A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. 274–275.
- 31 VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. IV. grupa „Logori”
- 32 VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. V. grupa „Interniranje”
- 33 VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. V. grupa „Interniranje”. Red. broj: 8.
- 34 VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. V. grupa „Interniranje”. Red. broj: 9.
- 35 VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. Pregled zločinaca za celo područje okruga Subotičkog.
- 36 VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. VI. grupa „Prisilan rad”
- 37 VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. Masovna grupa VII. „Prisilno iseljivanje iz Bačke i Baranje.”
- 38 VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. VII. grupa „Prisilno iseljivanje”
- 39 VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. VII. grupa „Prisilno iseljivanje” Red. broj: 11.
- 40 Bővebben lásd: Forró Lajos: *Levél a halálsorról – egy zentai polgár, Baráti István tragédiája 1944-ben*. In: Délvidéki Szemle, VIII. évf. (2021) 1–2. sz. 37–49.
- 41 VL. F. 183. Kut.: 389. Prijave Senta, Broj: 2618.
- 42 VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. IV. grupa „Zločin protiv imovine”

AZ ARADI KORMÁNY TÖRTÉNETE

TÓTH MARCELL

ABSTRACT

On 6 May 1919 the counter-revolutionary government was established with French support in Arad. The prime minister of the cabinet was Count Gyula Károlyi, the ministers were politicians and public figures from Arad and Temesvár. They repealed the laws of the Hungarian Soviet Republic and established the Arad County Gendarmerie as a counter-revolutionary armed force. The government functioned in Arad for a few days because the ministers decided to move to Szeged. However, the two trains did not arrive in the city on the banks of the Tisza, the Romanians interned Gyula Károlyi and most of the ministers on 9 May in Mezöhegyes. The interned persons were released on 22 May 1919 and returned to Arad. At the end of May, the ministers resigned and on 31 May 1919 the new counter-revolutionary government was established in Szeged. The sources of my study are the documents of the Arad government, the memoirs published in Hungary and Romania, and the press of the period between the two world wars.

BEVEZETÉS

Ha a két világháború közötti magyar politikai rendszer születésére gondolunk, általában Szeged, az itteni ellenforradalmi kormányok, a Nemzeti Hadsereg és az előbbiben szerepet vállaló, az utóbbiban fővezéri posztot megszerző Horthy Miklós jut eszünkbe. Az aradi ellenkormányt a legtöbb szakmunkában csupán megemlítik,

esetleg egy-két mondatot szentelnek neki.¹ Tanulmányunk célja, hogy az 1919 májusában francia támogatással Aradon megalakult kabinet létrejöttének előzményeit, tevékenységét, tagjainak mezőhegyesi internálását, majd megszűnését bemutassuk. Egyrészt olyan alapvető kérdéseket kívánunk tisztázni, mint a kabinet megalakulásának időpontja, minisztereinek nevei, másrészt néhol csupán ütköztetni lehet a különböző memoárirók állításait, s ezeket összehasonlítva próbálhatunk következtetéseket levonni, alternatívákat felvázolni. Munkánkhoz igyekeztünk minden korábbi, a témában született írásnál gazdagabb forrásanyagot felhasználni, s egyben bízunk abban, hogy a későbbiekben a megmaradt, illetve az újonnan felmerült kérdőjeleket sikerül pontokra cserélnünk.

FRANCIÁK, MAGYAROK, 1918–1919

Magyarországon köztudott, de a világban kevésbé ismert, hogy jelentős szerepet játszott az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásában és a világháborúból való kiválásában a Louis Franchet d’Espèrey parancsnoksága alatt álló Szövetséges Keleti Hadsereg, amelynek legerősebb részét a Francia Keleti Hadsereg alkotta. A francia marsall irányította antant csapatok 1918. november 1-jén elérték Belgrádot, amely merőben új katonai és politikai helyzetet okozott a Balkánon.² A november 3-ai padovai fegyverszünetet már a nemzeti tanácsokra szétesett Osztrák–Magyar Monarchia kötötte meg. Több mint száz év elteltével is történelmi viták tárgya,³ hogy szükséges volt-e aláírni tíz nappal később a gróf Károlyi Mihály vezette magyar kabinetnek a belgrádi fegyverszüneti egyezményt.⁴

Az azonban nem kérdés, hogy a katonai konvenció jelentős hatást gyakorolt Magyarországon sorsára a következő hónapokban. A dokumentum szerint a Beszterce–Maros–Szabadka–Baja–Pécs–Dráva-vonal mentén kell demarkációs vonalat létrehozni, az ettől délre eső részt antant csapatok okkupálják, de a magyar közigazgatás megmarad. Franchet d’Espèrey ígéretet tett, hogy a stratégiai pontokat francia – és nem szerb vagy román – csapatok szállják meg. A tervezett magyarországi megszállás és budapesti bevonulás végül elmaradt, sőt helyette előtérbe került a kisebb szövetségesek igényeinek kielégítése, amelyet Károlyiék szerettek volna mindenképpen elkerülni.⁵

A Francia Keleti Hadsereg balkáni részeit még 1918. október 28-án kettéválasztották: kivált a Berthelot tábornok parancsnoksága alatt álló Dunai Hadsereg (3 francia, 1 brit gyalogoshadosztály, 1 lovasezred), míg a „maradék” Francia Keleti (1919. március 1-től Magyarországi) Hadsereget (3 francia gyalogoshadosztály, 1 lovasdandár) Paul Prosper Henrys tábornok (1919. január 12-től Paul de Lobit tábornok) irányította. Miután a két „kis szövetséges”, Románia és a

Szerb–Horvát–Szlovén Királyság között vita bontakozott ki a Bánát hovatartozása ügyében, a franciák az év végén bevonultak a térségbe, hogy egy esetleges fegyveres konfliktusnak elejét vegyék. 1918. december 30-án Aradot az 1. afrikai vadászrezred,⁶ Szegedet a 157. gyalogezred 600 katonája és 50 tisztje szállta meg.⁷ A szerbek okkupálta Temesváron már december elején voltak francia csapatok,⁸ majd a következő hónap folyamán újabb egységek érkeztek, s itt helyezték el a bánáti francia megszálló erők parancsnokságát.⁹

A magyar polgári közigazgatást meghagyták a franciák, sőt Aradon¹⁰ és Szegeden ott állomásozott továbbra is a magyar katonaság a városban. Változást csak az 1919. március 21-én bekövetkezett politikai földcsuszamlás hozott: a Vix-jegyzék átadása egyben Károlyi Mihály bukását hozta, létrejött a Magyarországi Tanácsköztársaság. Válaszul de Lobit elrendelte a katonai fellépés előkészítését, valamint Arad és Szeged elvágását a kommunista területektől. Charpy tábornok körzetparancsnok alá két szektorparancsnokot osztott be, akik egyben városkormányzók lettek, mutatva, hogy a franciák a politikai hatalmat is a kezükbe vették. Aradra a royalistának tartott de Gondrecourt tábornok, Szegedre az inkább köztársaságpárti, liberális Béatrix ezredes lett kinevezve.¹¹

Szegeden csupán öt napig tartott a „kommunizmus”: 22-én a vörösöknek nem sikerült a francia csapatokat kiűzni Szegedről, majd 26-án éjjel távozott a direktórium, s csak a város tanyavilágának egy részén gyakorolták a hatalmat augusztus elejéig. Helyükre Béatrix háromtagú „direktóriumot” állított a népköztársasághoz köthető politikai-katonai vezetők közül (főispán-kormánybiztos, polgármester, rendőri, majd katonai parancsnok), és fokozatosan elvágta a városmagot a Tanácsköztársaságtól – azonban még április 14-én is adott a látszatra azzal, hogy megtartották Szegeden a „tanácsválasztásokat”.¹²

Aradon az „ahol franciák vannak, ott nincs bolsevizmus”¹³ mottóról ismert de Gondrecourt jóval határozottabban cselekedett. Kinevezte a régi radikális párti kormánybiztos-főispánt, ifj. Varjassy Lajost prefektusnak, a lakosságot pedig választás elé állította: vagy elfogadják, hogy itt nem lesz tanács hatalom, vagy távoznak. De Gondrecourt proklamációt tett közzé erről, ennek hatására március 23-ig összesen 14 ezer fő hagyta el Aradot.¹⁴ Két nappal később statáriumot jelentett be a kormánybiztos.¹⁵ Létrejött Varjassy kérésére egy öt segítőkormányzótanács a következő tagokkal: dr. Sárkány Ferenc polgármester, dr. Angel István helyettes polgármester, dr. Baross Lajos (kereskedelmi ügyek), Fehér Gábor (pénzügyek), Zerkovitz Rudolf (közlekedési ügyek), Nemes Géza (közélelmezési ügyek), valamint az aradi Munkástanács által delegált hat fő.¹⁶ A testület naponta határozatokat hozott, amelyek francia jóváhagyás után léptek életbe – a prefektus állította, hogy a megszállók egyszer sem éltek vétőjogukkal.¹⁷ Varjassy pozícióját erősítette a franciáknál

kiváló nyelvtudása: a későbbi szegedi miniszterelnök, P. Ábrahám Dezső¹⁸ szerint a megszállók „kis négereknek” nevezték a dadogó, nyelvüket rosszul beszélő személyeket.¹⁹

FRANCIA ELKÉPZELÉSEK EGY MAGYAR ELLENKORMÁNYRÓL

A franciák Tanácsköztársaság elleni fellépéséhez előnyt jelentett volna egy kommunistaellenes magyar kormány és egy ahhoz kapcsolódó magyar haderő, mert így nem intervenció erőként, hanem egy polgárháborús állapotban lévő országban a rend megteremtésének elősegítőjeként léphettek volna színre.

Ez egyezett azoknak az emigránsoknak a szándékaival, akik létrehozták a bécsi Antibolsevista Comitét (ABC) 1919. április 12-én.²⁰ Ők már április elején felvették egy grandiózus tervet, amelynek részeként francia gyarmati csapatok szállták volna meg Ausztria fontosabb városait. Ezt követően koncentrikus támadást akartak indítani Magyarország ellen minden irányból, majd a sikert követően egy 60–100 ezer főből álló magyar hadsereg Ukrajna felé vonult volna Leninék ellen. E terv a sülyesztőbe került, ahogy több másik elképzelés is: felmerült, hogy Garami Ernő venné át puccsal a hatalmat, valamint az is, hogy a bécsi ABC maga szervezne katonai támadást, amelyet az antant támogat (kiindulási pont délnyugat felől, a jugoszlávok megszállta területekről). Ez utóbbiból Clemenceau április 14-i tiltása miatt, aki látni sem akart ütőképes magyar ellenforradalmi hadsereget, végül egy olyan ígélet lett de Lobit részéről, hogy a bécsi ABC tagjai áttelepülhetnek a francia zónába, és ott korlátozott erejű hadsereget szervezhetnek.²¹ Nemcsak az ausztriai magyar jobboldali emigráció bátorította cselekvésre a franciákat, hanem például Róth Ottó bánáti szociáldemokrata politikus is, aki Kun Béla követeeként érkezett Belgrádba, de magánbeszélgetések során a rendszer megdöntését tanácsolta.²²

Mindezekkel párhuzamosan azonban egyre inkább Szeged, illetve Arad jelent meg egy magyar szervezkedés lehetséges központjaként – a harmadikként felmerülő Pécs a jugoszlávok tiltakozása miatt kiesett.²³ A bécsi ABC megbízásából Belgrádban de Lobit-val tárgyaló Gömbös Gyula vezérkari százados április 24-én Szegedre érkezett, majd a helyi ellenforradalmárokkal együtt megalapította az Antibolsevista és Rendfenntartó Comitét szegedi végrehajtó bizottságát (röviden a szegedi ABC-t).²⁴ De Lobit arra utasította Charpy tábornokot, hogy legyen „semleges”, de közben bátorítsa az ellenforradalmárokat, hogy egy a lakosság támogatását élvező direktóriumot hozzanak létre.²⁵ Ez utóbbi célt azonban nem sikerült elérniük – a baloldali elemekkel való küzdelem már Károlyi Gyula szegedi kormányának idején az 1919. júniusi sztrájkba torkollott.²⁶

AZ ARADI KORMÁNY LÉTREJÖTTÉNEK ELŐZMÉNYEI – TÁRGYALÁSOK BELGRÁDBAN

A későbbi aradi kormány két minisztere – egymástól függetlenül – szintén tárgyalásokat folytatott de Lobit-val Belgrádban. Habár mind Varjassy Lajos, mind Bartha Ábel megjelentette az erre időszakra vonatkozó visszaemlékezéseit,²⁷ azok csak jelentős forráskritikával használhatóak.²⁸

Varjassy Lajos – aki de Gondrecourt tábornokkal és a szintén Aradon szolgáló Saint-Laumer századossal jó kapcsolatot ápolt – az 1919. március 22. utáni napokban a két francia tiszttel való egyeztetések során jutott arra a következtetésre, hogy személyesen Belgrádba, majd onnan esetleg tovább Párizsba²⁹ kell utaznia. A célja az volt, hogy rábírja az antant vezetőit arra, hogy francia katonai támogatással, de a magyarok saját maguk döntsék meg a Tanácsköztársaságot.³⁰ Kelemen Béla – meg nem nevezett forrásaira hivatkozva – azt is állítja, ezzel egyben az is célja volt, hogy Róth Ottót „kiüsse a nyeregéből”, mert Arad a tervezett Bánáti Köztársaság része lett volna.³¹

Párizsig nem jutottak el, csak a szerb fővárosig. A prefektus itt találkozott de Lobit tábornokkal, valamint vezérkari főnökével, Dosse ezredessel, továbbá felkereste az angol, a francia és az amerikai követeket. Varjassy átadott egy memorandumot, amelyet a visszaemlékezése szerint saját maga állított össze a franciák kérésére. Ebben kérte a franciák „anyagilag és erkölcsileg” támogatását a Vörös Hadsereg bomlasztásához vagy akár fegyveres leveréséhez. Az emlékiratot Franchet d'Espèrey részére küldték el, de választ nem kapott rá az aradi politikus.³² A kortársak visszaemlékezései szerint viszont Kintzig János korábbi aradi főispán készített egy memorandumot saárosi Saárossy-Kapeller Oszkár kérésére, amelynek tartalmát megvitatta báró Bornemissza Gyulával is. A francia nyelvű dokumentumban a szerző azt javasolta, hogy (az ellenforradalmi) Magyarország saját fegyveres erővel támadjon a kommunistákra, s ezt az akciót a franciák támogassák. Egyben a szomszédos államok megszálló csapatainak megállítását is elvárta a művelet alatt.³³ A memorandumot azért kérte az összekötő tiszt, hogy ha Varjassynak eltérő véleménye lenne, akkor erre építhessen, de Barabás Béla úgy látta, valójában a prefektus volt kíváncsi ilyen kerülőúton az aradi elit többi tagjának a véleményére.³⁴ Az egy (vagy két) memorandum szövegét nem ismerjük, de az ismertetett tartalmuk szinte megegyezik, így valószínűnek tartjuk, hogy Kintzig munkáját adta át Varjassy.

Bartha Ábel Zágráb felől érkezett Belgrádba április 2-án, és Troismont százados segítségével jutott be de Lobit-hoz. A Magyarországi Hadsereg parancsnoka előtt felvázolta, hogy milyen veszélyt jelent Budapest földrajzi adottságai miatt a kommunizmus itteni megjelenése, s a Tanácsköztársaság elleni fellépést javasolta.

De Lobit Barthától is memorandumot kért, amelyet továbbított Foch marsallnak, aki 48 órán belül reagált: utasította Franchet d'Espèrey-t, hogy haladéktalanul utazzon Belgrádba a de Lobit-val való egyeztetésre – legalábbis ezt állította Bartha, aki saját fontosságának kiemelése érdekében rendszeresen szakított a valósággal memoárjában. A korábbi lókupec, későbbi aradi belügyminiszter szerint Franchet d'Espèrey és de Lobit a tárgyalások során döntött egy 4–5 hét múlva meginduló támadásról, s az ő javaslatára beleegyezett abba is a marsall, hogy Budapestet a szerveződő magyar csapatok szállják meg. Bartha valódi fontosságáról inkább az árulkodik, hogy ezt követően a „francia főhadiszállás hírszerző irodájának magyar osztályában” biztosított magának helyet³⁵ – azaz a franciák ügynöke volt, amelyben már a kortársak is biztosak voltak (ahogy Varjassyt is annak tartották).

Összességében megállapítható, hogy de Lobit több vasat is tartott a tűzben, s habár – mint korábban említettük – Clemenceau április 14-én megtiltotta az ütőképes ellenforradalmi haderő szervezését, a Magyarországi Hadsereg parancsnoka továbbra is támogatta az emigránsokat, most már elsősorban Aradon és Szegeden.

AZ ARADI KORMÁNY LÉTREJÖTTÉNEK ELŐZMÉNYEI – AZ ARADI SZÁL

Aradon április elejétől a polgárság egy része, főleg az egykori Nemzeti Munkapárt-hoz köthető személyek, köztük Kintzig János, titokban szervezkedni kezdtek az aradi Kormányzótanács ellen. Úgy látták, abban túlzottan domináns a szociáldemokraták szerepe, akik csak a proletariátussal és a munkássággal törődnek. Arra a következtetésre jutottak, hogy ki kell a vezetésből szorítani ezeket a baloldali elemeket, s helyettük a középosztály képviselőit szükséges pozícióhoz juttatni. E viták részben anyagi természetűek is voltak: még egy népköztársaság idején született rendelet alapján havi maximum 2000 koronát fizethettek ki a helyi bankok a betéteseknek, különböző termékekre illeteket vetettek ki.³⁶ Eckhardt szerint mintegy 9 millió koronát gyűjtött be Varjassy a népjóléti alapba, és politikai szereplése ezen a „korrupciós bázison” alapult.³⁷

Április 14-én megjelent Aradon de Lobit tábornok Belgrádból és a 17. gyalogoshadosztály parancsnoka, Pruneau tábornok Temesvárról. Eckhardt Tiboron keresztül délután három órára hívták a helyi elitből Kintzig Jánost, báró Bornemissza Gyulát, báró Solymossy Lajost és Purgly Emilt egy kommunistaellenes akció ügyében. Az öt magyar megegyezett abban, hogy a Varjassy-féle belgrádi utazás előtt a Saárossy-Kapeller Oszkárnak átadott memorandum átdolgozott változatával jelennek meg a tábornokok előtt. Meglepetésükre a várban Varjassy Lajos társaságában fogadta őket Saint-Laumer százados, de Gondrecourt vezérkari tisztje. A tiszt elmondta azokat az irányelveket, amelyek alapján a tárgyalásokat

folytathatják – ezek megegyeztek a belgrádi út előtt átadott memorandummal. Kelemen Béla leírása szerint itt döbbszentek rá, hogy az összekötő tiszt az emlékiratot tényleg átadta a prefektus részére.³⁸ Ezután bementek, Kintzig – akit Barabás Béla idéz memoárjában – úgy emlékezett rá, hogy Varjassy távozni akart, de a többiek bevették magukkal őt is.³⁹ A francia tábornokok – de Lobit, de Gondrecourt, Pruneau – azt tanácsolták, hogy fogjanak össze a magyarok. „Uraim, vegyenek példát a franciáktól. Amidőn 1870-ben Páris ostroma alatt szintén kitört a kommün, mi idegen segítség nélkül levertük azt. Mi segítjük Önöket, de Önök is mutassanak bátorságot, energiát és főleg szervezkedjenek gyorsan” – mondta Kintzig szerint de Lobit.⁴⁰

Erkölcsei, anyagi támogatást (toborzandó magyar hadsereg zsoldja, tisztii fizetések), valamint a fegyverek és más felszerelés biztosítását is ígérték. Hozzátették: szükség van a magyar ellenforradalom zászlóbontására, mert ha ez megvan, akkor erre hivatkozva felléphetnek ők is. A magyarok kérték, hogy az általuk elfoglalt területeket utána ne adják át a románoknak, mert nem tudnának toborozni a haderőbe, ha a katonáknak aggódniuk kellene az otthon hagyott családtagjaik miatt – erre a franciák ígéretet is tettek.⁴¹

Eckhardt 1922-ben megjelent, *A francia megszálló csapatok szerepe az aradi és szegedi ellenforradalomban* című, kétrészes cikkében némileg eltérő módon emlékezett. Eszerint de Lobit, de Gondrecourt és Saint-Laumer mellett Dosse ezredessel, a Magyarországi Hadsereg vezérkari főnökével tárgyaltak, Temesvárról pedig nem Pruneau, hanem de Tournadre jött. Úgy emlékezett, teljes mértékben elutasították a románokkal való együttműködést, ez ügyben utóbb Saint-Laumer jelezte is, hogy a dolog rossz benyomást keltett Párizsban. Eckhardt „kifelejtette” az „áruló” Varjassyt is, ami valószínűleg nem véletlen: később sem derül ki, hogy ki szerkesztette a kormányproklamációt (ő maga Varjassyval), illetve hogyan jutott el Aradról Makóra és Szegedre (Varjassyval, annak autójába ülve).⁴²

Azonban nem sokkal később, április 16-án a románok megindították a várt offenzívájukat. A harcok román győzelemmel végződtek, Nagyváradot, Debrecent is elfoglalták a megszállók, majd kijutottak a Tiszáig. Mindez merőben új helyzetet eredményezett, a Szegedről jövő francia erők csupán Makót és Nagylakot szállták meg.⁴³ Az aradiak azt hitték, hogy végül ezért maradt el a Budapest elleni francia intervenció,⁴⁴ pedig azt már Clemenceau utasítására az aradi egyeztetés előtt néhány nappal lefújta a Magyarországi Hadsereg parancsnoka.⁴⁵ gyakorlatilag csak hitegették a magyarokat.

Valamikor ebben az időszakban jelent meg egy Budapestről érkezett banktisztviselő, Gábor Ferenc a városban. Paál Jób 1919 őszén, a román cenzúra engedélyével megjelent könyvecskéje szerint április első napjaiban indult el, miután főnökét, Krausz Simont, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. vezetőjét tájékoztatta arról,

hogy Szegeden vagy Aradon küzdeni akar a Tanácsköztársaság ellen.⁴⁶ Gábor – született Greiner – Ferenc⁴⁷ azonban minden bizonnyal nem szólt öccsének, Andornak,⁴⁸ a népszerű kabaré- és regényszerzőnek, aki pár hónappal később felajánlotta Kun Bélának és családjának, hogy költözzenek hozzá.⁴⁹ 1919 „Rajk fivéréi” homlokegyenest ellenkező utat jártak be, és csak 1945 után éltek újra mindketten a magyar fővárosban.⁵⁰ Valójában Gábor Ferenc nem a semmiből és nem véletlenül termett Aradon – egy I. világháborús sajtóhírben szerepel egy ugyanilyen nevű, ott szolgáló hadnagy,⁵¹ aki minden bizonnyal megegyezik vele.⁵²

Gábor Ferenc a hozzá hasonlóan szintén izraelita vallású⁵³ Pálmai Lajos közjegyzőnél jelentkezett. Az ő irodájában vázolta fel az aradiak, valószínűleg a Kintzig-féle ellenzék vagy a következőkben bemutatandó Honvédelmi Bizottmány tagjai előtt,⁵⁴ hogy Budapesten gyenge a kommunisták hatalma, „egy maroknyi ember elég ahhoz, hogy Kun Béláék letörje.” Az aradiak javaslatára de Gondrecourt-hoz akart bejutni, de nem fogadta őt a városkormányzó. Paál szerint ekkor a szállodai bejelentő lapra ráírta, hogy „Gábor Ferenc a Tanácskormány pénzügyi megbízottja Aradmegye részére”, amelyet követően letartóztatták, és Saint-Laumer elé vitték, ahol előadta elképzeléseit. A tárgyalás után a francia tiszt Budapestre küldte Gábort.⁵⁵

Habár a franciák szándékában állt az egykori munkapártiak és Varjassy összebékítése, a találkozó inkább felbátorította Kintzigéket, hogy az aradi Kormányzótanáccsal kapcsolatos problémáik megoldásában a franciák segítségét kérik. Április 16-án de Lobit-val, majd két nappal később Varjassyval is közölte a polgárság, hogy nagyobb befolyást szeretnének a városi polgárságnak a Kormányzótanácsban. A prefektus Kelemen Béla „informátorai” szerint erre úgy reagált, hogy erőtlennek és gyengének nevezte a polgárságot, míg a munkásságot jól szervezettek. Válaszában Eckhardt megfenyegette azzal, hogy „e tévhitében könnyen csalódás érheti, mert a polgárság elveszítette türelmét és könnyen megmutathatja az öklét is.”⁵⁶ Eckhardt a korábban említett cikkében nem írt az esetről, Varjassy pedig memoárjában úgy írt a gróf Königsseg Fidélt kertjében zajlott egyeztetésekről, mint ahol a legteljesebb egyetértésben jutottak estéről estére arra a gondolatra, „hogy egyelőre félre kell tenni minden társadalmi, gazdasági és politikai ellentétet és vállvetve kell küzdeni a budapesti rémuralom ellen.”⁵⁷

A Fehér Kereszt szállodában április 17-én délután a tényleges és tartalékos tisztek gyűltek össze – köztük Pálmai Lajos, ez alkalommal nem közjegyzői, hanem tartalékos hadnagyi minőségében. Nemcsak aradiak voltak közöttük: az előző nap érkeztek meg Budapestről a Lovászy-párt küldöttei – dr. Wagner Károly, dr. Fazakas Endre, dr. Huczik Elemér és Bársony Elemér –, akik Friedrich István kérésére mentek a városba, s rögtön csatlakoztak is a tiltakozókhoz. Végül mintegy kétszázan – tisztek és polgárok – vonultak át Varjassy hivatala elé, ahol a prefektus kijelentette,

hogy „kár volt őt bevégzett tények elé állítani, hiszen a polgári társadalom megfelelő bevonására ő maga is hajlandó lett volna.”⁵⁸

Megalakult – 1848-as mintára – az aradi Honvédelmi Bizottmány (Paál Jób-nál Véderő Bizottság),⁵⁹ amelynek vezetésében helyett kaptak a későbbi kormány miniszterei és államtitkárai: báró Bornemissza Gyula, báró Solymossy Lajos és testvére, Kintzig János, Pálmai Lajos, Varjassy Lajos, Eckhardt Tibor, Korossy György, Saárossy-Kapeller Oszkár, továbbá Purgly Emil fivérével, valamint a ragyogóan dekorált Benedicty Imre alezredes, a legutolsó aradi térparancsnok,⁶⁰ aki állítólag Fehér Gárdát akart szervezni a munkásság ellen.⁶¹ A mozgalom elnöke – Paál Jób könyve alapján – Varjassy volt, más források nem írnak vezetőről.⁶² Az előbbitől eltérő névsort közölt Wagner Károly: szerinte a vezetés részei voltak a fővárosi kiküldöttek, de kihagyta Korossyt, Saárossy-Kapellert a felsorolásból, és arról írt, hogy az „ellen egyhangúlag tiltakoztak, hogy az ottani kormánybiztost, a volt radi-kális Varjassy Lajost beavassák a dologba.”⁶³

Ezzel párhuzamosan megindult egy gyűjtés egy magyar fegyveres erő részére, amelyre egyaránt tekintettek karhatalomként és egy nemzeti haderő kezdeményeként: ez lett az Arad megyei Csendőrség. Az elnevezés egyben óvatosságból is született, hogy ne keltse fel a románok és a szerbek figyelmét. Ez nem sikerült, mert a román hadsereg a kezdetektől fogva fenyegetésként tekintett a jelentésekben hol csendőrségnek, hol „fehér gárdának” nevezett erőre. A méretét is erősen túlbecsülték: egy 1919. április végi információs jelentés 400 főben adta meg a franciák által engedélyezett létszámot és 800-ban a valósat.⁶⁴

Paál Jób szerint Wolff Jenő kereskedő, később az aradi Union Sacrée tagja, társai segítségével fél óra alatt 150 ezer koronát gyűjtött össze a „haderő” részére, majd a következő napokban a város kereskedői, iparosai, földbirtokosai további 700 ezer koronát adtak össze. Az összegyűlt pénzt – vagy annak maradékát, mert román jelentések szerint napi 80 korona fizetést kaptak a csendőrség tagjai⁶⁵ – később az aradi kormány részére átadták.⁶⁶ Eckhardt Tibor úgy emlékezett, hogy egy nagyobb összeget, egy nap alatt kétmillió koronát sikerült összegyűjteni a célra, s mintegy kétszáz fős katonai egység jött létre. De Gondrecourt már korábban elrendelte, hogy az Aradon tartózkodó magyar tisztek viseljék rendfokozati jelzéseiket és oldalfegyvereiket,⁶⁷ ez az előírás minden bizonnyal az új fegyveres testület tagjaira is vonatkozott. A korábban hivatkozott román forrás szerint „a magyar tisztek az egyenruhájukon a magyar színeket viselik.”⁶⁸ Úgy véljük, ez talán a szegedi Nemzeti Hadsereg katonáinak zubbonyára és köpenyére varrt trikolor szalagdarab „előképe” lehetett. A csendőri erők létrehozásával az ellenforradalmárok célja az volt, hogy lépésről lépésre növeljék a mozgásterüket, először Arad térségében, majd a Marosra támaszkodva megteremtsék Szegeddel az összeköttetést, legvégül pedig az ország felszabadításában vegyenek részt.⁶⁹

E tekintetben végül csak az első lépésig jutottak el. 1919. április 20-án Saint-Laumer a szemléje után kiosztotta a lőszereket, majd a csendőrség tagjai az aradi MARTA-gyár (Magyar Automobil Rt.) teherautóin megindultak Battonya felé. Útközben egy puskalövés nélkül elfoglalták Torna falut, majd a battonyai Vörös Őrséget is leküzdötték lőfegyverhasználat nélkül. Őrizetbe vették a községi direktóriumot – Varjassy megjegyzi: köztük volt a református lelkész –, majd „Battonya lakossága lelkesedéssel csatlakozott az új rezsimhez”, és nem mellékesen lefoglalták a battonyai Állampénztárban elhelyezett 300 ezer⁷⁰ koronát. Eckhardt szerint rosszabbul is esülhetett volna az akció. A franciák által ígért őket követő és esetleges vészhelyzetben segítő két páncélgépkocsit nem látták, s csupa vaktöltényt osztottak ki a „csendőőröknek”. Utólag Saint-Laumer ezt azzal magyarázta az őt kérdőre vonó magyaroknak, hogy a sötétségben összekeverték a csomagokat – a magyarázat nem győzte meg Eckhardtot.⁷¹ A korábban említett budapesti Lovászy-párti küldötteket is kihallgatáson fogadta de Gondrecourt április 18-án délután. Wagnerék beszámoltak arról, hogy a Székely Hadosztály parancsnokával milyen ellenforradalmi egyeztetéseket folytattak, míg a tábornok megkérdezte, hogy a román offenzíva befolyásolhatja-e Kratochvil Károlyt. A városkormányzó ekkor is kifejezte, hogy támogatna egy helyi magyar ellenforradalmi fegyveres erőt: megengedi a toborzást (4 csendőrszázad és tiszti zászlóalj), 6000 fegyvert és azokhoz lőszert biztosít, ad szekereket a vonatcsapatok részére. Továbbá egy Aradon alakuló magyar ellenkormány ellen sincs kifogása.⁷² Kelemen saját kötetében külön lábjegyzetben jegyezte meg, hogy ilyen konkrét ígéreteket valójában nem tett de Gondrecourt,⁷³ s mi magunk is valószínűbbnek tartjuk, hogy a négy nappal korábbi találkozóhoz hasonló, általánosabb jellegű kijelentések hangzottak el. Wagner állította azt is, hogy április 23-án Fazakas Endre létrehozta az első tiszti zászlóaljat,⁷⁴ azonban erre vonatkozóan sem rendelkezünk más forrásból adatokkal. Ha megtörtént is ez, akkor sem érthette el az alakulat létszáma egy zászlóalját.

1919. április 21-én azt javasolta Varjassy Saint-Laumer ötlete nyomán, hogy hozzák létre az aradi Union Sacrée-t, azaz a Szent Egységet. Az Union Sacrée-t eredetileg 1914 nyarán hirdették meg, amelynek jegyében a francia baloldal és a kormány megállapodott a politikai küzdelmek és a sztrájkok felfüggesztéséről a világháború végéig. Aradon is az lett a cél, hogy felekezeten, politikai pártokon, társadalmi osztályokon túli összefogást hozzanak össze a kommunista rendszer ellen – a legfontosabb feladat ezért a szociáldemokrata munkásság megszólítása lett. A tárgyalásokat Zerkovitz Rudolf vezette, sikerrel: külön nyilatkozatot is kiadott arról a Munkástanács, hogy ők maguk bolsevikellenesek és tisztán szociáldemokraták.⁷⁵ A Délmagyarország 1919. április 25-i számában is beszámoltak minderről. Egy három nappal korábban, Aradról érkezett sürgöny alapján a következő volt a tíz

munkástanács tag által aláírt nyilatkozat szövege: „Mint az összes munkás szakszervezeteknek a képviselői, kijelentjük, hogy a rendnek vagyunk a hívei. Kárhozzátjuk a bolsevikiek által felidézett rendetlenségeket. Semmiféle közösséget a budapesti kormánnyal nem vállalunk.”⁷⁶

Április 25-én megalakult az aradi Union Sacrée,⁷⁷ bár a tekintetben némileg ellentmondásosak a források, hogy ez délelőtt vagy este történt meg.⁷⁸ A nagygyűlést a vármegyeháza kistermében tartották, és részt vettek rajta az aradi Kormányzótanács tagjai, a Munkástanács, a katonatisztek, a helyi ügyvédi kamara, a megyei kereskedelmi és iparkamara, a vármegyei gazdasági egyesület, az áru- és értéktőzsde, az ipartestület, a kereskedelmi egyesület, a kaszinó, az aradi Lloyd Társulat, a GYOSZ (Gyáriparosok Országos Szövetsége), valamint más egyesületek, szervezetek képviselői (két-két fővel). Varjassy bejelentette, hogy egy jelentős cél megvalósítása érdekében gyűltek össze.⁷⁹ Azt szeretnék elérni, hogy „Aradról induljon ki egy országos jellegű politikai és katonai mozgalom, amely politikai és katonai téren döntő változást idézzen elő Magyarországon életében és ennek elérése után egy oly kormányzat megalakulását készítse elő, amely a polgárság és munkásság egyesítésével az ország fejlődését és gazdasági termelőképességét biztosítsa.”⁸⁰ Varjassy kérte, hogy bízzanak meg valakit e mozgalom vezetésével. Saint-Laumer mint a „francia hadsereg hangja” szólalt fel, üdvözölte az összefogást, és azt kérte, hogy Arad mintapélda legyen arra, hogy miként kell a kommunisták ellen harcolni. Javasolta, hogy Varjassyt bízzák meg a mozgalom vezetésével.⁸¹

A polgárság nevében dr. Parecz Béla ügyvéd, a munkásság képviselőjében Gruber Imre szólalt fel. Utóbbi kijelentette, hogy az ő szemükben Kun Béla nem szervezett munkás, hanem a csőcselék része, s természetesen csatlakoznak a Szent Egységhez.⁸² A többi résztvevő is megértette a franciák üzenetét: egyhangúlag döntöttek arról, hogy az összes politikai párt és társadalmi csoport összefog, és megalakítják az Union Sacrée-t, amelynek az élére Varjassy Lajos kormánybiztos kerül.⁸³

Saint-Laumer bejelentette, hogy a gyűlésről táviratilag értesíti Belgrádot (de Lobit), Konstantinápolyt (Franchet d’Espèrey) és Párizst (francia kormány). Hozzátette, hogy Arad és Arad vármegye azon részein, ahol még nincsenek román csapatok, csendőrséget kell szervezni, „amely egy később megfelelő időpontban egy magyar nemzeti hadsereg magvát alkossa [sic].”⁸⁴

E terület azonban fokozatosan csökkent, az április 16-i román támadás miatt hamarosan Arad egy francia (és magyar) szigetté vált a román tengerben. Április 27-én a franciák Varjassyn keresztül megüzenték, hogy a kialakult helyzet miatt a városból nem indulhat el a katonai akció. Azt javasolták, hogy a csendőrség erői hagyják el Aradot Szeged felé. Benedicty ezt kalandor megoldásnak találta, és azt ajánlotta, hogy egyelőre maradjanak helyben.⁸⁵

AZ ARADI KORMÁNY LÉTREJÖTTÉNEK ELŐZMÉNYEI – A TEMESVÁRI SZÁL

1919. április 27-én Pálosi Dénes, a Temesvári Városi Fiú Felső Kereskedelmi Iskola tanára kopogtatott Márton Albert ügyvédnél, a Délvidéki Magyar Nemzeti Tanács (D. M. N. T.) végrehajtó bizottságának elnökénél. Hírt hozott: a franciák azt üzenték, hogy Belgrádból, a francia főparancsnokságról két küldött érkezik.⁸⁶

Mint korábban utaltunk rá, Temesvár sajátos helyzetben volt. Miután a gyakorlatilag halva született Róth Ottó-féle Bánáti (vagy Bánsági) Köztársaság története véget ért,⁸⁷ a szerbek és a franciák szállták meg a Bánságot, de megmaradt a magyar közigazgatás. 1918 decemberében kezdték meg a Délvidéki Magyar Nemzeti Tanács megszervezését, amely 1919. január végén alakult meg hivatalosan. A szervezet igyekezett a magyar érdekek mellett lobbizni a temesvári megszállóknál, többek között két tanár – egyikük az említett Pálosi – memorandumot készített Magyarország területi integritása mellett.⁸⁸

1919 februárjában a szerb megszállók újabb lépéssel próbáltak közelebb kerülni az „impérium átvételéhez”: Martin Filipon (dr. Filipon Márton) alibunári ügyvédet Temes és Krassó-Szörény megyék, Josef Reinhold Heegn (Heegn Reinhold) verseci mérnököt, pángermán politikai aktivistát Temesvár város főispánjává nevezték ki. Filipon azonban Heegnt – annak túlzott németbarátsága miatt – félreállította, s „de facto” kormánybiztosként működött Temesváron.⁸⁹ Mindezek természetesen kiváltották a D. M. N. T. válaszát, amely a magyar polgárság képviselőjeként egyszerre küzdött a szerbek és a város adminisztrációjában jelentős szerepet játszó magyar szocialisták ellen. Május 5-én megalakították a Temesvári Polgári Szövetséget (más forrásokban a Bánáti Polgári Szövetség, Polgári Tanács illetve a Polgárszövetség név is megjelenik) a vagyonosabb rétegek, főleg a háztulajdonosok képviseletére és nagyobb beleszólást követeltek a helyi közeletbe.⁹⁰

E robbanékony viszonyok között létező városba érkezett meg Bartha Ábel és Augner István, az említett két küldött egy francia főhadnagy kíséretében. Márton és Pálosit arról informálták, hogy a korábban elküldött memorandum okán fordulnak hozzájuk, és a kommunistákkal szemben egy ellenkormányt kívánnak szervezni – ehhez a francia támogatás már megvan. Márton Albert elfogadta a javaslatot, és megegyeztek abban, hogy Bartha és Augner megteremti az összeköttetést Szeged, Arad és Temesvár között.⁹¹ Ugyanezen a napon megérkezett Szegedről Temesvárra Gömbös Gyula küldötte, Isépy Aladár vezérkari őrnagy is, akinek hasonló célja volt, mint Bartháéknak: a három város ellenforradalmi erői közötti kapcsolatfelvétel. Isépy szintén egyeztetett Pálosival, majd maga is Aradra indult, ahol a vonaton megismerkedett Barthával és Augnerrel. A vezérkari tisztre – a Kelemennek átadott visszaemlékezései szerint – nem tett túl jó benyomást a két

küldött, kételkedve hallgatta, hogy a franciák József főherceget szeretnék uralkodónak, és hihetetlennek tartotta azt az állításukat is, hogy a Nagy-Magyarország megmarad, „s legfeljebb határkiigazításról lesz szó a románok javára.” Azonban a közös cél miatt együttműködött velük.⁹²

Aradon április 28-án Pálmai Lajos lakásán fogadták a három férfit a helyi és az itt összegyűlt ellenforradalmárok, ezzel megtörtént személyesen is a kapcsolatfelvétel a három város mozgalmi között. Isépy szerint Bartha azt tanácsolta, hogy „az összes politikai pártok és társadalmi egyesületek vezetőit” hívják össze, és mondassák ki velük a „szent egységet”. Ennek értelmében április 30-án este tíz és éjfél között megalakították az aradi Antibolsevista Comitét, és elnökének Varjassyt választották. Erről azonban sem Bartha, sem Varjassy nem tett említést a memoárjában, az ünnepség leírása pedig az aradi Union Sacrée április 25-i megalakításáról szóló tudósításokra emlékeztet. Az eseményről más forrás nem áll rendelkezésre: habár a vezérkari őrnagy azt állította, hogy a jegyzőkönyvből készítettek másolatot a szegedi ABC részére is, ezzel kapcsolatban Kelemen megjegyezte kötetében, hogy „[e]zt az iratot soha nem kaptam meg”.⁹³

A KORMÁNYALKÍTÁS ELŐKÉSZÍTÉSE

„Mi szeretjük a lelkes, becsületes embereket, de felelőtlen egyénekkal nem tárgyalhatunk. Alakítsanak kormányt, ha egy megfelelő kormány alakul, azt támogatni fogjuk!” – Paál Jób így „idézte” de Gondrecourt (a Budapestről újból Aradra érkezett) Gábor Ferenchez intézett szavait. A hírlapíró úgy tudta, előtte Párizssal egyeztetett a francia tábornok, de valószínűbb, hogy de Lobit-val tette. Szerinte először a banktisztviselővel közölte az ötletet, majd Saint-Laumer-en keresztül a prefektusnak is ugyanezt üzenté még aznap.⁹⁴ Varjassy viszont úgy emlékezett, hogy a kormányalakítás ötlete Bartha Ábeltől származott,⁹⁵ azaz valójában ez esetben is a francia Magyarországi Hadsereg parancsnokságát sejtethetjük az ötlet mögött. Isépy arról számolt be néhány évvel később, hogy április 29-én ment de Gondrecourt-hoz kihallgatásra Bartha és Augner.⁹⁶ Valószínűleg ekkor beszélt Bartha a kormányalakításról a tábornoknak, aki jóváhagyta azt egyetlen kikötéssel: a kabinet a megalakulása után költözzön Szegedre.⁹⁷

Bartha, Augner és Isépy május 2-án gépkocsival elhagyta Aradot. Másnap Gömbös próbált közvetíteni a már jó ideje Szegeden tartózkodó Wagner Károlyék és Bartháék között: sikertelenül, sőt a két belgrádi küldött megharagudott rá. Május 3-án Bartha Ábel és Augner István Temesváron egyeztetett a D. M. N. T. képviselőivel. Az előbbi a belügy-, az utóbbi a külügyminiszteri posztot szerette volna magának. Márton Albert nem kívánt részt venni a kormány létrehozásában, de azt támogatta, hogy a D. M. N. T. képviseltesse magát. A következőkben

állapodtak meg: Pálosi Dénest közéleti miniszteri, Fülöpp Bélát kereskedelmi miniszteri, Korossy Györgyöt belügyi államtitkári, Tubán Tibort vallás- és közoktatásügyi államtitkári, Hemmen Jánost nemzetiségi miniszteri, Gemeinhardt Mártont nemzetiségi államtitkári posztra jelölik. Május 4-én reggel Bartháék újból Aradra utaztak.⁹⁸

Paál Jób szerint hivatalosan az Union Sacrée május 3-án este tartott ülésén vetették fel először a kormányalakítást. A hírlapíró kötetében az áll, hogy Ugron Gábor volt országgyűlési képviselőnek és Návay Lajos korábbi házelnöknek a nevei kerültek elő ekkor lehetséges miniszterelnök-jelöltként.⁹⁹ Varjassy úgy emlékezett, Návay Lajoshoz a franciák ragaszkodtak,¹⁰⁰ Kelemen Béla pedig úgy tudta, hogy ugyanazon napon, a temesvári megbeszélésen Márton Albert javasolta Návay személyét.¹⁰¹ Maga Bartha Ábel pedig – hűen önmagához és a memoárja többi részéhez – azt állította: ő mondta, hogy legyen a kormányfő az Országgyűlés egykori elnöke.¹⁰² Barabás Béla kötetében az olvasható, hogy már akkor került elő Návay neve, mikor minden későbbi miniszter és államtitkár Aradon volt – ez május 5-én reggel lehetett (volna), amennyiben jól emlékezett az idős politikus.¹⁰³

A legvalószínűbb, hogy a Kelemen Béla által leírt – talán (az 1920-as évek elején Szegeden lakó) Pálosi Dénes elmondására épülő – változat az igaz. Mindenestre a javaslattal az aradiak is egyetértettek május 4-én, és báró Solymossy Lajos, illetve Bartha Ábel azonnal Csanád megyébe indult Varjassy autójával. Kelemen Béla információi alapján Földeákon, Bartha Ábel emlékei szerint Makón értesültek arról, hogy Návayt elhurcolták a kommunisták.¹⁰⁴

Ekkor fordult a figyelem Károlyi Gyula volt főispán személye felé. Varjassy szerint felmerült, hogy ő maga vagy Barabás Béla legyen a miniszterelnök (az utóbbi ilyesmire nem emlékezett),¹⁰⁵ de a prefektus olyan kormányfőt akart, akit a bécsi ABC is elfogad: „[...]a tárgyalások fárasztó meddőségében unottan néztem ki a vármegyei irodám ablakán, s ott láttam elhaladni gr. Károlyi Gyulát. Hirten visszafordulva odakiáltottam az értekezlet tagjainak: Uraim, megtaláltam az aradi ellenkormány elnökét, itt halad a megyeháza kapuja előtt mit sem sejtve gr. Károlyi Gyula! A megoldást mindenki jónak találta s azonnal felhívták az irodába az elnökjelöltet.”¹⁰⁶ – írta Varjassy Lajos. Paál Jób, akinek verziója teljesen elvethető, május 3. éjjelre tette a Návayért való utazást, e változatban Bartha kísérelte Eckhardt. „Éjfél után visszajön az autó. Eckhardt rohan be a terembe. Magánkívül kiáltja: – Návayt meggyilkolták a kommunisták!” – állította Paál, aki szerint ezután hajnali két órakor telefonon hívták fel Károlyit, miután őt „liberális embernek” ismerték. A földbirtokos telefonon igent mondott, az Union Sacrée ülését három órakor berekesztették, és másnap reggel már a birtokáról a városba érkező Károlyi elnökölt. Barabás Béla kevésbé filmforgatókönyvre emlékeztető változatát vázolta fel a kormányfő felkérésének. E leírás alapján Károlyi Gyula személyében

állapodtak meg, majd Mácsáról be akarták hívni, de mire elindult volna a futár, kiderült, hogy a gróf Aradon tartózkodik éppen. Kelemen Béla leírása Barabás verzióját erősíti meg, s nála szerepel egyedül pontos dátum: május 5-én reggel jött be a városba.¹⁰⁷

Aznap reggel érkeztek meg a temesváriak az értük küldött autóval. Korossy hosszas kapacitálás után csak úgy vállalta az államtitkári posztot, ha Návay lesz a kormányfő, az újaradi Hemmen János pedig semmit sem tudott „miniszterségéről”, akkor győzték meg őt, hogy jöjjön velük. Kelemen szerint Bartha Ábel¹⁰⁸ azzal a hírrel fogadta őket Aradon, hogy a volt házelnököt sajnálatos módon elvitték a kommunisták, de Károlyi Gyula vállalta a miniszterelnökséget – csak erről egyedül maga a gróf nem tudott.¹⁰⁹

A források egységesek a tekintetben, hogy gróf Károlyi Gyula csak hosszas gondolkodás után vállalta a miniszterelnökséget.¹¹⁰ Május 5-én egyeztetett Kintzig Jánossal, Pálmai Lajossal, Bársony Elemérrel, Varjassy Lajossal és Saint-Laumer századossal, míg végül – főleg az utóbbi háromnak – sikerült őt meggyőzni, és aznap éjjel – valamivel éjfél után¹¹¹ – vállalta a miniszterelnökséget. El kellett fogadnia azt is, hogy kész miniszteri listát kapott, a kabinet összetételébe már nem szólhatott bele.¹¹²

A KABINET TAGJAIRÓL

A hamarosan megalakuló kormány tagjai¹¹³ a következő személyek lettek: gróf Károlyi Gyula miniszterelnök, dr. Barabás Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter, Bársony Elemér népjóléti miniszter, Bartha Ábel¹¹⁴ belügyminiszter, báró Bornemissza Gyula¹¹⁵ külügyminiszter, dr. Fülöpp Béla¹¹⁶ közlekedésügyi miniszter, dr. Hemmen János nemzetiségi miniszter, Kintzig János¹¹⁷ földművelésügyi miniszter, dr. Pálmai Lajos¹¹⁸ igazságügyi miniszter, Pálosi Dénes¹¹⁹ közlekedési miniszter, báró Solymossy Lajos¹²⁰ pénzügyminiszter, kisjolsvai Szabó Zoltán¹²¹ hadügyminiszter, dr. Varjassy Lajos¹²² kereskedelemügyi miniszter.¹²³

Fennmaradt Svájc bécsi követének, Ch. D. Bourcart-nak 1919. május 28-án készített jelentése a miniszterekről, amelynek fordítását Gyarmati Enikő közölte.¹²⁴ A szerző informátora, esetleg informátorai jól ismerték a magyar belpolitikát. A miniszterelnök esetében Bourcart a családi hátteret bemutatta: Károlyi Gyula rokona volt az évtized két legismertebb miniszterelnökének: Tisza Istvánnak anyai, Károlyi Mihálynak apai ágon volt unokatestvére. A század első évtizedében, az ellenzéki koalíció győzelme után Arad vármegye főispánja volt, majd a Wekerle-kormány bukása után lemondott a tisztségről. „Alapvetően soha nem mutatott sok politikai becsvágyat, jelenleg is nehezen volt elérhető nála, hogy politikai szerepet töltsön be” – írták a kormányfőről a jelentésben.¹²⁵

Barabás Bélát jó szónokként, a Parlament aktív szereplőjeként jellemezték: „Nem európai formátumú férfi, de a magyar vidéken népszerű a nép körében.”¹²⁶ Bornemissza Gyulával kapcsolatban kiemelte hosszú diplomáciai karrierjét, szolgálati helyeit Pittsburgh-tól Bukarestig. Nyugodt embernek mutatta be, „akitől távol állnak az extravagáns politikai eszmék”. Úgy tudta, hogy a térség jövőjével kapcsolatban az utódállamok közötti szorosabb gazdasági föderációjában gondolkodott¹²⁷ – ez igaz is volt.¹²⁸

Bársony Elemérről azt hallotta, hogy a Lovászy-párt titkára volt, aki már az év elejétől mozgósítani próbálta a polgárságot a „radikális szocialisták ellen”. Két testvére professzor és író, de ő maga „teljesen ismeretlen”. „Bartha Ábel belügy-miniszter állítólag katonatiszt, unokaöccse rövid ideig Károlyi alatt volt háborús miniszter” – olvasható róla.¹²⁹ Habár a minisztertanács ülésein használta a nagyborsnyói előnevet,¹³⁰ amely a korábbi honvédelmi miniszter, Bartha Albert nemesi előneve volt, maga az állítólagos „rokon” már 1919-ben tagadta, hogy bármi köze lenne „egy Bartha Ábel nevű politikai akarnok”-hoz.¹³¹

A másik franciákhoz köthető minisztert, Varjassy Lajost is részletesen, fontoságának megfelelően mutatta be, bár első szavával is elég pontosan jellemezte őt: konjunktúrapolitikus. Később hozzátette: „Intelligens, okos, becsvágyó és gátlástalan”. Volt Tisza István híve, majd 1918 őszén hirtelen (Jászi-féle) radikális lett, s az események alakulásával párhuzamosan egyre inkább balra tolódott a szociáldemokraták felé. A jelentésben az áll, hogy végül az aradi szovjet elnöke lett, azonban e tisztségről lemondott, s a francia okkupáció veszélye miatt bejelentette, hogy minden kapcsolatot megszakít a Tanácsköztársasággal.¹³² Míg a többi kijelentést több más forrás megerősíti, a legutolsó tekintetében ellentmondó visszaemlékezések maradtak fenn. Varjassy memoárjában az olvasható, hogy maga beszélte le de Gondrecourt-t arról, hogy megengedje a tanácsrendszer működését. A munkásság nem kért a „rendszerváltásból”, csupán azt akarták, hogy ő maradjon kormánybiztos. Kelemen Béla forrásai alapján viszont Varjassy kétségbeesve rohant a franciákhoz március 21-én este, mert nem tudta, hogy mit tegyen. De Gondrecourt detektívjeinek köszönhetően tisztában volt vele, hogy mi várható – három nap múlva létrehozzák az aradi kommunista direktóriumot –, ezért megtette a szükséges intézkedéseket.¹³³ Eckhardt Tibor szerint a Tanácsköztársaság kikiáltása után Varjassy telefonon, majd futárok útján tartotta fenn a kapcsolatot Kun Bélával. Erre válaszul vágta el a telefonkapcsolatokat de Gondrecourt. „Ezzel Varjassy francia orientációja befejezett tényné vált.”¹³⁴

A Tisza István Munkapártjához köthető politikusok közül báró Solymossy Lajost kitűnő mezőgazdászként írta le, aki azonban „soha nem volt különösen kiemelkedő”. Kintzig Jánost gazdag helyi polgárként, korábbi aradi polgármesterként (valójában főispán volt) mutatta be. Pálmai Lajossal kapcsolatban azt emelte

ki, hogy aradi jegyző, képviselő és az egyedüli zsidó a kormányban. Mindhármuk esetében megjegyezte, hogy (politikailag) nem kiemelkedő személyek.¹³⁵

Hemmen Jánosról azt tudta meg, hogy fiatal aradi (helyesen: újaradi) ügyvéd és csak szülővárosában ismerik, „Szabó ezredes, a háborús miniszter” (valójában vezérőrnagy)¹³⁶ pedig már a háború kitörése előtt nyugállományba vonult, de utána újból katonai szolgálatot vállalt, „úgy tűnik, azonban a fronton nem volt”.¹³⁷ Ez utóbbi állítás téves volt, sőt Szabót többször kitüntették harctéren szerzett érdemeiért.¹³⁸

Fülöpp Béla a követ szerint az Apponyi-párt korábbi tagja, volt parlamenti képviselő, „egészen jelentéktelen”, akit csupán azért vettek be a kabinetbe, hogy abban ne csak aradi legyen. Pálosi Dénest egy kereskedelmi főiskola (valójában közép fokú intézmény) oktatójaként mutatta be, aki az országban gyakorlatilag ismeretlen.¹³⁹

Több államtitkár is részt vett a kabinet munkájában, de velük már a svájciak nem foglalkoztak. A legjelentősebb karriert közülük Eckhardt Tibor¹⁴⁰ miniszterelnökségi államtitkár futotta be, aki Aradon a jegyzőkönyveket vezette.¹⁴¹ Szegeden, az új Károlyi-kormányban maradt ugyanez a feladata, de már mint a miniszterelnökség elnöki osztályának vezetője végezte azt, s egyben a sajtóügyekért is felelt.¹⁴² Tubán Tibor temesvári piarista szerzetes-tanár Barabás Béla államtitkáraként, majd a szegedi kormányok idején miniszteri tanácsosként működött.¹⁴³ A Bartha Ábellel együtt érkező dr. Augner István külügyi államtitkár és meghatalmazott miniszter lett,¹⁴⁴ a Belügyminisztérium államtitkáraként a korábbi Temes megyei és temesvári főispán, Korossy György¹⁴⁵ szolgált.¹⁴⁶ Saárossy-Kapeller Oszkár francia összekötő tiszt új szerepkörben, mint kereskedelemügyi államtitkár jelent meg a kabinetben.¹⁴⁷ Hemmen nemzetiségi miniszter államtitkára a szintén sváb származású, de temesvári Gemeinhardt Márton építész lett, aki ennek ellenére a két-két temesvári miniszter és államtitkárhoz hasonlóan a Délvidéki Magyar Nemzeti Tanács tagja volt.¹⁴⁸

KÉRDÉSEK ÉS ALTERNATÍVÁK AZ ARADI KORMÁNY MEGALAKULÁSÁRÓL

A kormányt már a korabeli források is különböző elnevezésekkel illették. Hívták aradi magyar kormányznak,¹⁴⁹ aradi nemzeti kormányznak,¹⁵⁰ aradi ellenforradalmi kormányznak¹⁵¹ ... a kommunisták pedig operettkormányznak.¹⁵² Önelnevezés tekintetében támpont az a körpecsét (bélyegző), amelyet nemcsak Barabás Béla említett meg visszaemlékezésében,¹⁵³ hanem a kormány működésének egyik utolsó momentumát megörökítő dokumentumon is megtalálható. A báró Solymossy Lajosnak írt miniszterelnöki köszönőlevél végén ugyanis „MAGYAR MINISZTERIUM” feliratú pecsételés található.¹⁵⁴ A már akkor is némileg archaikusnak

tekinthető szóhasználat arra utal, hogy önmagára a kabinet az 1848-as első felelős magyar minisztérium utódjaként tekintett.

Az aradi Magyar Minisztérium a legtöbb magyar történeti munka¹⁵⁵ szerint – valószínűleg az e napra datált, később ismertetendő proklamáció alapján – 1919. május 5-én alakult meg, de álláspontunk az, hogy ez valójában május 6-án történt meg. Ez utóbbi gondolatot erősítik meg mind egyes magyar,¹⁵⁶ mind egyes francia levéltári források.¹⁵⁷

Bonyolítja a válasz megadását, hogy május 5-ei datálású kétnyelvű (francia és magyar) igazolványok is fennmaradtak, amelyek igazolják, hogy egy-egy személy az igazságügyi miniszter, illetve a földművelésügyi miniszter mellett teljesít szolgálatot. Azonban az összes fennmaradt igazolvány, amelyek között van május 6-ai és május 8-ai datálású is, 12/1919 iktatószámmal¹⁵⁸ rendelkezik, azaz valószínűleg 1919. május 8-án, esetleg 9-én lettek kiállítva. Nem derül ki a dokumentumokból, hogy másolatok, másodpéldányok volnának, vagy egyszerűen ismeretlen okból korábbi dátumot írtak rájuk.¹⁵⁹ Ha az előbbi, az is csak azt erősíti meg, hogy a miniszteri munkatársak felkérését már a kabinet végleges megalakulása előtt megkezdték – a május 5-ei dátumú igazolványok mindegyike egy-egy szakminiszter beosztottjának lett kiállítva.¹⁶⁰

A kortársak és a visszaemlékező egykori miniszterek sem könnyítették meg a „tájékozódást”. Varjassy Lajos¹⁶¹ és Barabás Béla¹⁶² nem írt visszaemlékezéseiben arról, hogy pontosan mikor alakult meg a kabinet, míg a – tegyük hozzá – sok helyen pontatlan Paál Jób szerint május 5-én délelőtt 10 órakor kezdődött az „első formális minisztertanács” a vármegyeházán. „Tudósítása” ugyan egyes elemeiben eltér mások visszaemlékezéseitől,¹⁶³ de azokkal, valamint a május 6-i minisztertanács jegyzőkönyvével összevetve, valószínűsíthető, hogy a következő napi ülésre vonatkozik a leírása.

Bartha Ábel mindegyiküktől eltérően állt a kérdéshez: azt állította, május 5-én este 6 órakor alakult meg a kabinet francia hozzájárulással, viszont miniszterelnök nélkül. Ezt követően ment el társaival Návayért Földeákra, de már csak halálhírét tudta hozni. Távollétében az aradiak már meggyózték gróf Károlyi Gyulát, aki két nap gondolkodási idő után igent mondott. Végül Bartha szintén 5-ére teszi a proklamáció kibocsátását. Visszaemlékezése többször nemcsak az idővel, hanem a valós tényekkel is ütközik,¹⁶⁴ de nézőpontjának vizsgálata megkerülhetetlen: a kormány az első üléssel és az eskütelletel vagy a névsor franciák általi jóváhagyásával alakult meg? Válaszunk az, hogy gyakorlatilag az utóbbi a lényeges, de formálisan inkább az előbbivel fejeződik be egy kabinet megalakulása, ezért az aradi kabinet létrejöttét helyesebb május 6-ára tenni.

Szintén fontos momentum, hogy – miként korábban utaltunk rá – valamivel éjfél után, tehát már május 6-án vállalta a miniszterelnökséget Károlyi Gyula.

Kelemen úgy értelmezi, hogy ezzel megalakult a kormány, de az eskütételről nem ír.¹⁶⁵ A jegyzőkönyvben az áll, hogy 1919. május 6-án délelőtt 11 órakor tartották a legelső kabinetülést a vármegyeházán, ezen minden miniszter részt vett. Az eskütételre vonatkozó kérdést egyértelműen tisztázni képes miniszteri eskük nem maradtak fent, utalás sincs rájuk a jegyzőkönyvben, ahogy más eskütételre sem.¹⁶⁶ Barabás Béla emlékei szerint Károlyi Gyula a kabinet tagjai előtt tette le az esküt, majd a saját esküjüket az ő kezébe tették le a miniszterek az első minisztertanácsi ülésen.¹⁶⁷ Paál Jób ezen kívül arról számolt be, hogy Eckhardt Tibor olvasta fel a szövegét.¹⁶⁸

Fennmaradt viszont a jegyzőkönyvvel együtt egy átalakított dokumentum, amely alapján a korábbi, népköztársasági „A) minta. Tisztviselők és kezelők részére készített” esküokmányt dolgozták át. A következőkben aláhúzással a kézzel írott utólagos kiegészítéseket, áthúzással a kihúzott részeket jelöljük: „»Én ..... esküszöm az élő Istenre, hogy a Magyar Népköztársasághoz Országhoz és ennek alkotmányához hű leszek, a törvényeket és a törvényes szokásokat, rendeleteket, utasításokat és szabályokat megtartom, hivatali előljáróimnak engedelmeskedem, a hivatali titkot megőrzöm, a hivatalommal járó köteleességeket részrehajlatlanul, lelkiismeretes pontossággal és legjobb tehetségem szerint teljesítem. Isten engem úgy segéljen!«” – Eckhardt Tibor miniszterelnökségi államtitkár, Augner István külügyi államtitkár, meghatalmazott miniszter és Worasicky Olivér külügyi megbízott tette le a fenti szövegű esküt a miniszterelnöknek.¹⁶⁹ Érdekes azonban, hogy a másnap elhangzott államtitkári és miniszteri fogalmazói eskük szövegében csak a Magyar Népköztársaság szót cserélték Magyarországra, minden más változatlan maradt.¹⁷⁰

A PROKLAMÁCIÓ

A május 6-i jegyzőkönyvben az áll, hogy a szerkesztőbizottság nevében Eckhardt mutatta be „A magyar nemzethez” intézett kiáltvány szövegét. A proklamációt a hozzászólások után a minisztertanács egyhangúlag elfogadta, és döntött annak kibocsátásáról¹⁷¹ – azaz a szövegén nem változtatott. Ennek megfelelően elvethetőek Paál Jób és Barabás Béla azon állításai, amelyek alapján a proklamáció megszüvegezése az első ülésen történt.¹⁷² A korábban említett szerkesztőbizottság – Varjassy Lajos emlékiratai szerint – személyéből és Eckhardt Tiborból állt, ők készítették el a kiáltványt.¹⁷³

„A magyar nemzethez” címzett proklamáció szerzői hangsúlyozták, hogy a kommunista vezetők és pártjuk „anarchiát, pusztulást és felfordulást” hoztak Magyarországra: „Ezeréves történelmünk legváltóságosabb napjait éljük.” Senki nem vállalta, hogy e katasztrofális helyzetből kivezesse az országot, ezért ők, akik „a megszálló csapatok támogatásával rendben és nyugalomban” élnek, vállalják, hogy

kezdeményezik „a rend és jog uralmának helyreállítását”. E célból „1919. május hó 5-én [...] megalakítottuk Aradon a rend pártjában szent egységgé tömörült összes magyar politikai pártok kormányát”. Hangsúlyozták, hogy „az alkotmányosság követelményeinek megfelelő magyar kormány” megalakulásáig működésük „csak ideiglenes, rendcsináló és előkészítő feladatok teljesítésére szorítkozik”. Céljuk a „bolsevizmus letörése” (1. pont), a szomszédos országokkal és az „antant összes államaival való baráti jó viszony előkészítése” (2. pont), „a kommunisták által elárult nemzeti gondolat érvényre emelése” (3. pont), a törvényesség, a jogállamiság és a végrehajtó hatalom „a művelt nyugati demokráciák szellemének megfelelő kezelése”, helyreállítása (4. pont). „Kelt Aradon, 1919. május hó 5-én.”¹⁷⁴

Paál Jóbtól tudjuk, hogy a szavazást követően Teller Kálmán aradi szerkesztő „rohan a proklamáció szövegével a nyomdába.”¹⁷⁵ E kinyomtatott plakátokból, esetleg szórólapokból – a későbbi szegedi kormány kiáltványaiival ellentétben – tudomásunk szerint nem került elő még egy példány sem – a korabeli román megszállás alatti magyar sajtóból,¹⁷⁶ valamint Bartha Ábel 1920-as, Kelemen Béla 1923-as, végül Barabás Béla 1929-es közléséből ismerjük a szövegét.¹⁷⁷

Az öt szövegváltozatot áttekintve – Keleti Ujság, 1919. május 17.; Csiki Lapok, 1919. május 18., valamint a három memoár – csak kisebb eltéréseket figyelhetünk meg. Ilyen az, hogy a harmadik bekezdés legelején „E kötelességérzettől” szerepel az újságokban, Barthánál ebből „E kötelesség érzetéből” lett, majd – a valószínűleg a volt aradi belügyminiszter kötetéből dolgozó – Kelemen Béla felismerte, hogy ez utóbbi nyelvi szempontból helytelen, így megjelent egy újabb szövegvariáns: „E kötelesség érzetétől”.¹⁷⁸ Ezek a szöveg tartalmi részét nem érintik – leszámítva a román cenzúra csiki működését, ahol az ottani cenzor nem szerette volna, ha a székelyek tudnak arról, hogy a harmadik pont szerint az aradi kormány a „nemzeti gondolat érvényre emelése” céljából is küzd.¹⁷⁹ A keltezést és az aláírókat csak a visszaemlékezők közlik. A tizenháromból három miniszter neve – Pálosi, Fülöppé és Varjassyé – helytelenül szerepel Barthánál és Kelemennél. Ez utóbbi hiba meglepő, hiszen furcsa lett volna, ha a kiáltvány egyik megfogalmazója, a kereskedelemügyi miniszter a saját nevét nem tudta volna helyesen leírni. Barabás Bélánál négy politikus neve szerepel hibásan, a két temesvárié, továbbá Bornemisszáé és Pálmaié – miközben Varjassy nevét helyesen írja.¹⁸⁰ Szintén pontosan szerepel a kereskedelemügyi miniszter neve a következő bekezdésben elemzett francia fordításokban, ahogy Bornemisszáé és Pálmaié, viszont a „temesvári uraké” nem. Eltérés még, hogy az idegen nyelvű változatok végén a miniszterek mellett az államtitkárok nevei is megtalálhatóak.¹⁸¹

Kérdésként merülhet fel, hogy de Gondrecourt és Saint-Laumer részt vett-e a kiáltvány üzenetének alakításában. Habár a proklamáció szövegének francia fordítása három változatban is megmaradt a Miniszterelnökség levéltári anyagában,

azokból nem derül ki, hogy a megszállók befolyást gyakoroltak-e annak megszövegezésére. A fordításokat nyelvi szempontból megvizsgálva¹⁸² és időrendi sorrendbe helyezve az állapítható meg, hogy az első változatot feltételezhetően egy magyar személy készítette a proklamáció jóváhagyott, magyar nyelvű szövegéből,¹⁸³ amelynek részben helyesírási, részben nem megfelelő szóhasználatból eredő tévedéseit egy újabb verzióban kijavította egy franciául jobban beszélő korrektor.¹⁸⁴ A legutolsó változat valószínűleg egy francia anyanyelvű, a nyelvet választékosan beszélő ember kezének nyomait viseli, aki ugyan látszólag jelentősebb módosításokat hajtott végre a második szövegben, de ez elsősorban azt szolgálta, hogy a francia fordítás ne szó szerint, hanem tartalmában legyen hű az eredeti magyar nyelvű kiáltványhoz.¹⁸⁵

A proklamáció tehát négy magyar (a két vizsgált lapban a szöveg azonos) és három francia változatban maradt fenn. Az előbbieket a szöveg tekintetében gyakorlatilag megegyeznek, csupán a miniszterek neveit írták eltérően a memoárokban – azonban az, hogy Varjassy Lajos aláírása (gévelt formában) két magyar visszaemlékezésben is hibásan szerepel, egyáltalán nem zárja ki, hogy Eckhardttal ők ketten készítették a kiáltványt, illetve a makói születésű államtitkár szerkesztőbizottsági tagságát az 1919. május 6-ai minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve is megerősíti.¹⁸⁶ Ha a dokumentumok keletkezését nézzük, akkor legkorábbiak a francia fordítások, de azok is már a végleges, elfogadott magyar szöveg fordításai, így a szöveg létrejötte – és ennek esetleges francia befolyásolása – tekintetében információt nem hozhatnak. Megállapítható, hogy a pontok összeállítói a kiáltvány május 5-ei közlését tervezték, és egyben a kabinet megalakulásával is e napon számoltak. A vizsgált minisztertanácsi ülésen készített jegyzőkönyv alapján viszont csak másnap fogadták el a dokumentumot,¹⁸⁷ és – az egyetlen ezt megemlítő kortárs, Paál Jób szerint – ezután vitték nyomdába a kéziratot¹⁸⁸ a dátum módosítása nélkül.

DÖNTÉS A SZEGEDRE KÖLTÖZÉSÉRŐL ÉS A BÉCSI TÁRGYALÁSOK EREDMÉNYEI

Mind Paál, mind Varjassy leírja, hogy az első minisztertanácsi ülésen döntöttek a kormány Szegedre költözéséről,¹⁸⁹ de ennek a jegyzőkönyvben nincs nyoma. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy korán megszületett az erre vonatkozó döntés, mert május 7-én már tudott Belgrádban e szándékról de Lobit, sőt azt írta Franchet d’Espèrey-nek, hogy még aznap költözni fog a kabinet.¹⁹⁰ Szintén csak francia levéltári forrásból ismert, hogy megegyeztek arról: a kabinet „semmilyen elhatározó lépést” nem tesz, amíg a bécsi ABC Aradra vagy a kormány új székhelyére, Szegedre meg nem érkezik.¹⁹¹

Barabás Béla azt állította, hogy ekkor döntöttek az államformáról, a királyság mellett tették le voksukat.¹⁹² Megerősíti Barabást egy román forrás is: 1919. május

13-án Iuliu Maniu arról számolt be egy levelében, hogy a nagyszebeni román Kormányzótanács tagja és aradi kiküldötte, dr. Ioan Suciú a következőt jelentette neki: „A Károlyi Gyula-kormány nem tagadja, hogy nem ért egyet a magyar köztársasági irányzattal, és a királyság helyreállítását célozza meg Magyarországon, amely tehát maradni fog, Habsburg József főherceggel mint királlyal az élén”. Az információ Varjassy Lajostól származott, aki mindezt nem magánbeszélgetés keretében osztotta meg, hanem az aradi kormány nevében, hivatalosan nyilatkozta a román félnek.¹⁹³ Ahogy korábban írtuk, a Magyar Népköztársaság formulát viszont nem Magyar Királyságra, hanem Magyarországra cserélték az esküben. Ez utalhatott arra, hogy elutasítják az 1919. március 21. előtti berendezkedést, de arra is, hogy államforma ügyében (legalábbis nyilvánosan) nem kívántak állást foglalni, a döntést későbbre halasztották.

A kereskedelemügyi miniszter visszaemlékezése szerint szintén május 6-án határozott a minisztertanács báró Bornemissza Gyula Belgrádba, majd Bécsbe küldéséről, aki még aznap el is indult.¹⁹⁴ Feladataként meghatározták, hogy jelentse be a kormány megalakulását a szerb fővárosban, valamint kezdje meg ott a tárgyalásokat a nemzeti kabinet nevében,¹⁹⁵ illetve érje el az aradi kormány elismertetését és egyben kérjen pénzügyi segítséget a bécsi Antibolsevista Comitétól.¹⁹⁶

Bornemissza járt Belgrádban és Bécsben is.¹⁹⁷ A szerb fővárosban tárgyalt a franciákkal, de nem hivatalos minőségben, a megbeszéléseket viszont eredményesnek ítélte meg.¹⁹⁸ Az osztrák sajtó tudósításai szerint Bécsben találkozott ifj. gróf Andrássy Gyulával, aki támogatásáról biztosította a magyar ellenforradalom ügyét.¹⁹⁹ Nemcsak a volt közös külügyminiszter tett így. Mikor Bornemissza azt javasolta, hogy a bécsi ABC tagjai közül minél többen települjenek át Szegedre, és vegyék át az ellenforradalmi akció vezetését, vagy akár alakítsanak maguk kabinetet (ez esetben Károlyi Gyula és minisztertársai lemondanak), azt Bethlen István visszautasította 1919. május 14-én, sőt annak támogatására szólított fel.²⁰⁰ „A magyar politikai pártok alulírott tagjai felhívnak [...] minden magyar honpolgárt, hogy az Aradon megalakult kormánnyal szemben bizalommal viseltessék és hogy azt mindaddig támogassa, amíg egy, az országos pártok bizalmára támaszkodó alkotmányos kormány létrehozatala lehetővé nem válik, amelyet később – a nemzetnek általános szavazati jog alapján való megkérdése után – egy, az alkotmányozó nemzetgyűlésen képviselt, az egész nép akaratan alapuló végleges kormány fog felváltani.” Tehát az aláírók, összesen tizenhárom fő – Andrássy mellett Bethlen István, Gratz Gusztáv, Sigray Antal, Teleki Pál és mások a bécsi Antibolsevista Comitéből –²⁰¹ 1919. május 15-én kijelentették, hogy egyetértenek a proklamációval a korábbi pártállástól függetlenül, és fenntartás nélkül támogatják a kabinetet.²⁰² A jelentősebb személyek közül egyedül Batthyány Tivadar maradt ki, aki állítólag maga aspirált Károlyi Gyula helyére,²⁰³ míg Gratz Gusztávnak arra hivatkozott, hogy azt gondolja,

az aradi kabinet royalista (legitimista), és elutasítja a Károlyi-féle népköztársaság vívmányait.²⁰⁴ Batthyány a memoárjában is megismételte az akkor elmondottakat, valamint hozzátette, hogy nemcsak az aradi proklamációval volt gondja, amelyben szerinte nem vettek tudomást a monarchia felbomlásáról, hanem a kormány összetételével is. Úgy látta, nem vállalhatják a felelősséget előre egy olyan kabinet tetteiért, amelyben több ismeretlen személy is helyet foglal.²⁰⁵ A harmadik Wekerle Sándor- és a Károlyi Mihály-kormány minisztere szerint utólag beigazolódtak aggodalmai, és utalt arra, hogy volt olyan tagja²⁰⁶ az aradi kabinetnek, aki később bíróság elé került.²⁰⁷

Feltételezhetően zajlottak egyeztetések a bankgassei puccs során a Tanácsköztársaság magyar követségéről szerzett 140 millió koronáról is, amelynek csak egy része állt rendelkezésre. Bornemissza május végén azt mondta Kelemen Bélának Szegeden, hogy a bécsi Antibolsevista Comité mintegy 90 millió koronát a rendelkezésükre tud bocsátani, illetve állítólag intézkedett, hogy 70 millió koronát egy belgrádi francia tiszt hozzon el az osztrák fővárosból.²⁰⁸ Végül az összegnek csak egy töredéke, 3 millió korona jutott el a dél-alföldi városba Teleki Pálon keresztül,²⁰⁹ de az előbbiektől függetlenül. Még május közepén döntöttek arról, hogy Teleki fog csatlakozni a bécsi ABC képviselőjeként az aradi (szegedi) kormányhoz.²¹⁰ A földrajztudós-politikus azonban csak június 2-án érkezett meg, így az újabb Károlyi-kabinetben kaphatott szerepet.²¹¹

A (volt) császárvárosból elutazása előtt hosszabb interjút adott a Neue Freie Pressnek Bornemissza. Habár megemlítette, hogy Aradon alakult meg a kormány, de már nem oda, hanem Szegedre²¹² kívánt visszamenni. Elmondta, hogy utazásának célja az volt, hogy kapcsolatot teremtsen a délszláv államba, Ausztriába, cseh-szlovák területre menekült magyar politikusokkal. Ez sikerült, úgy vélte, a vezető személyek minden pártban támogatják a szegedi kormány²¹³ törekvéseit. Azt állította, hogy nem az antant kezdeményezésére jött létre a kabinet, a győztesek nem is támogatják őket, sőt Magyarország belügyének tekintik „az anarchia és a rend elemei” között zajló küzdelmet. A hivatalos elismerés hiányát nem tartotta problémának, mert más kormányokat sem ismertek még el a monarchia utódállamainak területén. Úgy látta, ha a Károlyi Gyula-kabinetnek sikerül ténylegesen hatalmat gyakorolni Magyarország egy részén, akkor már „de facto” létező kormánynak fogják azt tekinteni.²¹⁴ Valószínűleg abból fakadt-e remény, hogy Henri Allizé bécsi francia követ is ugyanerre tett utalást Gratz Gusztávnak, és megígérte, hogy ha ez bekövetkezik, akkor közbenjár az aradi kabinet de facto elismerése érdekében Párizsban.²¹⁵

Bornemissza arról is nyilatkozott, hogy szerinte a Tanácsköztársaság hamarosan összeomlik a belső nehézségei következtében. Az aradi proklamáció második pontja alapján hangsúlyozta, hogy a szomszédos államokkal baráti kapcsolatokat

kívánnak ápolni. Különösen igaz ez Német-Ausztriára, amely (akkor még) nem lépett fel Magyarországgal szemben területi követelésekkel. Már egy lecsökkent területű, elsősorban mezőgazdasági területekből álló Magyarországgal számolt, amely tud élelmiszer-felesleget termelni, és ennek köszönhetően az iparosodott Ausztriával jó gazdasági együttműködést alakíthatna ki.²¹⁶ Az interjúból egyedül ez utóbbit szemlélte a Népszava. A cikk szerzője gúnyosan megjegyezte, hogy „a területi integritás jelszavával szédelő hazaffyak egyik reménysége, szemhunyorítás nélkül belenyugszik a »megkisebbitett« Magyarországba”. Szerinte a politikus Német-Ausztria gyarmatává tenné az országot, de ebbe az ország proletariátusa nem nyugodna bele: „Az ország elűzött urai bizonyára epedve várják Bornemissza »külügyminiszter« urat és társait; az ország ipari és földműves-szegényei azonban a bécsi nyilatkozatra nem felelhetnek mást, mint hogy fogcsikorgatva és puskájukat még szorosabbra fogva kiáltják oda a fehéreknek: csak a mi testünkön keresztül!”²¹⁷

A KORMÁNY TOVÁBBI ARADI „MŰKÖDÉSE”

A külügyminiszter küldetésére vonatkozóan azonban nem találtunk utalást az első minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvében. Szintúgy arra sem, hogy itt mondta volna ki Károlyi Gyula javaslatára minden miniszter, hogy a kabinet összes tagja a saját költségeit maga fedezi, továbbá működésük csak ideiglenes és addig tart, amíg eljutnak a magyar fővárosba, vagy alkalmasabb személyeknek át tudják adni tiszt-ségüket – igaz, az előbbieket következtek már magából a kiáltvány szövegéből.²¹⁸

A kormány ugyan csak néhány napot működött Aradon, de ez idő alatt igyekeztek megteremteni a szükséges pénzügyi alapokat. Solymossy pénzügyminiszter berendelte szolgálattételre az aradi pénzügyigazgatóság megbízott vezetőjét, Berzsény Béla helyettes pénzügyigazgatót, akinek javaslatára Csernátony Jenőt²¹⁹ és Oláh Albertet beosztotta tárcájának elnöki osztályára.²²⁰ A létrejövő központi állampénztárnak Oláh lett a pénztárnoka és Csernátony az ellenőre.²²¹ Összesen 794 ezer korona állt rendelkezésükre, ebből a magyarpécskai adóhivataltól származott 54 070 korona és 58 fillér, az araditól²²² mintegy 440 ezer korona, emellett 300 ezer koronát „zsákmányolt” az Arad Megyei Csendőrség Battonyán.²²³

Az adóbeszedésről egyedül Bartha Ábel tett említést: a kormány mintegy 150 ezer koronát gyűjtött össze a világháború után a helyi gazdáknak kiadott, de addig ki nem fizetett kincstári lovak vételára után, ebben bányavölgyi Éber Viktor nyugállományú huszárezredes segítette a kabinetet²²⁴ – ez a bevétel valószínűleg az aradi 440 ezer korona része lett.

Az előbb említett, „hivatalos kasszán” felül még önkéntes adományok is rendelkezésre álltak. Ez Kelemen Béla szerint másfél millió koronát tett ki, és mintegy felét elvitte Szegedre is Solymossy pénzügyminiszter. Azonban később ezt a pénzt

nem volt hajlandó átadni a P. Ábrahám-kormánynak, hanem utóbb inkább visszajuttatta az adományozóknak.²²⁵ Sz. Szigethy nem tartotta kizárhatónak, hogy a teljes összeg nem is állt rendelkezésre, egy részét csupán felajánlották, de nem fizették be.²²⁶ Magunk is egyetértünk e feltételezéssel, s valószínűnek tartjuk, hogy a ténylegesen biztosított összeg megegyezett azzal a 850 ezer koronával, amelyet az Arad megyei Csendőrség részére biztosítottak a helyi kereskedők Paál Jób szerint.²²⁷ A fenti összegnek levéltári nyoma nincs, de valószínűsíthető, hogy nem költöttek belőle vagy csak minimális összeget használtak fel, ha a másfél millió korona „mintegy fele” megmaradhatott.

Paál Jób említést tett arról is, hogy az első minisztertanács előtt Gábor Ferenc levelet adott át Pálmainak, amely szerint Krausz Simon és bankártársai ötmillió koronával támogatják a kormányt, ha az „sikeres akciót kezd a bolsevisták ellen.”²²⁸ Ehhez az összeghez azonban nem jutottak hozzá, bár Gábor később a szegedi kormányt anyagilag támogatta.²²⁹

Május 7-én minden állami, törvényhatósági és tanügyi hivatalnál elrendelte a bizalmi-férfi rendszer megszüntetését Bartha Ábel belügyminiszter, ettől kezdve a panaszokkal az érintett tisztviselők és más munkavállalók Varjassy Lajos kormánybiztoshoz fordulhattak.²³⁰ Valószínűleg erre utal Bartha a memoárjában és Paál Jób a riportkötetében, amelyek szerint a belügyminiszter feloszlatta a szak szervezeteket, és megtiltotta az azokba belépést a köztisztviselőknek. A zszurnaliszta kötete alapján e lépést az aradi munkásság felháborodással fogadta.²³¹

Az aradi kormány az intézkedéseinek többségénél a 1912. évi LXIII. törvény-cikkre (a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről)²³² hivatkozott. E törvényből kiindulva hirdette ki a belügyminiszter a minisztertanács határozata alapján a statáriumot 1919. május 8-án.²³³ A dokumentum szerint rögtönítélő bíróság elé kerülnek és bizonyítottság esetén halálbüntetéssel sújtandóak a következő bűncselekmények elkövetői (aláhúzással jelölve, amely az eredeti törvényben nem szerepel): lázadás, gyilkosság, szándékos emberölés, közegészség ellen halál okozásával elkövetett bűntett, rablás, lopás (fosztogatás) büntette, szemérem elleni bűntettek (erőszakos nemi közösülés, megfertőzés), gyújtogatás, a vízáradás okozásának büntette, vaspályákon, távirdákon (illetve távbeszélőn) vagy hajókon elkövetett közveszélyes cselekmények büntette, hatóság elleni erőszak büntette, magánosok elleni erőszak büntette, magánlaksértés büntette. A felsorolásból hiányzik²³⁴ – az eredeti törvényhez képest – a hűtlenség büntette, de ez valószínűleg csak véletlenül maradhatott ki.²³⁵ Természetesen a gyakorlatban ennek megvalósítása nem történt meg, sőt még hónapokig foglalkoztak a rendelet „farigcsálásával” a szegedi kormányok is, de az még 1919. augusztus 12-én is a „függőben” jelzővel volt ellátva.²³⁶

Szintén az 1912. évi LIII. tc. alapján neveztek ki több kormánybiztost. Salacz Gyula főszolgabíró Csanád vármegye,²³⁷ Green Nándort²³⁸ Arad város és az azonos

nevű vármegye kormánybiztos-főispánjává²³⁹ nevezte ki a kormány,²⁴⁰ de ténylegesen egyikük sem tudta a hatalmat gyakorolni. Krassó-Szörény vármegye és Szeged városa esetében a kormánybiztosi állást nem töltötték be.²⁴¹

Paál Jób úgy látta, hogy a kabinet egyetlen tényleges eredménye a nyomdásztrájk leszerelése volt²⁴² – ez a Gyógyszerészi Közlöny szerint Bársony Elemérnek volt köszönhető. „Ez a siker annyira jelentős volt, hogy az érdekeltek küldött-ségileg jelentették ki a miniszterelnök előtt, miképp Bársony nagyszerű munkája után a kabinetet teljes erejükből támogatni készek”²⁴³ – de a kijelentés forrásértékét némileg megkérdőjelezi, hogy a többi miniszter meg sem említi a visszaemlékezésében sem Bársony szerepét, sem magát a sztrájkot.

A Magyar Hadügyminisztérium részéről a toborzás megkezdését is tervezték, de május 8-án még a belügyminiszter nem tudta meghatározni, hogy pontosan mely településeken tehetik ezt meg.²⁴⁴

Azt viszont már ekkor lehetett tudni, hogy hol nem. Fülöpp Béla és Pálosi Dénes – a minisztertanács határozata alapján – visszautazott Temesvárra május 6-án,²⁴⁵ és 7-én jelentkeztek a szerb kormánybiztosnál, Martin Filiponnál. A két miniszter a megszálló szerb katonai csapatok parancsnokságával kívánt egyeztetni, és írásbeli előterjesztést készítettek a magyar ellenforradalmi hadseregbe való toborzás ügyében.²⁴⁶

Még aznap este válaszolt a szerb kormánybiztos: sem ő, sem a csapatparancsnokság nem kapott hivatalos értesítést a „magyar nemzeti kormány megalakulásáról”, ezért a toborzást nem engedélyezi, s egyben vagyoneklobzással fenyegette meg a két politikust, ha utasítását nem tartják be. Szerinte az, hogy az aradi francia parancsnokság hozzájárulásával jött létre a kabinet, nem jelent semmit, mert „nekik (értsd: a szerbeknek – T. M.) a francziákhöz semmi közük és a francziák által kiállított engedélyeket el nem ismerik”. Azt állította, hogy az ő előzetes engedélye kellett volna mind az Aradra utazáshoz, mind a kormányban való részvételhez – az előbbiekkal összefüggésben pedig rendőri felügyelet alá helyezte Fülöppöt és Pálosit, egyben megtiltotta nekik Temesvár elhagyását.²⁴⁷ A barátságtalan válasz összefügghetett azzal is, hogy a Polgári Tanács okozta – a megszállás nyugalmát zavaró – „gondok” nem oldódtak meg. A temesvári magyar polgármester emlékiratai szerint Heegn főispán egyenesen azzal fenyegetőzött, hogy „meg fog lakolni” Fülöpp Béla azért, mert „most miniszternek nevezeti magát”²⁴⁸

Május 8-án Károlyi Gyula egy-egy azonos tartalmú levelet írt Filiponnak és a bánáti szerb erők parancsnokának, Pantelija Panta Grujity²⁴⁹ tábornoknak, amelyeknek a magyar és a francia nyelvű piszkozatai fennmaradtak. Leveleiben leírta, hogy Aradon antibolsevista kormány alakult, amely jó kapcsolatot kíván kialakítani az antant államokkal, és ennek jegyében utazott Belgrádba tárgyalni a kabinet külügyminisztere. Felsorolta a négy temesvári illetőségű miniszterét, illetve

államtitkárát, és kérte, hogy segítse a kormánybiztos és a parancsnok Szegedre, azaz a kormány új állomáshelyére jutását.²⁵⁰

Habár Filipon azt mutatta, hogy nem veszi komolyan a francia megszállókat, természetesen figyelembe kellett vennie őket. A két miniszter a francia katonai parancsnokság segítségét kérte, amely kiállította az utazási igazolványt. Ezt két nappal később a szerb kormánybiztos is láttamozta, így megszűnt az internálásuk.²⁵¹

A kormány a német származású nemzetiségi miniszter és szintén német államtitkára kinevezésével a bánáti svábokat próbálta megszólítani. A helyi lapok közül a sváb közösség jövőjét a magyarsággal együtt elképzelő Schwäbische Volkspresse üdvözölte a kormányt, közölte annak proklamációját és megszólaltatta Fülöpp Bélát. Velük szemben a pángermán Deutsche Wacht „nem eléggé németnek” tartotta Hemment, és elégedetlen volt a kabinettel.²⁵²

Úgy tűnt viszont, hogy a románok kedvezően fogadták az aradi kormány megalakulását – legalábbis ezt írta de Lobit május 7-én a nagyszebeni román Kormányzótanács²⁵³ egyik meg nem nevezett tagja²⁵⁴ által közölt információk alapján.²⁵⁵ De Lobit kincstári optimizmusa meglepő, hiszen tudhatta, hogy Aradra a románok akarnak bevonulni, és egy visszaemlékezés szerint maga de Gondrecourt is azért tanácsolta a Szegedre költözést a kabinet tagjainak, mert a románok nem örültek a kormány megalakításának.²⁵⁶ Ioan Sociu ugyan valóban azt javasolta, hogy tárgyaljanak a kormánnyal (hívják meg Varjassyt Nagyszebenbe), de közben a román csapatok bevonulását sürgette, mert szerinte bármikor lemészárolhatják a városban lézengő „volt vörösgárdisták” a helyi románokat.²⁵⁷ Pár nappal később be is igazolódott Mezőhegyesen, hogy mit jelent a „kedvező fogadtatás”.

A „MEZŐHEGYESI BALESET”

Mint korábban említettük, gyakorlatilag már a kezdetektől fogva egyértelmű volt, hogy a nemzeti kormánynak át kell tennie a székhelyét Szegedre, Arad várható román megszállása miatt.

A város egyelőre még a franciák kezében volt, viszont a makói hídfőhöz már a románok megszállta vasútvonalon keresztül vezetett az út. Az utazáshoz az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak két vonatot bocsátott a kormány rendelkezésére, a kabinet szerelvényét (a cég díszkocsijával) Koromzay Frigyes, a vállalat vezérigazgatója vezette.²⁵⁸

A kormányt segítve Saint-Laumer százados Arad vármegye Román Nemzeti Tanácsához²⁵⁹ fordult, s kérte, támogassák a kabinet eljutását Szegedre. Az áthaladási engedélyt, amelynek kiállításához a nagyszebeni román Kormányzótanács (helyesebben valószínűleg a kiküldöttje)²⁶⁰ is hozzájárult, dr. Romul Veliciu mint Arad vármegye prefektusa állította ki.²⁶¹ Dr. Sever Miclea,²⁶² a tanács titkára önként

vállalta, hogy elkíséri a kormányt az útja során.²⁶³ Az aradi ügyvéden kívül egy francia főhadnagy is a kíséretbe került.²⁶⁴

Az 1919. május 8-án Aradon kiállított „Szabad utazási engedély” szövegében Veliciu hangsúlyozza, hogy az „új magyar kormány” „kizárólag a volt Magyarország tiszta magyar területére” alakult meg „a francia haderő védelme alatt”. „Miután általános érdek, hogy a bolsevizmus minden területen leveressék, ennek szolgálatában állott az újonnan alakult magyar nemzeti kormány és ugyancsak ennek támogatására az aradi magyar hadsereg és csendőrség is eltávozik Aradról” – állt a dokumentumban. Veliciu a nyílt parancsban kérte, hogy mind a katonai, mind a polgári román hatóságok engedjék szabadon távozni a kabinetet és kíséretét. Összesen 30 főt sorolt fel név szerint (elsősorban minisztereket, államtitkárokat), illetve általánosságban kitért a hadügyminisztérium 25 fegyvereit vivő tisztjére és 50 fegyvertelen altisztjére, illetve közkatonájára.²⁶⁵ Közülük nem mindenki utazott a vonaton, így a listán szereplő miniszterek közül Fülöpp Béla és Pálosi Dénes már nem tért vissza Aradra május 9-ig, illetve két miniszter hiányzott a névsorból: Bornemissza Gyula a bécsi útja miatt, valamint Varjassy Lajos, aki saját autóval rendelkezett.²⁶⁶

A két vonaton azonban ennél többen utaztak. A belügyminiszter által kiállított kétnyelvű (francia és magyar) igazolványok közül kettőn említik a különvonatot: egy május 6-ai és egy május 8-ai dátummal ellátotton.²⁶⁷ Fennmaradt egy 26 névből álló, május 8-ai datálású lista, amely valószínűleg szintén a vonaton belügyminiszteri jóváhagyással utazó személyeket tartalmazza. Közülük többen igazoltan eljutottak Szegedre, így a későbbi különítményes Vannay László hadnagy és Gábor Ferenc banktisztviselő, főhadnagy is, az utóbbi volt a két említett igazolvány egyike.²⁶⁸ Néhány személy szerepel mind a 26-os listán, mind a Veliciu-féle nyílt parancson, köztük tartozott Schartner Sándor belügyi fogalmazó, dr. Lukács István²⁶⁹ miniszterelnöki fogalmazó, Wekerle Géza miniszterelnöki titkár, ezenfelül gróf Csáky Andor az előbbi, míg felesége az utóbbi dokumentumon szerepel.²⁷⁰ Többen nem szerepelnek egyik listán sem, pedig a vonaton utaztak.²⁷¹ Az altiszti és tiszti kíséret egészét Kelemen Béla és Barabás Béla száz főben adta meg, míg Paál Jób 68 tisztet és 200 főnyi legénységet említett.²⁷²

Varjassy Lajos Eckhardt Tiborral, a Csáky-házaspárral²⁷³ és egy francia tiszttel személygépkocsival indult útnak Pécskán és Nagylakon keresztül Makó felé, ahol a kormány fogadását kívánták előkészíteni. Óvatosságból az aradi kormánynak fegyvereket és lőszerket szállító francia kamionokat követték, így gond nélkül megérkeztek Makóra.²⁷⁴

Fülöpp Béla és Pálosi Dénes május 9-én autót akart kölcsönözni a temesvári polgármestertől, aki azonban megtagadta azt, ahogy azt is, hogy a délszláv megszállók által okozott károkról adjon hivatalos nyilatkozatot. „Egyébként is kértem, hogy Temesvárt és engem ne keverjenek bele akciójukba, mert a megszálló szerb

hadsereg és a főispánok az ő miniszterségüket nem ismerik el, már pedig nekünk a közbéke és nyugalom érdekében fenn kell tartanunk a szerbekkel a jó viszonyt” – írta visszaemlékezéseiben Geml József.²⁷⁵ A két miniszter végül május 12-én érkezett meg Szegedre Tubán Tibor, Augner István és Saárossy-Kapeller Oszkár társaságában.²⁷⁶

Az aradiak két vonata május 9-én indult el: Barabás Béla és Paál Jób szerint a Szabó Zoltán vezette, katonákkal, csendőrökkel, fegyverekkel és munícióval megtöltött vonat reggel 6-kor hagyta el az állomást, de azt feltartóztatták Mezőhegyesen a román megszállók. A nemzeti tanács utazási engedélyén 10 óra szerepel, Paál 11 órát adott meg a második vonat indulása tekintetében, míg Varjassy azt írta, a mintegy 70 km-re lévő Makóra várták már ez utóbbi időpontra a minisztereket.²⁷⁷

A második vonat utasai Pécskán kaptak értesítést arról, hogy mi történt az első szerelvényvel Mezőhegyesen, de – bízva az aradi románok engedélyében, illetve a személyes román (és francia) kíséretben – folytatták az útjukat.²⁷⁸ Gheorghe Rambela őrnagy, a 2. călărași lovasezred I. osztályának parancsnoka azonban a második vonatot is feltartóztatta.

„Az előző katonai vonat ablakaiból átszólnak az utasok, hogy baj van, nem engednek tovább. A mezőhegyesi pályaudvar tele van román katonasággal, akik fegyverrel kezükben várják a parancsot, sőt gépfegyverek sorjában ásitoznak a berobogó vonat elé. Megállunk. Harsány kiáltások, hogy nem szabad kiszállani senkinek sem. A mozdonyt lekapcsolják a szerelvényről, elviszik, nehogy erővel birtokba vehessük” – emlékezett vissza Barabás Béla. Hiába tiltakozott a kíséző francia tiszt és Miclea is, Rambela kijelentette, hogy csak Bukarest engedélyével haladhatnak tovább a vonatok. Néhány órán át még leszállni sem engedték a minisztereket, majd a román katonák sorfala között mehettek „az állomással szemben lévő elég kényelmes vendéglőbe ebédelni, vacsorálni.”²⁷⁹

Néhány kortárs és egyes miniszterek Varjassy Lajos „ármánykodásait” sejtették a feltartóztatás mögött. Azt állították, hogy – jó román kapcsolatait kihasználva – szándékosan csalta őket törbe. Erre azért volt szükség, hogy közben Szegeden társait megkerülve tárgyalhasson,²⁸⁰ vagy akár saját maga lehessen a miniszterelnök. A volt kereskedelemügyi miniszter memoárjában e vádra, amely a romániai magyar sajtóban is előkerült, úgy reagált, hogy az „amilyen aljas, épp oly nevetséges is. Ha az aradi kormány miniszterelnöke akartam óhajtottam volna lenni, ezt a kívánságomat minden intrika nélkül elérhettem volna, főleg a franciáknál élvezett befolyásom következtében.”²⁸¹

Paál Jób és Barabás Béla elsősorban Szabó Zoltán hadügyminisztert tette felelőssé az események miatt. Kelemen Béla is részletesen bemutatja ezt az „alternatívát”: eszerint Saint-Laumer közvetítette a román katonai vezetőség azon kérését, hogy fegyvert és muníciót ne vigyenek magukkal. Ennek ellenére ezt nem tartották

be, egy (Paálnál kettő) vagon megraktak municióval és fegyverekkel. Szabó a tiszteket is arra biztatta, hogy hozzák el az oldalfegyvereiket – igaz, ez utóbbit nem is tiltotta az Arad megyei román prefektus nyílt parancsa. Kelemen úgy vélte, a románok kémeik útján értesülhettek a hajnali berakodásról, ezért már felkészülten várták Mezőhegyesen a vonatokat.²⁸²

Varjassy és Eckhardt szerint csak az egyik probléma volt a teljes felfegyverzettség, valójában a katonai parancsnokság engedélye hiányzott az átutazáshoz. A feltartóztatás híre gyorsan terjedt, a kereskedelemügyi miniszter és Eckhardt még aznap jelezte a problémát a véletlenül pont Makón tartózkodó Charpy tábornoknak, aki a román térparancsnokhoz, Constantin Brătuianu huszárőrnagyhoz irányította őket. A tiszt kijelentette, hogy az ügy politikai kérdés, Bukarest nélkül nem tehet semmit.²⁸³

Barabás két lehetőséget vázolt fel az internálás okaként: vagy a románok így akarták megakadályozni, hogy a magyarok önerővel és francia segítséggel döntsek meg a Tanácsköztársaságot, s helyettük ezt ők tehesék meg, vagy azért lettek elfogva, mert Kun Bélának kérték a kiadatásukat, sőt ezért cserébe területi engedményeket is adtak volna, de ez utóbbit ő maga sem tartotta hihető lehetőségnek.²⁸⁴

Az egyértelmű, hogy mind a kormánya, mind az Arad megyei Csendőrségre fenyegetésként tekintett a román hadsereg. Az elfogatás pontos oka az Erdélyi Csapatok Parancsnokságának²⁸⁵ hadinaplójában sem lett megfogalmazva, de a május 9-i bejegyzésben leírtak közelebb vihetnek minket a válasz megadásához. Ebben beszámoltak arról, hogy Aradról elindult katonai kísérettel a kabinet és Makón a kormányt éltető falragaszokat jelentek meg. Azt is állították, hogy Károlyi Gyulának kapcsolatot tartanak fenn Kun Béla titkárával és „bolsevista alapelveket” vallanak.²⁸⁶

Azt gondoljuk, a bemutatott visszaemlékezéseket és forrásokat megvizsgálva, elvethető az a vád, hogy Varjassy akarta törbe csalni minisztértársait. Felmerülhet lehetőségként, hogy a román katonai és az Arad megyei politikai hatóságok nem egyeztettek egymással, vagy ha igen, akkor pont ezzel mutatta meg a hadsereg, hogy a valós irányítás a kezükben van. Az első vonat feltartóztatása még érthető lenne a fegyverek szállítása miatt, de nem magyarázza meg a második szerelvény feltartóztatását, s főleg az utasok többhetes fogságát. Nem zárható ki, hogy más volt az aradi és a regáti román politikusok szándéka – az előbbieket örültek a kabinet távozásának, hiszen ezzel egy súlyos akadályt háríthattak el a város román megszállása elől, míg Bukarest már magának a kormánynak a létét is veszélyesnek érezte. Nem tartjuk elvethetőnek azt a lehetőséget sem, hogy a románok szándékosan csalták törbe a szegedi kormány tagjait – a fegyverszállítás csupán egy ürügy volt. A legvalószínűbb, hogy ez a lépés (Bukarest jóváhagyásával) tisztán katonai akció lehetett, de nem zárható ki az sem teljes mértékben, hogy a vármegyei politikai elit és a hadsereg együttműködésében valósult meg.

A SZEGEDIEK ÉS AZ ARADIAK A MEZŐHEGYESI FOGSÁG ALATT

A románok a katonákat, köztük Szabó Zoltán hadügyminisztert és további 28 főt – minisztereket, államtitkárokat, miniszteri beosztottakat, a miniszterek kíséretének tagjait, valamint Koromzayt – helyben internálták.²⁸⁷ Sever Micléát nem találtuk meg a Kelemen által felsorolt internáltak között, habár ő is a foglyok közé került: Bartha Ábel szerint csupán azért, hogy könnyebben kihallgathassa őket, de nem zárható ki, hogy valójában a hadsereg és a (vármegyei) polgári hatóság hatásköri vitájának áldozata lett – egy román újságban arra utaltak, őrizetbe vétele összefüggött azzal, hogy a magyarok segítője volt.²⁸⁸

Két napig a vagonokban tartották őket fogva, majd egy-egy kincstári épületben – a civileket a Kantár nevű nőtlen tiszti lakban, a katonákat egy szomszédos házban – helyezték el Mezőhegyesen.²⁸⁹ Rambela 1919. május 11-én adta ki első parancsát. Ebben megtiltotta, hogy az élelmet behozók kivételével bárki is belépjen az internáltak helyiségeibe. Elrendelte az összes ajtó és ablak bezárását minden nap este 9-kor. A szobák ajtajára ki kellett függeszteni a lakók névsorát. Meghatározta a fogyasztható alkoholmennyiséget: a legénység (beleértve az altiszteket) nem ihatott, a főtiszték (alhadnagytól századosig) ebéd és vacsora idején 250 gramm (2,5 deciliter) alkoholt kaptak, míg a törzstisztek és a miniszteri tagok esetében nem volt korlátozás. Az utasítást megszegő internáltakat (és velük együtt az órparancsnokot) haditörvényszékkel fenyegette meg a katonatiszt.²⁹⁰

A kultuszminiszter megörökítette memoárjában, hogy nemcsak a lefekvést és az étkezést szabályozták szigorúan, hanem csak rövid időre, fegyveres kísérettel mozdulhattak ki az épületből.²⁹¹ Egy-egy szobában több minisztert is elhelyeztek, gróf Károlyi Gyula szobatársa báró Solymossy Lajos lett. Egy aradi tudósító szerint a miniszterek, valamint Koromzay és Berzsenyi szabadon sétálhattak a Kantár kertjében, könyvekhez és újságokhoz juthattak.²⁹² A helyi lakosság barátságosan viszonyult hozzájuk: „A Mezőhegyesen lakó kincstári méntelep és gazdaság tisztikara nagy részvétellel volt sorsunk iránt s igyekeztek fogságunkat figyelmességükkel enyhíteni” – írta Barabás.²⁹³ A minisztertanács üléseit is megtartották, amelynek tényét Kelemen Béla naplójában gúnyosan, idézőjelbe téve jegyezte fel.²⁹⁴

A szegedi ellenforradalmárok kezdetben kifejezetten ellenségesen viszonyultak az aradi kormányhoz. Kelemen Béla május 7-én szerzett tudomást az aradi kabinet megalakulásáról, s az alábbi jegyezte fel: „Aligha lehet a dolgot komolyan venni. Ilyen helyi alakulás minden városban létesülhet.”²⁹⁵ Béatrix városkormányzó még aznap arról tájékoztatta Szombathelyi Béla magyar állomásparancsnokot, hogy másnap a Károlyi-kormány Szegedre érkezik, de ez elmaradt, csupán május 9-én érkezett meg a kormányból Varjassy és Eckhardt.²⁹⁶ Ekkor a szegedi ABC határozatot hozott az aradi kormány ügyében. Eszerint csak a bécsi ABC végrehajtó

bizottsága az egyetlen, amelyet minden politikai párt „az ország sorsának és politikájának irányítására teljhatalommal” ruházott fel, s ennek albizottságai szerveződtek az ország különböző területein – beleértve az aradi ellenforradalmi mozgalmat is (ki nem mondva: az aradi Union Sacrée-t). Kijelentették a szegediek, hogy az aradi kabinet „a törvényes alapnak még a látszatával sem bír”, nem gyakorolhatja a végrehajtó hatalmat, nem képviselheti a törvényhozást: „az Aradon állítólag megalakult kormányt önkormánytnak tekinti, azt a nemzet képviselőjének el nem ismeri”. Minderről pedig nem Varjassy Lajos kereskedelemügyi minisztert, hanem Varjassy Lajos kormánybiztos urat értesítették, egyben felszólították, hogy utasítsa Bornemisszát és Augnert arra, hogy a szerb kormánnyal ne kössenek semmilyen megállapodást addig, amíg a szegediek nem kapnak értesítést a bécsi ABC-től.²⁹⁷

Kelemen Béla és Varjassy Lajos személyesen is találkozott május 10-én, ahol az aradi miniszter hangsúlyozta, hogy nem végleges a kabinet összetétele, a szegediek személyi kívánságait figyelembe kívánják venni. Kelemen Károlyival akart tárgyalni, Varjassy arról tájékoztatta őt, hogy a kabinet tagjai este már Szegeden lesznek, mert de Gondrecourt Belgrádból kapott utasítást arra, hogy elhozza őket.²⁹⁸ Az aradi városkormányzó kérését azonban Bukarestre hivatkozva ugyanúgy elutasították:²⁹⁹ a mezőhegyesi fogságban lévők helyett csak a kormány Temesvárról érkező tagjai jelentek meg a városban, akik már május 14-én új kormányt akartak alakítani az aradi kabinet ott tartózkodó tagjaiból, valamint a szegediekből. Végül megegyeztek abban, hogy létrehoznak egy közös bizottságot. Az aradi kormány öt (Varjassy, Saárossy-Kapeller, Fülöpp, Pálosi, Eckhardt), a szegedi ABC végrehajtó bizottságát három (Kelemen, Szombathelyi, Back Bernát nagyiparos), a bécsi ABC-t egy (Gömbös), az országos magyar szövetség pártokat szintén egy (Hencz Károly) fő képviselte. Megegyeztek abban, hogy egy minden pártot és társadalmi osztályt képviselő, nemzeti elven alapuló kormányt tartanak kívánatosnak, és a bécsi Antibolsevista Comitével összhangban szeretnének működni.³⁰⁰

Károlyi Gyulának internálása ellenére Eckhardt Tibor levélben kapcsolatba tudott lépni a Mezőhegyesen ragadtakkal. A miniszterelnök 1919. május 16-án megtiltotta a Szegeden lévő kormánytagoknak az önálló működést, és a Kelemen Bélával való együttműködést írta elő számukra.³⁰¹ Az előbbire hivatkozva az időközben megalakult szegedi Union Sacrée május 21-én tartott gyűlésén kormányzóbizottságot választottak, hattagú végrehajtó bizottsággal és húszfős kormányzótanáccsal. A végrehajtó bizottság elnöke a távollévő, de a következő napokra várt Teleki Pál lett. A földrajztudós-politikuson kívül Bécset Gömbös, Temesvárt Fülöpp, Aradot Varjassy, Budapestet Hencz, Szegedet pedig Kelemen képviselte.³⁰²

Közben újabb szigorítást jelentett az aradi hírlapíró látogatásának másnapján, május 18-án Rambela következő parancsa. Ebben a tisztt, „az internáltak részéről a román katonákkal szemben rosszakaratot tapasztalva”, megtiltotta, hogy azok

– beleértve mind a katonákat, mind a polgári személyeket – román katonákkal kommunikáljanak. A tilalom megszegőit ismét haditörvényszékkal fenyegette meg.³⁰³

A miniszterek közül Bartha Ábel idő előtt, angolosan távozott: a Nádaskay István csendőr főhadnagy által becsempészett női öltözetben, majd vasutas egyenruhában május 21-én elhagyta Mezőhegyest, és másnap Szegeden jelentkezett.³⁰⁴ Szökése felesleges volt, május 22-én elengedték a kormány tagjait és kíséretüket, akik visszatérhettek Aradra.³⁰⁵ Négy polgári személyt továbbra is őrizetben tartottak tíz napig, Kelemen Béla szerint azért, mert nevük nem szerepelt a nyílt parancson. Azonban csupán húsz fő található meg mind a Veliciu-féle nyílt parancsban, mind a Kelemen által közölt internált névsorban: Koromzay Frigyes, Kósa Olivér, Lócs Gyula, Neustadt Emil hiányzott az előbbi listáról.³⁰⁶ A 26 fős belügyminiszteri névsoron ugyan Kósa volt az első helyen, de a rögtön utána következő Gábor Ferencet mégis ott tartották a románok.³⁰⁷ Igaz, ez utóbbi összefügghetett azzal, hogy Kelemen Béla „aradi uraktól” nyert értesülése szerint Gábor nemcsak az I. világháború alatt szolgált a városban, hanem ott maradt még Károlyi Mihály hatalomra jutása után is, s a vármegyében a „Gábor-különítmény” „hatékonyan közreműködött” a környékbeli zsidó kereskedőket, kocsmárosokat, földbirtokosokat előszeretettel megtámadó – a korabeli forrásokban csőcseléknek³⁰⁸ nevezett – elemekkel szembeni fellépésben.³⁰⁹ A helyi Román Nemzeti Tanács vádjai szerint négy román kivégzésére is parancsot adott Kerülő községben, a csendőrök által a közeli patakba lőtt emberek közül háromnak a holttestét megtalálták.³¹⁰ A katonákat sem engedték el, hanem Craiovába internálták őket – beleértve magát Szabó Zoltán hadügyminisztert is.³¹¹

AZ ARADI MAGYAR MINISZTERIUM LEMONDÁSA

A szabadon engedett miniszterek és munkatársaik Aradra tértek vissza. A város ekkor már román megszállás alatt állt. 1919. május 16-án Franchet d’Espèrey engedélyezte bevonulásukat azzal a kitéttel, hogy a település francia parancsnokság alatt marad, és a francia helyőrség sem távozik.³¹² 19-én Green Nándort a románok a vármegye feletti hatalom átadására kényszerítették.³¹³ Az ezt követő hetek során a „mohó kis szövetséges” polgári és katonai képviselői fokozatosan kiszorították a franciákat a városból.³¹⁴

Aradra érkezett meg egy francia tiszt kíséretében Bornemissza is, a külügyminiszter beszámolt Károlynak a belgrádi és bécsi egyeztetésekről.³¹⁵ Barabás emlékei szerint még tartottak néhány minisztertanácsi ülést, az ezeken elhangzottokról azonban nem rendelkezünk már adatokkal.³¹⁶ Miután a Szegedre küldött Korossynak Kelemen Béla azt mondta, számíthat a kabinet a támogatásukra,³¹⁷ döntés született arról, hogy újból Szegedre próbálnak eljutni, de most már Temesváron át. Barabás – egészségi állapotára hivatkozva – viszont már nem kívánt utazni:

„bejelentettem rövid, de sikertelen miniszteri szereplésem után lemondásomat, s tisztelettel őrzöm gróf Károlyi Gyula miniszterelnök aláírásával azt az elismerő okmányt, amely szép szavakban emlékezik meg hazafias »érdemeimről«.”³¹⁸

Aradról a kormánytagok május 27-től érkeztek Szegedre, és 28-án – Szabó és Barabás kivételével – mindegyikük a Tisza-parti városban tartózkodott. A következő napon megkezdődtek a tárgyalások: a szegediek már három nappal korábban összeállítottak egy kormánynévsort, de azt Károlyi nem fogadta el. Azonban a két politikus hamar megtalálta a közös hangot: Varjassyval kapcsolatban mindkettjüknek fenntartásai voltak, de a francia kapcsolatai miatt megkerülhetetlennek tartották.³¹⁹

Május 29-én este a szegedi Kass Szállóban tartottak minisztertanácsi ülést. A kormányfő elmondta, hogy két okból alakítottak kormányt Aradon: egyrészt, mert az ország ismertebb politikusai akadályoztatva voltak, másrészt pedig, mert francia offenzívát vártak. Azóta megváltozott a helyzet, és lehet olyan kabinetet alakítani, „amely minden tisztességes politikai pártot képvisel.” Károlyi Gyula ezért rábeszélte a kormányának tagjait a tárcájuk felajánlására és a lemondó nyilatkozatuk aláírására. Hozzátette, ő is legszívesebben követné a példájukat, de nem tudná ezt megtenni lelkiismeret-furdalás nélkül ilyen válságos időszakban. Úgy látta másnap, hogy pont azok mentek bele a tárcájuktól megválásba a legkönnyebben, akikkel együtt akart dolgozni a következő időszakban, s csak azok akadékoskodtak, akikre egyébként sem kívánt számítani.³²⁰ Május 30-án elfogadta a lemondásukat, ezzel véget ért az aradi kormány története.³²¹

Ez azonban nem jelentette azt, hogy az egykori kormánytagok szereplése véget ért. Gyakorlatilag minden olyan, előző kabinetben részt vevő személy bekerült a május 31-én megalakított szegedi kormányba, akit Károlyi szeretett volna maga mellett tudni. Egyetlen fontos kivételt említhetünk meg: Pálmai Lajos nem lett igazságügy-miniszter. Az aradi közjegyzőt a szegediek vétőzták meg zsidó származása miatt.³²²

ÖSSZEGZÉS

Az aradi Magyar Minisztérium hivatalosan 1919. május 6-tól május 30-ig működött, s e 25 nap mintegy felét is román internálásban töltötte tagjainak többsége. A kormány létrejöttéhez a legjelentősebb lökést a helyi francia megszálló csapatok adták, az ő kezdeményezésük, támogatásuk nélkül sem az ellenforradalmi mozgalmak nem jöttek volna létre, sem a kabinet nem alakult volna meg. Gróf Károlyi Gyula szinte véletlenül került az élére, tagjai között pedig az aradi és temesvári polgári elit, a különböző polgári pártok képviselői mellett a zavaros idősakra jellemző kalandorok is megtalálhatóak voltak.

A kabinet valódi kormányzást nem folytatott, csupán próbálta azt imitálni. Már az első jelentős kihívás, a Szegedre költözés sem sikerült május 9-én. Az eredeti céljaik megvalósítására, azaz arra, hogy hivatalos elismerést nyerjenek, illetve a franciákkal együtt Budapestre vonuljanak, és valódi hatalomra tegyenek szert, esélyük sem volt.

Kisebbségi sikereket azonban elértek. Megszerezték a bécsi Antibolsevista Comité támogatását: a jobboldali emigráció fontosabb személyei írásban is támogatták céljaikat, és a lakosságot is ugyanerre szólították fel. Ezt ugyan nem követte a Tanácsköztársaság uralma alatt élők lázadása – bár nyilvánosságra hozás hiányában nem is tudhattak a felszólításról³²³ –, de értesülhettek arról, hogy létezik alternatíva: ha máshonnan nem, akkor a kommunista lapok „operettkormányt” gúnyoló cikkeiből. Eredménynek tekinthető az, hogy Károlyi Gyula meggyőzte a szegedi ABC tagjait is, fogadják el kormányát, majd végül nemcsak a saját kabinetjének tagjait mondatta le, hanem elérte, hogy a szegedi alternatíva, az ott alakított Országos Kormányzó Bizottság is beszüntesse működését.

JEGYZETEK

- 1 A kevés kivétel egyike: Miklós Péter: *Az aradi ellenforradalmi kormány történetéhez*. Közép-Európai Közlemények. XIII. évf. (2020) 1. sz. 225–231.
- 2 Vadász Sándor: *Vix és Károlyi*. Hadtörténelmi Közlemények, XVI. évf. (1969) 2. sz. 239–241.
- 3 A konvencióról és az ehhez kapcsolódó álláspontokról l. röviden: Babucs Zoltán – Gulyás László: *Hogyan született meg és mit tartalmazott a belgrádi katonai konvenció?* In: Gulyás László – Szidiropulosz Archimédész (szerk.): *Trianoni kiskaté*. Budapest, 2021. 34.
- 4 Az egyezmény szövegét közli: *Katonai egyezmény a szövetséges hadseregek és a magyar kormány között*. In: Ádám Magda – Ormos Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919*. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Ádám – Ormos 1999.) 16–18.
- 5 Hornyák Árpád: *A belgrádi katonai konvenció*. Világtörténet, XXII. évf. (2000) 2. sz. 74–84.; Nagy Miklós: *A belgrádi katonai konvenció*. <http://szegedfolyoirat.sk-szeged.hu/2019/03/20/nagy-miklos-a-belgradi-katonai-konvencio/>. Utolsó letöltés: 2024. január 15.
- 6 Bene Krisztián: *A délvidéki semleges zóna létrehozása*. (a továbbiakban: Bene 2021.) In: Gulyás László – Tóth Marcell – Zeman Ferenc Csaba (szerk.): *Lokális Trianon 1. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben, 1918–1920*. Szeged, 2021. 15.; Bene Krisztián: *A francia megszálló hadsereg szerepe a magyar határváltozásokban 1918–1920 során. Tervek és valóság*. In: Barabás Gábor – Csibi Norbert – Fazekas Ferenc – Gyimesi Réka (szerkesztőbiz.): *Pontes*. A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve 3. Határ – Változás – Átmenet. Pécs, 2020. 145.
- 7 Tonelli Sándor: *A franciák Szegeden*. Szeged, 1939. 7.
- 8 Geml József: *Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből (1914. VI. 15. – 1919. IX. 4.)*. Temesvár, 1924. (a továbbiakban: Geml 1924.) 101.
- 9 Nagy Miklós: *Párizsi levéltári adalékok az 1918/20-as szegedi francia megszállás történetéhez*. <http://szegedfolyoirat.sk-szeged.hu/2020/06/22/nagy-miklos-parizsi-leveltari-adalekok-az-1918-20-as-szegedi-francia-megszallas-tortenetehez/>. Utolsó letöltés: 2024. január 16.

- 10 Aradon a magyar katonaság kivonása már a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt pár nappal felmerült, de ténylegesen csak március 21. után következett be. L. Friss Ujság, XXIV. évf. (1919) 66. sz. 2.
- 11 Bene 2021. 15.; Nagy Miklós: *Francia megszállás Szegeden (1918–1920)*. Szeged, 2019. (a továbbiakban: Nagy 2019.) 18.
- 12 Tóth Marcell: *A forradalom és az ellenforradalom városa*. Szeged, 31. évf. (2019) 5. sz. 32. (a továbbiakban: Tóth 2019a.)
- 13 Tóth Marcell: *1919 Szegedje és a nemzeti kormányok*. Szeged, 31. évf. (2019) 6. sz. (a továbbiakban: Tóth 2019b.) 29.
- 14 Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez. (1919.)*. Szeged, 1923. (a továbbiakban: Kelemen, 1923.) 217.; Varjassy Lajos: *Gr. Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós. Az októberi forradalomtól a „bűnös” Budapest hódolatáig. 1918–1919*. Timisoara, é. n. [1932]. (a továbbiakban: Varjassy 1932.) 46–49.
- 15 63 1919 martie 25, Arad. *Comunicatul comisariatului guvernamental, dr. Varjassy Lajos, cu privire la instituirea stării de asediu la Arad, din ordinul comandantului militar francez al oraşului, general Gondrecourt*. In: Timbus, Mircea – Caciora, Andrei: *Oraşul şi Judeţul Arad după 1 decembrie 1918. Din amarul lunilor de tranziţie către administraţia română. Studii şi documente*. Arad, 2008. (a továbbiakban: Timbus – Caciora 2008.) 141.
- 16 Kelemen 1923. 216.
- 17 Varjassy 1932. 48.
- 18 Hivatalos nevén dr. Ábrahám Dezső László, de ismertebb P. Ábrahám Dezsőként, Pattantyús-Ábrahám Dezsőként, danckai Pattantyús Ábrahám Dezsőként.
- 19 Kéry László (összeáll.): *Danckai Pattantyús Ábrahám Dezső egykori miniszterelnök memoárjai, valamint 1973-ban elmondott emlékei*. Budapest, 2017. 40.
- 20 Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve*. In: Romsics Ignác: *A Horthy-korszak*. Budapest, 2017. 29–30.
- 21 Romsics Ignác: *Bethlen István és a forradalmak kora*. *Történelmi Szemle*, XXVIII. évf. (1985) 4. sz. 574–577. (a továbbiakban: Romsics 1985.)
- 22 Ormos Mária: *Padovától Trianonig*. Budapest, 1984. (a továbbiakban: Ormos 1984.) 213–214., 245.
- 23 Ormos 1984. 247.
- 24 Tóth Marcell: *Szeged a Nagy Háború után: Károlyi Mihály embereitől Károlyi Gyula megjelenéséig*. In: Gulyás László – Tóth Marcell – Zeman Ferenc Csaba (szerk.): *Lokális Trianon 2. Szeged az összeomlás éveiben, 1918–1920*. Szeged, 2021. (a továbbiakban: Gulyás – Tóth – Zeman 2021.) 19.
- 25 Ormos 1984. 248.
- 26 Tóth Marcell: *„Letörjük a bolsevizmust és helyreállítjuk a rendet” – A szegedi nemzeti kormányok története*. (a továbbiakban: Tóth 2021.) In: Gulyás – Tóth – Zeman 2021. 54–57.
- 27 Bartha Ábel: *Az álforradalomtól a nemzet ujraébredéséig*. Budapest, 1920. (a továbbiakban: Bartha 1920.); Varjassy 1932.
- 28 Úgy véljük, hogy a Bartha-féle „memoár” inkább a politikai pamflet kategóriába sorolható, de Varjassyt is az akkori politikai céljai vezették a munkája megírásához. Reményeink szerint a memoárok állításait a francia levéltári források bevonásával pontosítani, korrigálni tudjuk a későbbi kutatásaink során.
- 29 Párizsba nem jutott el. Bartha Ábel kötetében ezt saját érdemének tekinti, mert állítása szerint Varjassyt „mint kommunisztát apostropháltam a főhadiszálláson.” Az nem zárható ki, hogy intrikált vetélytársai ellen Bartha, de a franciák szinte biztosan nem hitték el a vádat, hiszen a következő hónapokban is támaszkodtak az aradi prefektusra. L. Bartha 1920. 23.
- 30 Varjassy 1932. 50.
- 31 Kelemen 1923. 217.

- 32 Varjassy 1932. 50.
- 33 Kelemen 1923. 217.
- 34 Barabás Béla: *Emlékirataim 1855–1929*. Arad, 1929. (a továbbiakban: Barabás 1929.) 156–157.
- 35 Bartha 1920. 18–21.
- 36 Kelemen 1923. 217.
- 37 Eckhardt Tibor: *A francia megszálló csapatok szerepe az aradi és szegedi ellenforradalomban*. I. Magyar Külpolitika, III. évf. (1922) 42. sz. (a továbbiakban: Eckhardt 1922a.), 1.
- 38 Kelemen 1923. 217–218.
- 39 Barabás 1929. 157.
- 40 Barabás 1929. 157–158.; Kelemen 1923. 218.
- 41 Uo.
- 42 Eckhardt 1922a. 1–2.
- 43 Pollmann Ferenc: *A forradalmak kora (1918–1919)*. In: Hermann Róbert (szerk.): *Magyarország hadtörténete III. kötet. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919*. Budapest, é. n. [2016]. 346–347.
- 44 Barabás 1929. 158.
- 45 Nagy 2019. 28.
- 46 L. Paál Jób: *A száz napos szegedi kormány. Az ellenforradalom története*. Budapest, 1919. (a továbbiakban: Paál 1919.) 12–13.
- 47 Budapesti Közlöny, XLV. évf. (1911) 59. sz. 1.
- 48 Kelemen 1923. 516. Továbbá vö. a köv. anyakönyvi bejegyzések adatait: Family Search (a továbbiakban: FS), Budapest VIII. kerület, állami halotti anyakönyvi bejegyzések. 1948. 2547. b.; FS, Budapest XII. kerület, állami halotti anyakönyvi bejegyzések. 1953. 82. b.
- 49 Kun Béláné: Kun Béla. Budapest, 1969. 219–220.
- 50 FS, Budapest VIII. kerület, állami halotti anyakönyvi bejegyzések. 1948. 2547. b.; FS, Budapest XII. kerület, állami halotti anyakönyvi bejegyzések. 1953. 82. b.
- 51 Valójában népfelkelő tiszt volt, valószínűleg ezért is szolgált a hátszágban.
- 52 Délmagyarország, III. évf. (1914) 324. sz. 7.
- 53 A fehérterror idején készült Paál kötete, ezért hangsúlyosan szerepeltette az ellenforradalom izraelita vallású szereplőit – ezzel reagálva a zsidóságot és a kommunizmust összekapcsoló vádakra.
- 54 Paál Jób szerint április 6-án és a Honvédelmi Bizottmánnyal vette fel a kapcsolatot, de az csak április 17-én alakult meg.
- 55 Paál 1919. 14–15.
- 56 Kelemen 1923. 218.
- 57 Varjassy 1932. 55.
- 58 Kelemen 1923. 218–219.
- 59 Ő a szervezés kezdetét némileg korábbra, április elejére datálta, de Kelemen forrásai a pontosabbak. L. Paál 1919. 12–13.
- 60 Róna Lajos: *Harminc év az újságírói pályán*. 3. kötet. Budapest, 1930. (a továbbiakban: Róna 1930.) 775.
- 61 Kelemen 1923. 218.
- 62 Paál 1919. 12.
- 63 Egy Ellenforradalmár: *Forradalomtól az ellenforradalomig. Ki vezette az ellenforradalmat? Visszaemlékezések*. Budapest, 1920. (a továbbiakban: Egy Ellenforradalmár 1920.) 25–26.

- 64 1919 Aprilie 29. In: Ciubotă, Viorel – Nicolescu, Gheorghe – Țucă, Cornel (szerk.): Jurnal de operațiuni al Comandamentului Trupelor din Transilvania (1918–1921). Satu Mare, 1998. (a továbbiakban: Ciubotă – Nicolescu – Țucă 1998.) 172. Magyarul l. az ez alapján készült jelentést: 48. Bukarest, 1919. május 12. A román Nagyvezérkar előterjesztése a Miniszterelnökségnek a román csapatok Aradra való bevonulásának szükségességéről. In: L. Balogh Béni (szerk. és a bev. tanulmányt írta): Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban. Dokumentumok. Budapest, 2020. (a továbbiakban: L. Balogh 2020.) 160.
- 65 1919 Aprilie 19. (a továbbiakban: 1919 Aprilie 19.) In: Ciubotă – Nicolescu – Țucă 1998. 153.
- 66 Paál 1919. 23.
- 67 Világ, X. évf. (1919) 91. sz. 3.
- 68 1919 Aprilie 19. 153.
- 69 Eckhardt 1922a. 2.; Varjassy 1932. 51–52.
- 70 Kelemen százezret írt, de ennek az adatnak később ő maga mondott ellent. Vö.: Kelemen 1923. 219., 504.; Sz. Szigethy Vilmos: A szegedi kormányok pénzügyei. Szeged, 1942. (a továbbiakban: Sz. Szigethy 1942.) 9.
- 71 Eckhardt 1922a 2.; Kelemen 1923. 219.; Varjassy 1932. 51–52.
- 72 Egy Ellenforradalmár 1920. 25.
- 73 Kelemen 1923. 219.
- 74 Egy Ellenforradalmár 1920. 26.
- 75 Kelemen 1923. 219.; Paál 1919. 18.
- 76 Délmagyarország, VIII. évf. (1919) 93. sz. 4.
- 77 Több eltérő dátum szerepelt már a korabeli magyar forrásokban is, de az Union Sacrée megalakulásáról már április 25-én tudtak a franciák, így a következő lábjegyzetben felsoroltak közül a legkorábbi a helyes. L. Ormos 1984. 248., 418.
- 78 Kelemen azt írta, hogy április 25-én este volt a gyűlés, az Aradi Ujság tudósítását átvevő Szeged és Vidéke szerint április 26-án délelőtt 11 órakor kezdődött az értekezlet. A Délmagyarország ugyanezt a cikket április 28-ai datálással közölte 29-én. Vö.: Délmagyarország, VIII. évf. (1919) 96. sz. 2.; Kelemen 1923. 219–220.; Szeged és Vidéke, XVIII. évf. (1919) 92. sz. 1.
- 79 Szeged és Vidéke, XVIII. évf. (1919) 92. sz. 1.; Varjassy 1932. 53.
- 80 Szeged és Vidéke, XVIII. évf. (1919) 92. sz. 1.
- 81 Varjassy 1932. 54.
- 82 Kelemen 1923. 219–220.; Varjassy 1932. 54.
- 83 Szeged és Vidéke, XVIII. évf. (1919) 92. sz. 1.
- 84 Uo.
- 85 Kelemen 1923. 220.
- 86 Kelemen 1923. 221.
- 87 Kókai Sándor: Illúziók és csalódások: A Bánsági Köztársaság. Közép-Európai Közlemények. VI. évf. (2013) 2. sz. 67–70.
- 88 Kelemen 1923. 221.
- 89 A temesvári események háttérével kapcsolatban l. Geml 1924. 112., 123–125.
- 90 Jakabfy Elemér – Páll György: A bánsági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938. Budapest, 1939. (a továbbiakban: Jakabfy – Páll 1939.) 24–27.; Geml 1924. 140–142.
- 91 Bartha 1920. 27–28.; Kelemen 1923. 221–222.
- 92 Kelemen 1923. 222–223.
- 93 Kelemen 1923. 225.

- 94 Paál 1919. 15–16.
- 95 Varjassy 1932. 56.
- 96 Kelemen 1923. 224.
- 97 Varjassy 1932. 56.
- 98 Kelemen 1923. 226.
- 99 Paál 1919. 19–20.
- 100 Varjassy 1932. 56.
- 101 Kelemen 1923. 226.
- 102 Bartha 1920. 32.
- 103 Barabás 1929. 161.
- 104 Bartha 1920. 32.; Kelemen 1923. 227.; Varjassy 1932. 56.
- 105 Barabás 1929. 160.
- 106 Varjassy 1932. 57.
- 107 Vö.: Barabás 1929. 160.; Kelemen 1923. 227.
- 108 Bartha szerint a távollétében akkor döntöttek Károlyi személyéről, mikor ő még Návayt kereste. Ezt azonban más nem erősítette meg, és nem is tűnik logikus eseményornak. L. Bartha 1920. 32–33.
- 109 Kelemen 1923. 227.
- 110 Barabás 1929. 160.; Bartha 1920. 33.; Kelemen 1923. 227–228.; Paál 1919. 20–21.; Varjassy 1932. 57.
- 111 Kelemen 1923. 228.
- 112 Barabás 1929. 160–161.; Kelemen 1923. 227–228.
- 113 A variánsok könnyebb megtalálása érdekében a miniszterek különböző névalakjait nem az első említésnél, hanem e fejezetben gyűjtöttük össze.
- 114 Néhol Barta. A jegyzőkönyvek és saját állítása szerint a nagyborosnyói előnévvel rendelkezett, de ezt nem tudtuk igazolni más források alapján.
- 115 Néhol Bornemisza.
- 116 Néhol Fülöp, de ő maga a fenti formában írta alá a nevét 1919. május 7-én.
- 117 Teljes nevén nyéki Kintzig János József Antal. A jegyzőkönyvekben nem használta előnevét, habár 1905-ben magyar nemességet nyert el.
- 118 Néhol Pálmay.
- 119 A legtöbb helyen Pálóssy, néhol Pálósy, de ő maga a fenti formában írta alá a nevét 1919. május 7-én.
- 120 Néhol Solymosy. A teljes nevén loói és egervári báró Solymosy Lajos, azonban csak bárói címét használta a jegyzőkönyvekben.
- 121 Nemesi előnevét nem használta a jegyzőkönyvekben, habár arra jogosult volt a honvédségi sematizmusok alapján is. A legmagasabb rendfokozata vezérőrnagy, tévesen egyes forrásokban ezredes.
- 122 Néhol Varjasy. A teljes neve dr. csejthei Varjassy Lajos Béla. Az előnevét aradi minisztersége alatt nem használta, habár jogosult lett volna rá.
- 123 Bernachot, Jean: *Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918. L'armée française d'Orient l'armée de Hongrie*. Paris, 1970. (a továbbiakban: Bernachot 1970.) 323–324.
- 124 8. Ch. D. Bourcart-nak, Svájc bécsi követének 17. számú politikai jelentése a Svájci Politikai Főosztály Külügyi Részlege számára az aradi kormány megalakulásáról, a gr. Károlyi Gyula által vezetett kormány tagjairól Bécs, 1919. május 28. (a továbbiakban: 17. számú politikai jelentés.) In: Gyarmati Enikő (ford. és jegyzetekkel ellátta): Svájc történetének forrásai III. Svájc bécsi követének politikai jelentései Magyarországról (1919). Budapest, 2021. 46–49.

- 125 17. számú politikai jelentés. 46.
- 126 17. számú politikai jelentés. 47.
- 127 Uo.
- 128 L. a később ismertetett, Neue Freie Presse részére adott nyilatkozatát.
- 129 17. számú politikai jelentés. 48.
- 130 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Miniszterelnökségi levéltár, Miniszterelnökség, K 32 Szegedi kormány Miniszterelnöksége (a továbbiakban: K 32). 1–1919. M. E. sz., 1.
- 131 Világ, 10. évf. (1919) 95. sz. (szeptember 30.) 3.
- 132 17. számú politikai jelentés. 47–48.
- 133 Vö: Kelemen 1923. 215.; Varjassy 1932. 46–48.
- 134 Eckhardt 1922a. 1.
- 135 17. számú politikai jelentés. 47–48.
- 136 Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes Ügyek, XLV. évf. (1918) 65. sz. 1682.
- 137 17. számú politikai jelentés. 48.
- 138 Többek között elnyerte a Vaskorona Rend III. osztályát hadidíszítménnyel 1916-ban és a porosz Vaskereszt II. osztályát. L. Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes Ügyek, XLIII. évf. (1916) 28. sz. 501.; Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes Ügyek, XLV. évf. (1918) 52. sz. 1315.
- 139 17. számú politikai jelentés. 48.
- 140 Teljes nevén po(z)sonyi Eckhardt Tibor József Ákos. Előnevét nem használta ebben az időszakban.
- 141 MNL OL K 32. 1–1919. M. E. sz., 2.
- 142 Kelemen 1923. 252., 369.
- 143 Bernachot 1970. 323.; Kelemen 1923. 255., 355.
- 144 MNL OL K 32. 1–1919. M. E. sz., 2.
- 145 A teljes nevén korosi és helbényi Korossy György Dezső Kamilló. Tévesen néhol Körössy.
- 146 Bernachot 1970. 323.; Budapesti Közlöny, LII. évf. (1918) 264. sz. 1.
- 147 Bernachot 1970. 323.
- 148 Bernachot 1970. 324.
- 149 8 Órai Ujság, VI. évf. (1920) 201. sz. 3.
- 150 Egyenlőség, XXXVIII. évf. (1919) 23. sz. 5.
- 151 Népszava, XLVII. évf. (1919) 133. sz. 3.
- 152 Népszava, XLVII. évf. (1919) 120. sz. 5.
- 153 Barabás 1929. 161.
- 154 MNL OL K 32. 4–1919. M. E. sz., 31.
- 155 Legutoljára I. Kerepeszki Róbert: *A szegedi (és aradi) ellenkormányok*. In: Ablonczy Balázs – Hatos Pál – Nagy Szabolcs – Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba (szerk.): *Trianon enciklopédia*. Budapest, 2023. 247. Mi magunk is korábban ezt fogadtuk el, l. Tóth 2019a. 35.
- 156 MNL OL K32. 1–1919. M. E. sz., 1.
- 157 143. *De Lobit tábornok, a magyarországi francia hadsereg parancsnoka Franchet d'Espèrey tábornoknak a Keleti Szövetséges Hadseregek főparancsnokának*. (a továbbiakban: De Lobit levele Franchet d'Espèrey-nek.) In: Ádám – Ormos 1999. 296.

- 158 Az iktatószámok szemmel láthatóan nem utólag kerültek a dokumentumokra.
- 159 MNL OL Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Belügyminisztériumi levéltár, K 573 Szegedi kormány belügyminisztériuma (a továbbiakban: K 573), 12–1919 B. M. sz., 71–80.
- 160 MNL OL K 573. 12–1919 B. M. sz., 72., 74.
- 161 Varjassy 1932. 56–57.
- 162 Barabás 1929. 160–162.
- 163 Paál 1919. 21–22.
- 164 Bartha 1920. 31–33.
- 165 Kelemen 1923. 228.
- 166 MNL OL K 32. 1–1919. M. E. sz., 1.
- 167 Barabás 1929. 160–161.
- 168 Paál 1919. 22.
- 169 MNL OL K 32. 1–1919. M. E. sz., 2.
- 170 MNL OL K 32. 2–1919. M. E. sz., 24.; MNL OL K 573. Esküokmány, 2–3.; Jegyzőkönyv, 4.
- 171 MNL OL K 32. 1–1919. M. E. sz., 2.
- 172 Barabás 1929. 161.; Paál 1919. 22.
- 173 Varjassy 1932. 57.
- 174 Kelemen 1923. 228–229.
- 175 Paál 1919. 22.
- 176 Csiki Lapok, XXI. évf. (1919) 19. sz. 3.; Keleti Ujság, II. évf. (1919) 107. sz. 2.
- 177 Barabás 1929. 161–162.; Bartha 1920. 33–33.; Kelemen 1923. 228–229.
- 178 Barabás nem idézi ezt a részt.
- 179 Csiki Lapok, XXI. évf. (1919) 19. sz. 3.
- 180 Barabás 1929. 162.; Bartha 1920. 35.; Kelemen 1923. 229.
- 181 MNL OL K 32. 1–1919. M. E. sz., 13.
- 182 E lábjegyzetben köszönöm meg dr. Szabolcs Enikő segítségét a három francia szöveg módosításainak vizsgálatában.
- 183 MNL OL K 32. 1–1919. M. E. sz., 12.
- 184 MNL OL K 32. 1–1919. M. E. sz., 18–19.
- 185 MNL OL K 32. 1–1919. M. E. sz., 6–7.
- 186 MNL OL K 32. 1–1919. M. E. sz., 2.
- 187 Uo.
- 188 Paál 1919. 22.
- 189 Paál 1919. 22–23.; Varjassy 1932. 57.
- 190 De Lobit levele Franchet d'Espèrey-nek. 296.
- 191 Romsics 1985. 580.
- 192 Barabás 1929. 161.
- 193 49. Nagyszeben, 1919. május 13. Iuliu Maniu, a nagyszebeni Kormányzótanács elnökének távirata Mihail Pherkyde ideiglenes miniszterelnöknek és külügyminiszternek az aradi magyar ellenkormányról és a román csapatok bevonulásának szükségességéről (a továbbiakban: 49. Nagyszeben, 1919. május 13.) In: L. Balogh 2020. 161.

- 194 Varjassy 1932. 57–58.
- 195 MNL OL K 32. 3–1919. M. E. sz., 27., 28.
- 196 Varjassy 1932. 57–58.
- 197 Május 13-án úgy tudták Szegeden, hogy már Bécsben tárgyal, az osztrák lapok szerint viszont csak 17-én érkezett meg. A Neue Freie Presse által közölt május 20-i nyilatkozata bevezetésében az olvasható, hogy aznap indult Szegedre. Vö.: Kelemen 1923. 143.; Neue Freie Presse, LVI. évf. (1919) 19661. sz. 3.; Tages Post, LV. évf. (1919) 114. sz. 1.
- 198 Neues Wiener Journal, XXVII. évf. (1919) 9174. sz. 1.
- 199 Tages Post, LV. évf. (1919) 114. sz. 1.
- 200 Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Budapest, 1935. (a továbbiakban: Gratz 1935.) 207.
- 201 MNL OL K 32. 5–1919. M. E. sz., 35. Továbbá közli: Kelemen 1923. 188.
- 202 Gratz 1935. 208.
- 203 Batthyány erről memoárjában nem írt, csak arról, hogy felkérte Montgomery-Cuninghame, a bécsi brit katonai misszió vezetője egy ellenkormány alakítására, amelybe egy-két kommunistát, köztük Kun Bélát bevehetne, de ő visszautasította a lehetőséget. Vö.: gróf Batthyány Tivadar: *Beszámolóm*. Budapest, 2017. (a továbbiakban: Batthyány 2017.) 637–639.; Romsics 1985. 580.; Romsics Gergely: *Összeomlás, útkeresés, 1917–1920*. Budapest, 2023. 466.
- 204 Gratz 1935. 209.
- 205 A feltétel nélküli támogatást Zichy Aladár gróf és Pallavicini György őrgróf javasolta. Batthyány csak az előbbit említette memoárjában. Vö.: Batthyány 2017. 637.; Gratz 1935. 208.
- 206 Valószínűleg Bartha Ábelre gondolt.
- 207 Batthyány 2017. 635–637.
- 208 Kelemen 1923. 192–193.
- 209 Tóth 2021. 52.
- 210 Gratz 1935. 209.
- 211 Tóth 2019b. 25–28.
- 212 Végül mégis Aradra ment előbb. L. Kelemen 1923. 186.
- 213 Az eredeti szövegben is „Szegediner ungarischen Regierung” szerepel, azaz Bornemissza már szegedi kormányként tekintett a kabinetre.
- 214 Neue Freie Presse, LVI. évf. (1919) 19661. sz. 3–4.
- 215 Gratz 1935. 206–207.
- 216 Neue Freie Presse, LVI. évf. (1919) 19661. sz. 4.
- 217 Népszava, XLVII. évf. (1919) 121. sz.
- 218 Kelemen 1923. 228.
- 219 Néhol Csernáthony.
- 220 Ez Kelemen Béla szerint még 1919. május 5-én történt. L. Kelemen 1923. 500.
- 221 Uo.
- 222 Sz. Szigethy 420 000 koronát írt, de ez csak elgépelés vagy számítási hiba. Vö.: Sz. Szigethy 1942. 9.
- 223 Kelemen 1923. 504.; Sz. Szigethy 1942. 9.
- 224 Bartha 1920. 36–37.
- 225 Kelemen 1923. 502.

- 226 Sz. Szigethy 1942. 10.
- 227 Paál 1919. 23.
- 228 Paál 1919. 22.
- 229 Kelemen 1923. 503.
- 230 MNL OL K 573. 6–1919 B. M. sz. 15.
- 231 Vö.: Bartha 1920. 36.; Paál 1919. 23.
- 232 1912. évi LXIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91200063.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D%25221912.%2520%25C3%25A9vi%2520LXIII.%2522>. Utolsó letöltés: 2024. január 20.
- 233 Bartha 1920. 35.; MNL OL K 573. 9–1919 B. M. sz. 46–52.
- 234 Öt német vagy magyar nyelvű példány maradt fenn a hirdetésnyéből, tartalmuk megegyezik.
- 235 MNL OL K 573. 9–1919 B. M. sz. 46–52.
- 236 MNL OL K 573. 9–1919 B. M. sz. 28–40.
- 237 MNL OL K 573. 3–1919 B. M. sz. 8.
- 238 Néhol Grén, a halotti anyakönyvi bejegyzésben Greén.
- 239 Bartha 1920. 35–36.
- 240 Csak az előbbi kinevezése maradt fenn 1919. május 7-i dátummal. Bartha Ábel szerint mindkettejüket ő nevezte ki. A megmaradt kinevezés is a Belügyminisztérium anyagában található, de azon Károlyi Gyula miniszterelnök aláírása olvasható.
- 241 MNL OL K 573. 3–1919 B. M. sz. 11., 4–1919 B. M. sz. 13.
- 242 Paál 1919. 23.
- 243 [Sz. n.:] Gyógyszerészből miniszter. Gyógyszerési Közlöny, XXXV. évf. (1919) 15. sz. 205–206.
- 244 MNL OL K 573. 11–1919 B. M. sz. 60., 63.
- 245 Kelemen 1923. 229.
- 246 MNL OL K 32. 3–1919. M. E. sz., 26.
- 247 Uo.
- 248 Geml 1924. 141.
- 249 A legtöbb korabeli magyar forrásban Gruics.
- 250 MNL OL K 32. 3–1919. M. E. sz., 27–29.
- 251 Kelemen 1923. 229.
- 252 Jakabfy – Páll 1939. 45.
- 253 Erdély, Bánság és Partium Kormányzótanácsa, románul Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria.
- 254 Valószínűleg dr. Ioan Suciú lehetett e személy. L. személyéről és tevékenységéről 49. Nagyszeben, 1919. május 13. 161.
- 255 De Lobit levele Franchet d'Espèrey-nek. 296.
- 256 Róna 1930. 772.
- 257 49. Nagyszeben, 1919. május 13. 162–163.
- 258 Kelemen 1923. 229.; Paál 1919. 24.
- 259 Consiliului Național Român din comitatul Arad.
- 260 Minden bizonnyal ez itt is azt jelentette, hogy dr. Ioan Suciú támogatólag nyilatkozott az utazásról.

- 261 Bartha 1920. 38.
- 262 Magyaros formában dr. Miklea vagy Miclea Szevér (1885–1934) aradi román ügyvéd. Varjassy szerint a tanács vezetője volt, egy román nyelvű életrajzban viszont a szervezet titkáráként szerepel. L. [sz. n.:] Miclea Sever. https://dspace.bcucuj.ro/bitstream/123456789/82863/1/Miclea_Sever.pdf. Utolsó letöltés: 2023. február 5.
- 263 Varjassy 1932. 58.
- 264 Kelemen 1923. 229.
- 265 Bartha 1920. 38–40.
- 266 Varjassy 1932. 60.
- 267 MNL OL K 573. 12–1919 B. M. sz. 71., 79.
- 268 MNL OL K 573. 12–1919 B. M. sz. 66., 79.
- 269 Néhol Lukáts.
- 270 Bartha 1920. 39–40.; MNL OL K 573. 12–1919 B. M. sz. 66.
- 271 Vö.: Bartha 1920. 39–40.; Kelemen 1923. 229–230.
- 272 Vö.: Barabás 1929. 163.; Kelemen 1923. 229.; Paál 1919. 24.
- 273 Nem egyértelmű, hogy kikre utal Varjassy. Gróf Csáky Andor már május 8-án Szegeden volt. Vö.: Kelemen 1923. 128.
- 274 Barabás 1929. 163.; Varjassy 1932. 60.
- 275 Geml 1924. 140.
- 276 Kelemen 1923. 140.
- 277 Barabás 1929. 164.; Bartha 1920. 40.; Varjassy 1932. 60.
- 278 Kelemen 1923. 229.
- 279 Barabás 1929. 164–165.
- 280 A kérdéssel bővebben foglalkozom az alábbi, megjelenés előtt álló tanulmányomban: Tóth Marcell: *Egy rejtélyes figura, Varjassy Lajos a visszaemlékezések tükrében*. Kézirat, 2024.
- 281 Varjassy 1932. 61.
- 282 Barabás 1929. 163–164.; Kelemen 1923. 229.; Paál 1919. 41–42.
- 283 Varjassy 1932. 61.; Eckhardt Tibor: *A francia megszálló csapatok szerepe az aradi és szegedi ellenforradalomban*. II. Magyar Külpolitika, III. évf. (1922) 44. sz. (a továbbiakban: Eckhardt 1922b.) 5–6.
- 284 Barabás 1929. 165.
- 285 Comandamentul Trupelor din Transilvania.
- 286 *1919 Mai 9*. In: In: Ciubotă – Nicolescu – Țucă 1998. 194.
- 287 Kelemen 1923. 229–230.
- 288 Bartha 1920. 43.; Gazeta Transilvaniei, LXXX. évf. (1919) 103. sz. 2.
- 289 Barabás 1929. 164.; Bartha 1920. 42.; Keleti Ujság, II. évf. (1919) 108. sz. 1.
- 290 MNL OL K 573. 14–1919 B. M. sz. 87–92.; Bartha 1920. 43.
- 291 Barabás 1929. 164.
- 292 Keleti Ujság, II. évf. (1919) 108. sz. 1.
- 293 Barabás 1929. 164.
- 294 Kelemen 1923. 174.
- 295 Kelemen 1923. 119.

- 296 Kelemen 1923. 121.; Varjassy 1932. 61.
- 297 Kelemen 1923. 134.
- 298 Kelemen 1923. 136.
- 299 Eckhardt 1922b. 6.
- 300 Kelemen 1923. 146–147.
- 301 Kelemen 1923. 161.
- 302 Tóth 2019a. 36.
- 303 MNL OL K 573. 15–1919 B. M. sz. 83–85.; Bartha 1920. 44.
- 304 Bartha 1920. 42.; Kelemen 1923. 174.
- 305 Paál Jób szerint 23-án. Barabás és Kelemen viszont május 22-én való kiengedésről írtak. Vö.: Barabás 1929. 165.; Kelemen 1923. 230.; Paál 1919. 44.
- 306 Vö.: Bartha 1920. 39–40.; Kelemen 1923. 229.
- 307 Vö.: Kelemen 1923. 229–230.; MNL OL K 573. 12–1919 B. M. sz. 66.
- 308 A jelenségről I. a szomszédos vármegye esetében: Marosvári Attila: *A vidék lázadása 1918 őszén. Erőszak és hatalomátrendezés Csanád vármegyében*. Budapest, 2023.
- 309 Kelemen 1923. 517.
- 310 46. melléklet. *A románok ellen állítólag elkövetett atrocitások*. In: Doberdói Breit József: *A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története 2. kötet. A proletárdiktatura kikiáltásától a románok támadásáig*. Budapest, 1925. 94.
- 311 Kelemen 1923. 230.
- 312 *No 7747/3 Copie de Télégramme*. In: Bernachot 1970, 315–316.
- 313 *70 1919 mai 19, Arad. Proces-verbal încheiat cu ocazia preluării conducerii Prefecturii Județului Arad de către prefectul român dr. Iustin Marșieu*. In: Timbus – Caciora 2008. 153.
- 314 *No 7782/3 C.A.A.* In: Bernachot 1970, 316.; *No 3612/2. B. Télégramme Hughes*. In: Bernachot 1970, 317–318.
- 315 Kelemen 1923. 186.
- 316 Barabás 1929. 165
- 317 Kelemen 1923. 181–182.
- 318 Barabás 1929. 165.
- 319 Kelemen 1923. 185–198.; Püski Levente: *A Horthy-korszak szürke eminenciása. Károlyi Gyula (1871–1947)*. Budapest – Pécs, 2016. 39–41.
- 320 Kelemen 1923. 193–194.; MNL OL K 32. 4–1919. M. E. sz., 30.
- 321 MNL OL K 32. 4–1919. M. E. sz., 30–31.
- 322 Tóth 2021. 50–51.
- 323 Ez csak május végén, már Szegeden történt meg. L. Gratz 1935. 209.

**POZSEGA VÁRMEGYE ÉS A DÉLVIDÉK AZ ORSZÁGGYŰLÉSI
KÖNYVTÁR MUZEÁLIS GYŰJTEMÉNYÉBEN**

FORGÁCS HAJNALKA

ABSTRACT

*The Rare Books and Manuscripts Collection of the Library of the Hungarian Parliament consists of approximately 8000 volumes covering various subject areas ranging from law, politics, legislation, public administration and history to geography, economics, theology, military sciences and literature. An MP and established book collector, Ignác Ghyczy's (1799–1870) bequest donated by his heirs to the then Library of the House of Representatives in 1872 serves as a remarkable part of the collection. In the essay books and documents from the Rare Books and Manuscripts Collection of the Library of the Hungarian Parliament will be presented on Požega County and the Southern Region. The five publications are very variegated and of a colorful composition. János Érdy's numismatic volume from the Ghyczy Collection *A' szerb zsupánok, királyok, és czárok pénzei : XXIII. réznyomattal* (Budán [Buda] : *A' Magy. Kir. Egyetem' betüivel*, 1843) was the first to describe the coinage of the Serbian state, which was closely linked to Hungary in history, in the XII-XIV centuries. It contains references to Požega County. *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam mensibus junio, et julio anno MDCCLXXXII* (Budae [Buda] : *Typis Regiae Universitatis [Egyetemi Nyomda]*, 1783) written by Jesuit monks and scientists Matthias Piller and Ludwig (Ljudevit) Mitterpacher describes physical geography, flora and fauna and ethnography of Požega County, illustrated by 16 copper engraving folios. *Inclyta universitas! Eo per supremam ... in Hungaria ... jurisdictiones cum statu militari ...**

Budae Die 20. Junii Anno 1786. celebrato : 25.225 : 25.231 ([s.l.] : [s.n.], [1780-1790]) contains orders of the Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum. 130 documents are placed in a box. Document No. 10 is a postal order sheet in German and it has the title Der von Sr. Majestät aus Kroatien nach Slavonien über Posega bis Essegg ... Postkourse ... Ofen den 26. Juny 1787. Demonstratio, quod Comitatus Syrmien-sis, Verőczensis et Poseganus partem integrantem Regni Hungariae constituent is a 17-page manuscript in Latin ([s.l.] : [s.n.], [s.a.]) on the public law of Požega, Syrmia and Virovitica County in the 18th and 19th century. The copy was made in the period between the end of the 18th century and the beginning of the 19th century. Urmánczy Nándor levelesládája : titkos jelentések : 1919-1920 ([s.l.] : [s.n.], [1925]) of politician and MP Nándor Urmánczy contains confidential reports from Serbian-occupied territory in the Southern Region.

BEVEZETÉS

A „Fejezetek a Délvidék múltjából 8. – Sajtó és nyilvánosság a Délvidéken” című konferencián tartott előadásomból készült tanulmányban az Országgyűlési Könyvtár muzeális gyűjteményében található, Pozsega vármegyével és a Délvidékkel kapcsolatos legfontosabb dokumentumokat kívánom bemutatni. A művek ismertetését megelőzően az Országgyűlési Könyvtár muzeális gyűjteményét mutatom be, majd ezen belül is a Ghyczy Ignác-hagyaték történetét fogom feleleveníteni, felidézve az alapító könyvgyűjtő alakját. Ezt követően kerül sor a vonatkozó kiadványok bővebb ismertetésére.

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI KÖNYVTÁR MUZEÁLIS GYŰJTEMÉNYE

Az Országgyűlési Könyvtár muzeális gyűjteményében megközelítőleg 8000 mű található. Mind a muzeális állomány egészére, mind pedig az alapító hagyatéokra, Ghyczy Ignác gyűjteményére igaz, hogy a benne található kötetek témájukat és nyelvüket tekintve egyaránt igen szerteágazóak és széles körűek. Témát tekintve a gyűjteményben megtalálható az egyetemes és a magyar történelem, az országgyűlés története, az államtudomány, a jogtudomány, a politika, a hadtudomány, a földrajz, a gazdaság, a teológia, az irodalomtudomány, számos szépirodalmi munka és a természettudományok széles tárháza. A dokumentumok nyelvét tekintve szintén színes a gyűjtemény: magyar, latin, német, francia, olasz, spanyol műveket ölel fel. A gyűjteményben 25 mű a 16. századból származik. A könyvtár nagy számban őriz jogi műveket a 17-18. századból, amelyek főként törvények és rendeletek eredeti kiadásai, egyházi jogi, magánjogi, alkotmányjogi publikációk, valamint állam- és

jogtudományi összefoglaló munkák. Az Országgyűlési Könyvtár állományában található legrégebbi kötet Werbőczy István *Tripartituma*,¹ amely Bécsben jelent meg 1517-ben, az idősebb Johannes Singriener nyomdájában. A könyvtárban őrzött legrégebbi magyar nyelvű folyóirat a pozsonyi *Magyar Hírmondó*² 1780-ból: az 1780. évből az 1–103. levélig, az 1783. évből az 1–102. levélig találhatók meg a lapszámok. A könyvtár legrégebbi külföldi folyóirata a zürichi *Historischer Mercurius*³ 1722 márciusából, de 1723-ból is őrzi a könyvtár a január-februári és az április-május-júniusi számot egybekötve, pergamenkötésben. A muzeális dokumentumok jelentős része Ghyczy Ignác⁴ (1799–1870) alapító hagyatékából származik.⁵

GHYCZY IGNÁCZ PÁLYAKÉPE

Ghyczy Ignác híres komáromi könyvgyűjtő, két alkalommal megválasztott országgyűlési képviselő volt. Jogi tanulmányokat folytatott, majd 1822-ben ügyvédi vizsgát tett. Pályáját a bábolnai kincstári uradalom ügyészeként kezdte. 1825-től az Esterházyak tatai uradalmi gazdatisztje, 1827-től gróf Esterházy Miklós tatai, gesztesi és mezőlaki uradalmának prefektusa volt. A jelentős nagyságú birtok-együtteshez mintegy ötven község és pusztta tartozott. Az 1820-as évek végétől már legtöbbször ő elnökölt a tisztszék, azaz az uradalom vezető testületi szerve ülésein. Barcza Ádám igazgató lemondását követően, 1834 és 1848 között jószágigazgatói posztot töltött be. 1848-ban lemondott e tisztségéről. Tekintélyének növekedésével és anyagi jólétének megszilárdulásával egyre élénkebben kapcsolódott be a vármegyei és az országos politikai életbe. Részt vett Komárom, Fejér és Győr vármegye közgyűlésein. 1835-ben az ő javaslatára vetette fel elsőként Komárom vármegye a pozsonyi országgyűlésen, hogy az új uralkodó, Ferdinánd trónra lépésekor magyar királyként az V. Ferdinánd nevet vegye fel.

A tatai nemzetőrök századosaként részt vett az 1848-49-es forradalom és szabadságharcban, majd a schwechati csata után, 1849-től címzetes kormánytanácsosként István és József főherceg magyarországi uradalmait igazgatta 15 évi kötelezettséggel. 1864-ben nyugdíjba vonult. 1865-től, illetve 1869-től – 1870-ben bekövetkezett haláláig – a tatai kerület országgyűlési képviselője volt. Tevékenyen részt vett a reformkor politikai életében. Jelentős szerepet töltött be az Országos Magyar Gazdasági Egyesület létrehozásában és felvirágoztatásában. 1832-ben részt vett az OMGE Üllői úti székháza, a Köztelek megvásárlásában: nevét „a köztelek megvételére részvényt aláírók és befizetők”⁶ névsorában találjuk. 1835. június 8-án az Országos Magyar Gazdasági Egyesület választmányi tagja lett.⁷ Felügyelte a *Gazdasági tudósítások* (1837–1842) című folyóiratot és az abban megjelenő írásokat.⁸ Az 1840-es években tevékeny részt vállalt az egyesület vezetésében. 1857. november 16-án ismét az egyesület választmányi tagja⁹, majd 1858. február 8-án

szakosztályelnöke lett.¹⁰ Jelentős szerepet töltött be a mezőgazdaság fejlesztésében. Az általa vezetett uradalmakat korszerű, jövedelmező mezőgazdasági nagyüzemekké fejlesztette. Növelte az uradalmak élelmiszeripari termelését. Kiemelt súlyt fektetett a takarmánytermesztés növelésére és a vetőmagtermesztésre, illetve az állattenyésztés terén is jelentős eredményeket ért el. Kísérletezett a legideálisabb gabona- és állatfajták kiválasztásával. Bevezette a négynyomásos termelési rendszert és bizonyos termények feles művelését. Az erdőgazdálkodás korszerűsítése érdekében szorgalmazta az erdőközösségek megszüntetését. Tatán szeszfőzdét és sörgyárat alapított. Kiemelkedő volt szakképzettsége, szakirodalmi tájékozottsága és széles körű olvasottsága. A *Pallas nagy lexikona* szerint „[...] a korabeli társadalom egyik legtiszteltebb alakjai közé tartozott”.¹¹ Az *Igazmondó* című lap így méltatta személyét halálhírének közlésekor: „A haza egy hű fiát, a szabad eszmék egy megedzett harczost, övéi egy gondos családapát veszettek benne.”¹² A *Századokban* megjelent *Gyász hír* így búcsúzik tőle: „A magyar tudományosság egy igaz barátját, a haza egy hű és jeles fiát veszette el benne.”¹³

GHYCZY IGNÁCZ GYŰJTEMÉNYE

Ghyczy Ignác halála után két évvel, 1872-ben, közel tizennégyezer kötetet számláló könyv- és folyóirat-gyűjteményét hat gyermeke a Képviselőházi Könyvtárnak adományozta, megvetve ezzel a mai Országgyűlési Könyvtár alapjait. Gyermekei az adománylevelében mindössze annyit kértek, hogy „az átadandó könyvek kötetenként egy” [...] Atyjuk „nevét kitüntető bélyegnyomattal láttassanak el.”¹⁴

Ez a 18-19. századi nemesi családi magánkönyvtár muzeális könyvekben és periodikumokban (bel- és külföldi hírlapgyűjteményben) egyaránt gazdag. Tematikailag minden területet lefed. „Ghyczy Ignác [...] Rendszeresen továbbképezte magát, lépést tartott a hazai és külföldi agrárirodalommal. Az uradalmi kocikkal hetenként Pestről és gyakran Bécsből is hozott könyvei és folyóiratai között [...] ott voltak az egykorú gazdasági irodalom termékei is.”¹⁵ „[...] rendszeresen megvette magának a legújabb külföldi – főleg német nyelvű – szakkönyveket, előfizetett az agrártudománnyal vagy joggal foglalkozó folyóiratokra.”¹⁶ A Képviselőház Könyvtári Bizottságának 1873. június 30-i jelentése az alábbiakat fogalmazta meg Ghyczy Ignác gyűjteményének összetételével, gazdagságával kapcsolatban: „[...] a fennevezett könyvtár ugyan számos különböző szakot illető, de mindegyikben nagybecsű munkákat tartalmaz. Kiterjed a politikai, jogi, államtudományi, történeti, földrajzi, utazási, gazdagsági, hadi, theologiai és ó-classikai irodalomra; továbbá a szépirodalomra is, s gazdag, kivált a hazai történet és politikát illető könyvekben. Kiemelendőek ezek közt a ritkán és nehezen teljesen megszerezhető nagy munkák, mint például Fehér „codex diplomaticus”-a s Katona történeti műve;

kiváló érdekekkel bír az 1848. és 1849. év eseményeire vonatkozólag megjelent iratok terjedelmes gyűjteménye, fontos az 1830. és 1848. közti időszakra terjedő bel- és külföldi hírlapgyűjtemény [...]”¹⁷

Az adományozás nyomán 14 500 kötet érkezett Pestre 92 faládjában a nagyigmándi kastélyból. A Könyvtári Bizottság döntése értelmében a kötetek először a Sándor utcai Képviselőház társalgójában és ebédlőjében kaptak helyet.¹⁸ A Képviselőházi Könyvtár a kezdetektől fogva helyhiánnyal küzdött. Az adományozás után eltelt egyéves időszakban, 1873-ra már 2021 művet (5876 kötetben) dolgoztak fel a könyvtárosok. 1878-ban a képviselők még a hagyaték egysége és megtartása mellett szavaztak, ám 1886-tól megkezdődött a gyűjtemény szétosztása. Bassó Ármin (?1834–1884) első könyvtárnok még a szétosztás előtt elsőként rendezte a Ghyczy-gyűjteményt.¹⁹ A hagyaték nem gyűjtőkörhöz tartozó része öt intézménybe került: a gazdasági témájú művek az Országos Magyar Gazdasági Egyesülethez²⁰ – amelynek Ghyczy Ignác az egyik fő előmozdítója volt –, a Magyar Tisztviselők Országos Egyesülete Könyvtárához, a Nógrádmegyei Múzeumi Társulathoz, a Királyi Magyar Természettudományi Társulathoz, a Petőfi-levelezés pedig a Petőfi-házhoz (a mai Petőfi Irodalmi Múzeumhoz). A kötetek visszaszerzését Nagy Miklós könyvtárigazgató szorgalmazta.

Ghyczy Ignác műveltségét és könyvtárát a *Vasárnapi Ujság* a róla megjelentek nekrológban 1870-ben így méltatta: „A nagy olvasottságu férfiu buzgó barátja volt az irodalomnak; figyelemmel kísérte a külföldi sajtót is, mit bizonyít hátrahagyott könyvtára, mely mint a korában eső magyar és német sajtó jelesebb termékeit magában foglaló, 15,000 kötetnél többet foglal magában.”²¹ Jókai Mór így emlékezett vissza a Ghyczy-könyvtárra 1893-ban a *Pesti Hírlap*ban megjelent tárcájában: „Pompás kötésű könyvek, hadi glédába állítva, fel egész a stukaturig: irott, nyomtatott pandekták, elefantina molesek; egy szellemi kincsbánya (a ki ért hozzá). [...] Egy oázis a sivatagban. Egy délsziget.”²²

2020-ban nyílt meg a Ghyczy Ignác Kiállítótér, amelyben az Országgyűlési Könyvtár muzeális gyűjteményének leglátványosabb részét tekinthetik meg a látogatók. Az Országgyűlési Könyvtár honlapjának felületén megtalálható Ghyczy Ignác Emlékoldalon 150 kiválasztott mű szkennelt változatát és ismertetését olvashatják az érdeklődők (<https://www.parlament.hu/web/150-eves-evfordulo>).

A KIVÁLASZTOTT MŰVEK BEMUTATÁSA

Az Országgyűlési Könyvtár muzeális állományában Pozsega vármegyével, illetve a Délvidékkel kapcsolatban öt olyan művet találtam, amelyre fel szeretném hívni a figyelmet. Ezek a művek – muzeális gyűjteményünk összes többi kiadványával együtt – szintén kutathatóak a könyvtárban.

ÉRDY (LUCZENBACHER) JÁNOS: A' SZERB ZSUPÁNOK, KIRÁLYOK, ÉS CZÁROK PÉNZEI: XXIII. RÉZNYOMATTAL

Az első kötet Ghyczy Ignác gyűjteményéből származik. Érdy (Luczenbacher) János²³ (1796–1871) jogász, régész, numizmatikus, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja *A' szerb zsupánok, királyok, és czárok pénzei*²⁴ című könyve Budán jelent meg 1843-ban. Az előzéklap verzőjén kézírásos dedikálás olvasható a szerzőtől Vargay Károlynak, aki Luczenbacher Jánossal részt vett a Magyar Történelmi Társulat alapszabály-tervezetének megvitatásában. A szerzőt 1840. március 8-án a Magyar Tudományos Akadémia az éremgyűjteményének őrévé nevezte ki, majd az akadémia elnöke, Teleki József (1790–1855) egyúttal a Veszerle-féle éremgyűjtemény rendezésével is megbízta. E kinevezéseknek köszönhetően stabilizálódtak anyagi viszonyai, így a tudományos kutatásoknak szentelhette életét. Még 1840-ben jelent meg a *Tudománytárban A' legrégebb pénz* című dolgozata.²⁵ 1841-ben a *Magyar Academiai Értesítőben*²⁶ és a *Tudománytárban*²⁷ a „Libertas Budensium” köriratot viselő pénzről értekezett, s azt oklevelekkel (Károly Róbert, Zsigmond) igyekezett korhoz kötni és értelmezni. A Rupp Jakab neve alatt megjelent, az addig ismert magyar pénzeket leíró *Numi Hungariae...*²⁸ című katalógus számottevő részét feltehetően Érdy János írta. Rupp Jakab *Magyarország' ekkorig ismeretes pénzei, lerajzolva, történeti s pénztudományi kútfők után megmagyarázva* című művének első, az Árpád-korról szóló, 1841-ben megjelent kötete Luczenbacher János dolgozata. 1842-ben látott napvilágot a *Kiadatlan római pénzek* című kétrészes tanulmánya.²⁹ A következő évben jelentkezett Érdy *A' szerb zsupánok, királyok, és czárok pénzei* címet viselő önálló kötetével, amelyben elsőként ismertette a Magyarországgal történetileg szorosan összefonódott szerb állam XII–XIV. századi pénzverését Nemanja István (1165–1195) szerb fejedelemtől Grebeljanovics Lázárig (1371–1389). A mű egy részét *A' szerbek és magyarok* címmel az 1837 és 1844 közötti időszakban általa szerkesztett *Tudománytárban* is közölte.³⁰ A folyóirat vonatkozó példányát is Ghyczy Ignác hagyatékából őrzi az Országgyűlési Könyvtár. A szerző a kötet bevezetésében tárgyalja a magyar tartományokat: „A' mostani Varasd, Kőrös és Zágráb megyékből álló Horvátország volt az egykori Sclavonia; mert a' többi Dráva és Száva közötti vidék, az 1745-ben Verőczével egyesített Valkó, Pozsega, és Szerem vármegyék úgy, miként a' gradiskai, bródi és pétervári őrségek első elfoglalás óta alsó Magyarország' részei valának”.³¹

Szintén a bevezetésben találunk utalást Pozsega vármegyére abban a vonatkozásban is, hogy a horvátok, rácok, vendek, dalmátok, szerbek és bosnyákok mellett az illíreknek tartott népek közé tartoznak a sokácok, avagy a magyarországi katolikus illírek is. Ők Verőce, Pozsega, Szerém, Bács, Baranya, Somogy, Fehér, Krassó és Temes megyében, valamint a német bánági végezdrenben élnek. A Szabadkán

és vidékén letelepült bunyevácokat is ide számítva lélekszámuk 561 sokác helységben összesen 429 268 fő.³² A kötet 23 rézmetszetet és a Nemanja nemzetségbeli szerb zsupánok, királyok és cárok genealógiai tábláját tartalmazza Nemanja Istvántól IV. Uros, X. és utolsó Nemanicsig (1356–1367). Az Akadémia, mivel jutalmazni kívánta a művet, Bajza Józsefnek adta ki véleményezésre. 1844. december 17-én Bajza két és fél oldalas véleményt nyújtott be az Akadémiának, amelynek szövegét Kőhegyi Mihály közölte. Bajza József e szavakkal méltatta a kötetet: „Nagy tárgyszertettel dolgozott eredeti munka; több mint szerény czíme mutatja, s mind a' pénz tudományra, mind történeteinkre nézve felette érdekes. Szerző már sok becseset adott e' nemben parlag irodalmunkban, és igen helyesen jegyeztetett meg felőle, hogy a' történetírás e segédtudománya' mezején ő vítta ki magának az úttörés dicsőségét. [...] Alulírt e' munkát a' nagy jutalomra pályázhatók sorába jegyzi és ha ettől elesnék azok' sorába, mellyek a' Gorove-jutalomra fognak versenyezni annak idejében.”³³ Noha a mű sem az akadémiai nagy jutalmat, sem a Gorove-jutalmat nem nyerte el, a történettudományi osztályból ezt a könyvet választották a dicséretre méltó munkák közé.³⁴ Érdy János felett a Magyar Tudományos Akadémián, 1873. március 31-én tartott emlékbeszédében Nagy Iván (1824–1898) történész, genealógus, az MTA levelező (majd 1874-től rendes) tagja így méltatta a művet: „[...] nem csak előbbre vivé a tudományt, nem csak egyetlen e nemben hazai irodalmunkban; de tüzetes szerkesztményénél fogva páratlan az összes éremtani szakirodalomban.”³⁵ A mű megjelenésének évében, 1843. október 29-én így írt a *Pesti Hirnapl*: „A' történetírás e' segélytudománya, a' Numismatica, honunkban köztudatul mindedig parlagon hevert, mi olly diplomaticus nemzetnek, minő mi magyarok vagyunk, nem legnagyobb dicsőségére válik ugyan; mit azonban nem volna nehéz menteni. Derék Luczenbacherünk, kinek zajtalan, csendes, de hasznos és kitűrő munkássága e' nemben már sok becseset ajándékozott a' hazának, első vítta ki magának az úttörés dicsőségét, s ámbár jól tudá: hogy az irodalom ezen ágának a' honban igen szűk köre van, sem költség-, sem időáldozatot nem kimélve, igyekezék literatúránkat e' részben is öregbíteni, s közelebbvinni a' művelt külföld literatúrájának álláspontjához.”³⁶ A *Pesti Salon' heti szemléje* egy héttel később, 1843. november 4-én így fogalmazott: „Luczenbacher János ur a magyar pénztudomány' eddig olly parlag mezejét gazdagítá [...]”³⁷ Banner János szerint a kötet „alapvető és máig is használt”³⁸

PILLER MÁTYÁS – MITTERPACHER LAJOS: ITER PER POSEGANAM SCLAVONIAE PROVINCIAM MENSIBUS JUNIO, ET JULIO ANNO MDCCLXXXII

Piller Mátyás³⁹ (1733–1788) és Mitterpacher Lajos⁴⁰ (1734–1814) természettudós, jezsuita egyetemi tanár fő műve, az *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam mensibus junio, et julio anno MDCCLXXXII*⁴¹ (Petrik III. 96) Budán jelent meg az Egyetemi Nyomdában 1783-ban. A tanár- és rendtársakat 1782-ben a királyi Helytartótanács hivatalos tanulmányútra küldte Pozsega vármegyébe abból a célból, hogy kiderítsék, miért történik annyi tüzeset Eminovác községben anélkül, hogy a tűz eredetét meg lehetne állapítani. Mivel az 1779-től két esztendőn át folyamatosan felbukkanó tüzek a rémült lakosságot már otthonuk elhagyására kényszerítették, a vármegye feliratban fordult a kormányhoz. A pesti egyetem kapott utasítást a helyzet kivizsgálására. Az intézmény Piller Mátyás és Mitterpacher Lajos professzort bízta meg a kutatással. A kérdésre a tudósoknak ugyan nem sikerült választ találniuk – Piller földgázkitörésre gyanakodott, de nem tudta bizonyítani⁴² –, ám a közel két hónapig tartó szerémségi kiküldetésük során, 1782. június 17-től augusztus 12-ig, Buda és Eszék között, „elsősorban a Kologyvári-mocsarakon”⁴³ számos természetrajzi, szlavóniai növény- és állatvilágra vonatkozó⁴⁴ – főleg rovarrani⁴⁵ – felfedezést tettek, illetve földtani-ásványtani, valamint néprajzi megfigyeléseket is végeztek. Ezekből a tapasztalatokból született meg egy év múlva a daruvári gróf Jankovich Antalnak, Pozsega vármegye főispánjának ajánlott⁴⁶ kötet. A mű jelentősége abban áll, hogy számos, addig ismeretlen állat- és növényfajt írtak le benne. A szerzők „[...] az állat, és növényországból mind azt, mit érdekesnek találtak, gondosan összeszedték, ékesen leírva, és csinosan lerajzolva közrebocsátották.”⁴⁷ Rapaics Rajmund értékelése szerint „Florisztikai, entomológiai és ornitológiai adataik számottevő mértékben vitték előre a magyar flóra és fauna ismeretét”⁴⁸ Mitterpacher Lajos halála után két évvel tanártársa, Schönvisner István ismertette a művet a *De vita et scriptis abbatis Ludovici Mitterpacher* című munkájában,⁴⁹ kiemelve annak tiszta latin nyelvezetét. A „[...] füvekről, fákról, kövekről, a gazdasági igyekezet’ módjáról, s a természeti észre-vett egyéb tulajdonságokról szép deákssággal”⁵⁰ megírt könyvet a *Magyar Könyv-Ház* is bemutatta. Haberle Károly a kötet növénytani megfigyeléseit emelte ki: „[...] plures observationes botanicas continet”⁵¹ Jávorka Sándor szintén a növényvilág megismertetésére helyezte a hangsúlyt: „Útinaplószerű, de értékes florisztikai adatokban bővelkedő munkát adnak ki [...]”⁵² Bunke Zsuzsanna növényvilágra vonatkozó számadatai⁵³ szerint a kötetben megközelítőleg 178 növényadatot rögzítettek. Bunke az alábbi növényleírásokat tartotta különösen fontosnak a tanulmányában: *Carduus Boujartii* (= *Cirsium Boujartii*) (PILLER et MITTERPACHER) SCHULTZ-BIP.) Pécs környékéről,

Cheiranthus canus (= Syrenia cana (PILLER et MITTERPACHER) NEILR.) a Tolnai-hegyhátról, Phleum alopecuroides (= Heleochloa alopecuroides (PILLER et MITTERPACHER) HOST) a Mezőföldről, illetve Teucrium Laxmanni (= Ajuga Laxmanni [L.] BENTH.) Dunaföldvár mellől. A Carduus Boujartiival kapcsolatos Piller-Mitterpacher-kutatásra Csiky János és szerzőtársai,⁵⁴ valamint Solymosi Péter⁵⁵ is felhívta a figyelmet. Piller-Mitterpacher növényteni kutatásait Margittai László, Horvát A. Olivér és Boros István tárgyalta részletesen „A talaj-, növény- és állatvilág megismeréstörténete” című alfejezetben a mecseki flórakutatás szempontjából.⁵⁶ Ők szintén említették a Pécs melletti síkságon talált Cirsium Boujartiit. E növényfaj kutatását „A baranyai flórához is adatokat tartalmazó művek” című fejezetben Horvát Adolf is említette.⁵⁷ Baranyai Aurél szintén a mecseki növényvilág ismertetését emelte ki, és az első, nyomtatásban napvilágot látott „speciálisan mecseki flóramű”⁵⁸-ként jegyezte a kötetet. Merkl Ottó összesítése⁵⁹ szerint a mű 42 új bogárfajt ismertet, a szerzők által használt nevek nagy része pedig ma is érvényes. Tudománytörténeti szempontból Abafi Lajos és szerzőtársai a magyarországi lepidopterológia második fő művének tekintették az *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam...* című kötetet.⁶⁰ Mocsáry Sándor olyan műként jegyezte Piller és Mitterpacher munkáját, amelyben először fordul elő magyarországi recésszárnyú rovarrani adat, mégpedig a Phryganea luctuosa (Stenophylax luctuosus Piller et Mitterpacher), amelyet Szlavóniában találtak.⁶¹ A mű entomológiai jelentőségét Tóth Balázs, Katona Gergely és Bálint Zsolt is hangsúlyozta.⁶² A kötet rovarrani jellegét emelte ki tanulmányában Csiki Ernő,⁶³ aki napi részletességű útleírást tett közzé az állattani felfedezésekkel együtt. Az útvonal főbb állomásai a következők voltak: Promontor (Budafok), Tettény, Hansabég, Ercsi, Földvár, Nádasd, Pécs, Siklós, Harsányi-hegy, Dárda, Bélye, Csepin, Tenye, Pozsega, Papuk-hegység, Eminovac, Csernek, Mitrovica, Velika, Velisanka-patak, Bucs, Kutina, Pakrác, Daruvár, Biela-hegy, Perkos-hegy, Sirács, Lipik, Druganovac-hegy, Dresnik, Kutjeva. A tanulmány német nyelvű összefoglalása⁶⁴ szerint a műben 43 bogarat, 5 lepkét, 1 recésszárnyút és 4 homopterát írnak le. A kötet entomológiai jellegének kiemelése mellett Paula Durbešić⁶⁵ szintén közölte a két tudós részletes útvonalát: Eszék (Osijek), Csepin (Čepin), Nécse (Našice), Pozsega (Požega), Kutinya (Kutina), Pakrác (Pakrac), Daruvár (Darugar), Lipik, valamint a Papuk-hegység. A tudósok által leírt bogárfajok közül az alábbiakra hívta fel a figyelmet: Scarabeus, Cerambyx, Leptura, Buprestis, Tenebrio. Csepinben a természettudósok a Meloides adamovicianát (ma Cerocoma adamoviciana) fedezték fel, a Tenebrio velikensist (ma Enoplopus velikensis) pedig Velike (Velika) község közelében találták. A nagy tarkalepkét (Papilio tremulae) a Dráva és a Száva között figyelték meg,⁶⁶ ábrázolásai a Tab. IV Fig. 1 & 2-n láthatók. Kiss Ottó a magyarországi trichoptera-kutatás egyik kezdeti műveként említette meg Piller és Mitterpacher kötetét.⁶⁷ A műben

ismertetett madarak taxonómiai besorolásáról Jiří Mlíkovský írt tanulmányt.⁶⁸ Baranyai Aurél szintén a kötet madártani jellegét domborította ki az Eszék környéki héja (*marginatus*) kiemelésével.⁶⁹ Schenk Jakab szerint „az első gémtelep Piller és Mitterpacher útleírása említi meg”,⁷⁰ akik a kologyvári ősmocsárban számos gémet és kócsagot találtak. Chernel István azt jegyezte meg, hogy a „munkához csatolt 14 rézmetszetű tábla közt két madár-ábra van”.⁷¹ A tudósok által kutatott terület természetföldrajzi megközelítését Hunfalvy János azzal támasztotta alá, hogy a művet a „Dráva és Száva közötti heglánczolat”⁷² egyik forrásaként tüntette fel. A tudós-társak földtani-ásványtani megfigyeléseire tanulmányában Papp Gábor⁷³ hívta fel a figyelmet. A professzorok a Budai-hegység déli részén és a Mecsekben tettek földtani megfigyeléseket; leírták a pusztafalui vasbányát, a Pécs környéki széntelepeket, a kővágószőlősi kőfejtőt, illetve a promontoriumi achát-jáspis-szarukő lelőhelyet.

A kötet illusztrációit Ignaz Kibler bécsi rajzoló, festő és rézmetsző készítette. A metszeteket is ő dolgozta ki a nyomda számára az élő objektumok közvetlenül történő megfigyelése, megrajzolása és megfestése után. Hanák János összegzése⁷⁴ szerint a 16 táblán 2 madár, 66 rovar és 7 növény ábrázolása szerepel.

A mű abból a szempontból is jelentős, hogy – Sallai Ágnes és Szabó Ádám megállapítása szerint – „ebben a könyvben jelentek meg először hazai nyomdában készült, természethű növény- és állatképek”.⁷⁵ Tanulmányában Horváth Pál kiemelte, hogy a délszlávok házközösségi, nagycsaládi berendezkedésének ismertetésére vonatkozóan az elsőséget Piller és Mitterpacher szerezte meg, akik még 1782-ben Pozsegában tett tanulmányútjukon találkoztak elsőként a zadruga intézményével, és az *Iter per Poseganam Slavoniae provinciam...*-ban le is írták azt.⁷⁶ Tagányi Károly szerint innen terjedt el ennek ismerete a szláv tudományos irodalomban.⁷⁷ A Piller-Mitterpacher-féle házközösség-leírást vette át Johann Christian von Engel (1770–1814) osztrák történész a *Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slavonien, nebst einigen ungedruckten Denkmälern Ungrischer Geschichte* (Halle : bey Johann Jacob Gebauer, 1798) című művében: „Ihre Gründe theilen sie niemals, noch gehn die Brüder auseinander, wenn der Vater gestorben ist, sondern oft vereinigen sich 20 Ehepaare (wovon jedes zum wenigsten einen besondern Verschlag im Haufe hat) in einem Haufe, meist ohne Zank, unter der Oberleitung eines Staeschina, der zwar erwählt, aber gemeinlich schon von seinem Vorfahren auf dem Todbette namentlich anempfohlen wird: zuweilen geschieht es, daß ein jüngerer, aber geschickter Mann das Oberregiment führt.”⁷⁸ Joseph Dobrowsky (Josef Dobrovský) (1753–1829), a tudományos szlavisztika megalapítója szó szerint vette át a fogalmat Johann Christian von Engeltől a *Slavin. Beiträge zur Kenntniß der Slawischen Literatur, Sprachkunde und Alterthümer, nach allen Mundarten*⁷⁹ című munkájában (Prag : in der Herrlichen Buchhandlung, 1808).⁸⁰ Milovan Gavazzi a tanulmányában azt a megállapítást tette, hogy a nagycsaládi berendezkedésről

a legjobb és paradigmának tekinthető leírást Piller és Mitterpacher *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam...* című kötete tartalmazza.⁸¹ Dobrowsky az illírekről szóló, „Sitten und Gebräuche der Illyrer” című VI. fejezetben Piller és Mitterpacher megállapításaival egészítette ki Johann Christian von Engel leírását.⁸²

INCLYTA UNIVERSITAS! EO PER SUPREMAM ... IN HUNGARIA ... JURISDICTIONES CUM STATU MILITARI ... BUDAE DIE 20. JUNII ANNO 1786. CELEBRATO

A következő bemutatandó dokumentum egy postaügyi irat. Az *Inclyta universitas! Eo per supremam ... in Hungaria ... jurisdictiones cum statu militari ... Budae Die 20. Junii Anno 1786. celebrato*⁸³ közös címet viselő iratgyűjtemény összesen 130 darab, 1783 és 1790 között kelt helytartótanácsi rendeletet tartalmaz egy dobozban elhelyezve. A 10. számú, *Der von Sr. Majestät aus Kroatien nach Slavonien über Posega bis Esseg ... Postkourse ... Ofen den 26. Juny 1787* című német nyelvű irat egy egy-lapos postaügyi rendelkezés. 1787. június 26-án Budán adta ki gróf Niczky Kristóf tárnokmester, országbíró, királyi személynök, II. József főtanácsadója. A rendelet kimondja, hogy 1787. július 1-jétől kerül használatba a Horvátországból Szlavóniába Pozsegán át Eszékig tartó postaút. A rendelet felsorolja a Zágráb (Agram) és Eszék (Esseg) közötti postaállomásokat, amelyek között Pozsega is szerepel. A megállok a következők: Agram (Zágráb), Dugoszello, Kloster, Vidrenyak (Vidrenjak), Kuttina (Kutenya), Polyana (Poljana), Pakracz (Pakrác), Kamenzko (Kamenska), Possega (Pozsega), Pektes, Nasricz, Koszka, Bizovacz és Esseg (Eszék). A menetrend szerinti járatok Zágráb és Eszék között minden vasárnap és szerdán; a visszaúton, Eszék és Zágráb között pedig minden hétfőn és csütörtökön közlekednek a rendeletben meghatározott útvonalon. Véletlen egybeesés, hogy e rendelet kiadása után napra pontosan fél évvel, 1787. december 26-án hunyt el Niczky Kristóf. A délvidéki postaszolgálat történetét Tari László foglalta össze tanulmányában.⁸⁴

DEMONSTRATIO, QUOD COMITATUS SYRMIENSIS, VERŐCZENSIS ET POSEGANUS PARTEM INTEGRANTEM REGNI HUNGARIAE CONSTITUANT

A *Demonstratio, quod Comitatus Syrmienis, Verőczensis et Poseganus partem integrantem Regni Hungariae constituent*⁸⁵ című, 17 oldalas, latin nyelvű kézirat Pozsega, Szerém, Verőce és Valkó vármegye közjogi helyzetének alakulását tárgyalja. A másolat a 18. század végétől a 19. század elejéig tartó időszakban készült.

A jogtörténeti-közigazgatástörténeti munka annak alátámasztására szolgál, hogy Szerém, Verőce, Valkó és Pozsega vármegye Magyarország szerves részét képezze. Az uralkodók alatti közjogi helyzetet Szent Lászlótól, illetve Könyves Kálmántól Mária Teréziáig vizsgálja. A magyar jogtörténetet az 1351. évi törvénycikkektől az 1751. évi 23. törvénycikkig tekinti át. A 23. törvénycikk arról szól, hogy Szerém, Verőce és Pozsega vármegye meghívást kap az országgyűlésekre, illetve ülés- és szavazatjogot nyer. A kézirat több alkalommal hivatkozik az 1715. évi 92. törvénycikkre, amelyben Pozsega, valamint Verőce, Szerém, Valkó, Csongrád, Csanád, Arad, Békés, Zaránd, Torontál és Szörény megye visszaszerzésének, a közigazgatás átszervezésének és a megyehatárok megállapításának kérdését egy e célra felállítandó bizottság elé utalják előzetes megfontolás céljából.

URMÁNCZY NÁNDOR LEVELESLÁDÁJA : TITKOS JELENTÉSEK:

1919-1920

Az utolsó bemutatandó mű az *Urmánczy Nándor levelesládája : titkos jelentések*,⁸⁶ amelyet a muzeális dokumentumokkal együtt őriz a könyvtár. Urmánczy Nándor⁸⁷ (1868–1940) politikus, országgyűlési képviselő, újságíró hagyatékának 69 kötetét 2012-ben vásárolta meg az Országgyűlési Könyvtár.⁸⁸ A szerző 1928-ban küldöttséget vezetett Lord Rothermere angol miniszterhez, aki támogatta az irredenta mozgalmat. Urmánczy nevéhez fűződik az Országzászló mozgalom is. A köteteket, amelyeket a politikus maga szerkesztett és gépelt le írógéppel, naplószerű stílus és forma jellemzi. A legtöbb kötet beragasztott leveleket, képeket, újságcikkeket is tartalmaz. Urmánczy Nándor az 1902-től az 1930-as évek közepéig tartó időszakot dolgozta fel, többségében a politikai eseményekre, képviselői munkájára koncentrálna. Az írások számos közéleti szereplővel folytatott levelezését, illetve parlamenti irományokból és naplókából való részleteket, kivonatokat is tartalmaznak. A kötetcímek a tartalmukra utalnak: *Írások: 1891-1930, Az utolsó országgyűlés idejéből: 1910-1914, Politikai események: 1902-1925, Politikai harcok: 1905-1911, Háborús beszédeim: 1915-1918, Katonalevelek: 1914-1918, A magyar katonákért: 1914-1918, Titkos jelentések: 1919-1923, Országzászló mozgalom*. A kötetcímet maga Urmánczy Nándor adta. Írásait olvasva élénk tárulnak a XX. század első három évtizedében Magyarországon és Erdélyben végbement történelmi események, a nagyhatalmi döntések hatása, a korabeli politikai és társadalmi élet, illetve az Urmánczy-család története is. A hagyaték egyszerre magánnapló, kordokumentum és forrásgyűjtemény. A konferencia szempontjából különös jelentőséggel bír a 49. kötet, amely az *Urmánczy Nándor levelesládája : titkos jelentések : 1919-1920* címet viseli ([s.l.] : [s.n.], [1925] - [387] p.), mert délvidéki, szerb megszállt területről érkezett bizalmas jelentéseket tartalmaz, mint például a *Délvidéki jelentés*,

A Délvidéki Ligához érkezett jelentés, Jelentés szerb megszállott területről. Czirják Károly értékelése szerint az Urmánczy-hagyaték „[...] egy valóságos ékszeres doboz, egy történelemkönyv az utókor számára, csak tanulmányozni kell az odaírtakat. E hatalmas munka kinyomtatásra vár, hisz ez történelmünkhez tartozik, aminek jelentős része kimaradt a történelemkönyvekből.”⁸⁹

VI. ÖSSZEGZÉS

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy az Országgyűlési Könyvtár muzeális gyűjteményének egésze, valamint ezen belül a Pozsega vármegyével és a Délvidékkel kapcsolatos anyag is rendkívül sokszínű, amint ezt a tanulmányban bemutatott művek is bizonyítják. A tanulmányban jogtörténeti-közigazgatástörténeti kéziratot, helytartótanácsi rendeletet, titkos jelentéseket, numizmatikai és természettudományi kötetet tekintettünk át, illetve folyóiratba is „belelapoztunk”. Az ismertetett művek mindegyike további kutatás tárgyát képezheti, valamint releváns forrásként szolgálhat a Délvidék történetének tudományos megismeréséhez, illetve a közös múlt Molnár Antal⁹⁰ és Varga Szabolcs⁹¹ által sürgetett továbbgondolásához.

1. kép: Ghyczy Ignác portréja

(forrás: <https://konyvtar.parlament.hu/web/orszaggyulesi-konyvtar/muzealis-gyujtemeny>)

(Letöltés ideje: 2024. 01. 26.)

2. kép: A Ghyczy-könyvtár dokumentumaiban szereplő pecsétnyomat
Ghyczy Ignác névvel és az adományozás évével

3. kép: Postatérkép az ismertetett postaügyi rendelkezésben szereplő állomásokkal (1788)
 (forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/10521/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwb3N0a3VycyJ9>)
 (Letöltés ideje: 2024. 01. 26.)

JEGYZETEK

- 1 Werbőczy István: *Tripartitum opus iuris consuetudinarij in clyti regni Hungarie: per magistrum Stephanum de Werbewcz personalis presentie regie maiestatis locum tenentem acuratissime editum.* – Impressum Viennae Austriae [Wien] : per Ioannem Singrenium [Singriener], 1517. - [143] fol. ; 2°. OGYK raktári jelzet: 544. 682
- 2 *Magyar hírmondó.* – Pozsony : Patkó Ferenc Ágoston, 1780, 1783. OGYK raktári jelzet: A4/2305
- 3 *Historischer Mercurius, der das Merckwirdige so wol aus der Gelehrten als Politischen Welt monatlich berichtet, mit einigen Reflexionen.* – Zürich : bey Johannes Linndinner [Linddinner], 1722–1723. OGYK raktári jelzet: A4/6182
- 4 Ghyczy Ignác életéről általánosán: BLS. [Balás Árpád]: *Ghyczy Ignác.* In: A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. Tizenhat kötetben. VIII. kötet. Budapest, 1894. 10–11. (a továbbiakban: BLS 1894.); [s. n.]: *Ghyczy Ignác.* In: Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon.* Első kötet. Budapest, 1967. 595–596.; [s. n.]: *Ghyczy Ignác.* In: Markó László (főszerk.): *Új magyar életrajzi lexikon.* II. Budapest, 2001. 1011.; [s. n.]: *Ghyczy Ignác.* In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* III. kötet. Budapest, 1894. 1200–1201.
- 5 Villám Judit: *Az Országgyűlési Könyvtár.* Budapest, 2018. 36., 46–49.
- 6 Galgóczy Károly: *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület története keletkezésétől az 1876-dik évig.* Budapest, 1880. 24. (a továbbiakban: Galgóczy 1880.)
- 7 31–32.
- 8 Galgóczy 1880. 36.
- 9 Galgóczy 1880. 114.
- 10 Galgóczy 1880. 118.
- 11 BLS 1894. 11.
- 12 *Igazmondó*, XXX. évf. (1870) 19. sz. 133.

- 13 [s. n.]: *Gyász hír*. In: Századok, IV. évf. (1870) V. füzet. 351.
- 14 Csendes Katalin: *A képviselőház könyvtárának Ghyczy Ignác-gyűjteménye*. In: Magyar Könyvszemle, LXXXV. évf. (1969) 4. sz. 353.
- 15 Szabad György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Budapest, 1957. 46.
- 16 Pálmány Béla: *Ghyczy Ignác (1799–1870)*. In: Für Lajos – Pintér János (szerk.): *Magyar agrártörténeti életrajzok*. A–H. Budapest, 1987. 634.
- 17 Horváth Mihály – Pulszky Ágost: *A képviselőház könyvtári bizottságának jelentése a Ghyczy Ignác örökösei által adományozott könyvtár átvétele s a könyvtár felállítására tárgyában*. In: Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. VIII. kötet. Budán, 470. sz. (1870) 26.
- 18 Redl Károly: *150 éves az Országgyűlési Könyvtár*. In: Parlamenti Szemle, IV. évf. (2019) 1. sz. 123.
- 19 Jónás Károly – Veredy Katalin: *Az Országgyűlési Könyvtár története, 1870–1995*. Budapest, 1995. 77. Vö. Jónás Károly: *A képviselőház első könyvtárnoka*. In: Az Országgyűlési Könyvtár híradója, 5. sz. (1980) 10. Vö. Villám Judit: *Az Országgyűlési Könyvtár története 1870–1995*. In: Valóság, XXXIX. évf. (1996) 5. sz. 103.
- 20 Galgóczy Károly: *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület története. Második rész. 1876-tól az 1897-dik évig*. Budapest, 1898. 12.
- 21 ...y...y: *Ghyczy Ignác (1799–1870)*. In: Vasárnapi Ujság, XVII. évf. (1870) 20. sz. 1.
- 22 Jókai Mór: *Hatvanhárom év előtti diétái referéda*. A „Pesti Hírlap” eredeti tárcája. In: Pesti Hírlap, XV. évf. (1893) 125. sz. 2.
- 23 Érdy János életéről általánosan: Hamza Gábor: *Érdy János (1796–1871). A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja*. In: Hamza Gábor (szerk.) – Deák Péter (társszerk.): *Portrék a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól I*. Budapest, 2021. 110–114.; Pallos Lajos: *Érdy János*. In: Bodó Sándor (főszerk.) – Viga Gyula (főszerk.) – Élesztős László (szerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest, 2002. 240–241.; [s. n.]: *Érdy János, Luczenbacher*. In: Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon*. Első kötet. Budapest, 1967. 439.; [s. n.]: *Érdy János; Luczenbacher*. In: Markó László (főszerk.): *Új magyar életrajzi lexikon*. II. Budapest, 2001. 414.; [s. n.]: *Érdy János*. In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. II. kötet. Budapest, 1893. 1413–1419.; T. L. [Tóth Lőrinc]: *Érdy (Luczenbacher) János*. In: *A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája*. Tizenhat kötetben. VI. kötet. Budapest, 1894. 338–339.
- 24 Érdy János: *A szerb zsupánok, királyok, és csárok pénzei : XXIII. réznyomattal írta Luczenbacher János*. – Budán [Buda] : A Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1843. - [2], 72 p., 1 [t.fol.]. OGYK raktári jelzet: C3/2494
- 25 Luczenbacher János: *A legrégibb pénz*. In: *Tudománytár : értekezések*, 1840. 7. kötet. 315–323.
- 26 Magyar Academiai Értesítő, I. év. (1841) II. sz. 23.
- 27 Luczenbacher János: *Magyar pénztudományi ritkaság. (Olvastatott az academia' kis gyűlésében febr. 15. 1841.)*. In: *Tudománytár : értekezések*, 1841. Ötödik év. Kilencedik kötet. 89–100.
- 28 Rupp Jakob: *Numi Hungariae hactenus cogniti, quos delineatos, ac e monumentis historico-numariis illustratos exhibet Iacobus Rupp*. Budae : Typ. Univ., 1841–1846.
- 29 Luczenbacher János: *Kiadatlan római pénzek*. In: *Tudománytár*, 1842. 11. kötet. 57–60. és 12. kötet. 63–64.
- 30 Luczenbacher János: *A szerbek és magyarok*. In: *Tudománytár : értekezések*, 1843. 13. kötet. 295–317. OGYK raktári jelzet: A4/2348/b
- 31 Érdy János: *A szerb zsupánok, királyok, és csárok pénzei*. [Buda] Budán: A Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1843. 14.
- 32 Uo. 9–11.
- 33 Kóhegyi Mihály: *Bajza József bírálata Luczenbacher János: „A szerb zsupánok, királyok és csárok pénzei” c. könyvéről*. In: *Az Érem*, XLV. évf. (1989) 1. sz. 32–33.
- 34 Schedel Ferencz: *Jelentés az 1843-as nagy jutalomra 's a több dicséretre érdemesített magyar munkák felől*. In: *A Magyar Tudós Társaság' évkönyvei, 1842–1844*. 1846. Hetedik kötet. 69–70. Vö. Magyar Academiai Értesítő, IV. évf. (1844) VII. sz. 233.

- 35 Nagy Iván: *Emlébeszéd Érdy János akad. rendes tag felett*. Budapest, 1873. 18.
- 36 [s. n.]: *Fővárosi ujdonságok*. In: Pesti Hirlap, 1843. october 29. 737.
- 37 [s. n.]: *Pesti Salon' heti szemléje*. In: Honderü, 1. évf. (1843) 18. sz. 580.
- 38 Banner János: *Érdy János emlékezete*. In: Múzeumi Közlemények, 2. sz. (1971) 8.
- 39 Piller Mátyás életéről általánosan: D. J. [Daday Jenő]: *Piller Mátyás*. In: A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. Tizenhat kötetben. XIII. kötet. Budapest, 1896. 1060.; Papp Gábor: *Piller Mátyás*. In: Bodó Sándor (főszerk.) – Viga Gyula (főszerk.) – Élesztős László (szerk.): Magyar múzeumi arcképcsarnok. Budapest, 2002. 705.; [s. n.]: *Piller Mátyás*. In: Kenyeres Ágnes (főszerk.): Magyar életrajzi lexikon. Második kötet. Budapest, 1969. 418.; [s. n.]: *Piller Mátyás*. In: Markó László (főszerk.): Új magyar életrajzi lexikon V. Budapest, 2004. 359–360.; [s. n.]: *Piller Mátyás*. In: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. X. kötet. Budapest, 1905. 1163–1164.
- 40 Mitterpacher Lajos életéről általánosan: H. Á. [Heller Ágoston]: *Mitterpacher József* (tévesen). In: A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. Tizenhat kötetben. XII. kötet. Budapest, 1896. 710.; Juha Mariann: *Mitterpacher Lajos*. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): Magyar művelődéstörténeti lexikon. VII. Budapest, 2007. 447–449.; [s. n.]: *Mitterpacher Lajos*. In: Kenyeres Ágnes (főszerk.): Magyar életrajzi lexikon. Második kötet. Budapest, 1969. 223.; [s. n.]: *Mitterpacher Lajos*. In: Markó László (főszerk.): Új magyar életrajzi lexikon IV. Budapest, 2002. 780–781.; [s. n.]: *Mitterpacher Lajos*. In: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IX. kötet. Budapest, 1903. 45–49.; Szabó Tímea: *Mitterpacher Lajos*. In: Bodó Sándor – Viga Gyula (főszerk.) – Élesztős László (szerk.): Magyar múzeumi arcképcsarnok. Budapest, 2002. 619.
- 41 Piller Mátyás – Mitterpacher Lajos: *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam mensibus junio, et julio anno MDCCCLXXXII susceptum a Mathia Piller et Ludovico Mitterpacher*. – Budae [Buda] : Typis Regiae Universitatis [Egyetemi Nyomda], 1783. - 147 p., [16] t.fol. OGYK raktári jelzet: D1/3049
- 42 Petneki Áron: *Mozaik a főváros múltjából*. In: Budapest, XIX. évf. (1981) 8. sz. 39.
- 43 Keve András: *Adatok a magyar madártan történetéből. 1300–1944*. In: Aquila, CI. évf. (1994) Tom. 101. Vol. 101. 14.
- 44 Priszter, Sz. – Bunke, Zs.: *Ungarische Pflanzenabbildungen im XVIII. und XIX. Jahrhundert*. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei, 1992–1994. 1994. 443.
- 45 Bunke Zsuzsanna: *Piller Mátyás (1733–1788) és herbáriuma*. In: Botanikai Közlemények, 72. kötet. (1985) 1–2. sz. 189.; Vig Károly – Szél Győző: *Évszázadnyi rovarászat – 100 éves a Magyar Rovartani Társaság*. In: Növényvédelem, XLVI. évf. (2010) 12. sz. 557.
- 46 Ld. bővebben: Kempf, Julije: *O grofovskoj porodici Jankovića-Daruvarskih. Po vrelima iz porodičnog arhiva*. In: Vjesnik kr. državnog arkiva u Zagrebu. Godina IV. (1929) 144.
- 47 Hanák János: *Az állattan története és irodalma Magyarországon*. Pesten, 1849. 51.
- 48 Rapaics Rajmund: *A magyar biológia története*. Budapest, 1953. 91.
- 49 Schoenvisner, Stephanus: *De vita et scriptis abbatis Ludovici Mitterpacher*. In: Mitterpacher, Ludovico: *Elementa rei rusticae in usum Academicarum Regni Hungariae. Pars prima*. Budae : Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1816. XIV–XV.
- 50 M. J. [Molnár János]: *Mitterpacher Lajos*. In: Magyar Könyv-Ház, 1795. VII. szakasz. 194–196.
- 51 Haberle, C. C.: *Svccinta rei herbarie Hungaricae et Transilvanicae historia*. Bvdæ : Typis Regiae Vniversitatis Hvgariace, MDCCCXXX. 20.
- 52 Jávorka Sándor: *Kitaiabel Pál*. Budapest, 1957. 11.
- 53 Bunke Zsuzsanna: *Piller Mátyás (1733–1788) és herbáriuma*. In: Botanikai Közlemények, 72. kötet. (1985) 1–2. sz. 191
- 54 Csiky János – Farkas Sándor – Király Gergely – Pál Róbert – Purger, Dragica – Tóth István Zsolt: *A Cirsium boujartii (PILL. et MITTERP.) SCHULTZ BIP. újrafelfedezése Magyarországon*. In: Flora Pannonica, 2005. Vol. 3. 69–77.

- 55 Solymosi Péter: *A magyarországi flóra kipusztultnak vélt növényfaja a pécsi aszat [Cirsium boujartii (Pill. et Mitterp.) Schultz Bip.]*. In: Növényvédelem, XLVIII. évf. (2012) 1. sz. 42.
- 56 Lovász György (szerk.): *Baranya megye természeti földrajza*. Pécs, 1977. 31. (= Baranya monográfiai sorozat)
- 57 Horvát Adolf: *A baranyai növényvilág kutatásának irodalma. (1775–1935)*. In: Pannonia, I. évf. (1935) 7–8. sz. 300.
- 58 Baranyai Aurél: *A gyógynövény-ügy Baranyában*. In: Pécsi Szemle, VII. évf. (2004) 2. sz. 96.
- 59 Merkl Ottó: *Robert Townson és a magyar koleopterológia hajnala*. In: Állattani Közlemények, 83. kötet (1998) 107.
- 60 Abafi-Aigner, Ludovico – Pável, Joanne – Uhryk, Ferdinando: *Ordo. Lepidoptera*. In: A Magyar Birodalom állatvilága. A Magyar Birodalomból eddig ismert állatok rendszeres lajstroma = Fauna Regni Hungariae. Animalium Hungariae hucusque cognitorum enumeratio systematica. III. Arthropoda. Budapest, 1900. 5.
- 61 Mocsáry Sándor: *Magyarország Neuropterái*. In: Rovartani Lapok, VII. kötet. (1900) II. füzet. 31. Vö. Mocsáry Sándor: *Magyarország Neuropterái. (Mocsáry Sándor lev. tag. április hó 17-én tartott előadása.)*. In: Akadémiai Értesítő, X. kötet (1899) 10. füzet. 516.
- 62 Tóth, Balázs – Katona, Gergely – Bálint, Zsolt: *Considerations on the historic context surrounding the publications attributed to Denis & Schiffermüller*. In: Nota Lepidopterologica, Vol. 43. (2020) No. 6. 175.
- 63 Csiki Ernő: *Egy régi rovartani munkáról*. In: Rovartani Lapok XXIII. kötet. (1916) 1–2. füzet. 7–15.
- 64 [s. n.]: *E. Csiki*. In: Rovartani Lapok, XXIII. Band. (1916) 1–2. Heft. 31.
- 65 Durbešić, Paula: *Croatian entomofauna – looking back from the present and future plans*. In: Entomologia Croatica, Vol. 15. (2011) No. 1–4. 21–22., 24.
- 66 Russell, Peter – Tennent, W. John: *A synonymic list of names associated with western Palaearctic Melitaea phoebe (Denis & Schiffermüller, 1775) species group taxa (M. phoebe; M. punica Oberthür, 1876; M. ornata Christoph, 1893) (Lepidoptera, Nymphalidae)*. In: Nota Lepidopterologica, Vol. 39. (2016) No. 1. 33., 55.
- 67 Kiss Ottó: *A Trichopterák rendszerezésének történeti áttekintése és a magyarországi Trichoptera-kutatás*. In: Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1982. XVI. 481. (= Acta Academiae Paedagogicae Agriensis : Nova series ; Tom. 16)
- 68 Mlíkovský, Jiří: *Nomenclatural and taxonomic status of birds described by Mathias Piller and Ludwig Mitterpacher in their Iter per Poseganam Slavoniae provinciam (1783)*. In: Natura Croatica, Vol. 19. (2010) No. 2. 451–458.
- 69 Keve András: *Adatok a magyar madártan történetéből. 1300–1944*. In: Aquila, CI. évf. (1994) Tom. 101. Vol. 101. 14.
- 70 Schenk Jakob: *A kócsag hajdani és jelenlegi fészkelőtelepei Magyarországon*. In: Aquila, 1918. XXV. évf. 14. = Schenk, Jakob: *Die einstigen und gegenwärtigen Brutkolonien der Edelreiher in Ungarn*. In: Aquila, 1918. XXV. Jg. 15.
- 71 Chernel István: *A honi madártan történetéből. I. – A madártan fejlődése a XVIII. század végéig. –*. In: Vadász-Lap, VIII. évf. (1887) 36. sz. 478.
- 72 Hunfalvy János: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. Második kötet*. Pest, 1864. 516. Lásd. még: Hunfalvy János: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. Első kötet*. Pest, 1863. 11.
- 73 Papp Gábor: *A magyar topografikus és leíró ásványtan története (az ásványtan egyéb területei, valamint az oktatási, kutatási és gyűjteményi háttér áttekintésével) = History of topographical and descriptive mineralogy in Hungary (with a chronology and captions in English on pages 329–346)*. Miskolc, 2002. 90–91. (= Topographia mineralogica Hungariae VII.)
- 74 Hanák János: *Az állattan története és irodalma Magyarországon*. Pesten, 1849. 51.
- 75 Sallai Ágnes – Szabó Ádám: *Az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású botanikai és zoológiai könyvei*. In: Magyar Könyvszemle, 134. évf. (2018) 4. sz. 396.

- 76 Horváth Pál: *A középkori falusi földközösség történetével foglalkozó polgári történeti-jogtörténeti irodalom néhány kérdése. (I. rész).* In: Századok, 1959. 93. évf. 5–6. sz. 803.
- 77 Tagányi Károly: *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. (Első közlemény).* In: Ethnographia, XXVIII. évf. (új folyam: XIII.). (1917) 51.; Tagányi Károly: *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész: A családjog és öröklési jog köréből.* Budapest, 1919. 10.; Karl Tagányi: *Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn.* Berlin-Leipzig, 1922. 15. (= Ungarische Bibliothek, Reihe 1., 3.)
- 78 Engel, Johann Christian von: *Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slavonien, nebst einigen ungedruckten Denkmälern Ungarischer Geschichte.* Halle : bey Johann Jacob Gebauer, 1798. 246.
- 79 Dobrowsky, Joseph: *Slavin. Beiträge zur Kenntniß der Slawischen Literatur, Sprachkunde und Alterthümer, nach allen Mundarten.* Prag, 1808. 62–63.
- 80 Strohal, Ivan: *Die Hauskommunionen (zadrugas) bei den Südslawen.* In: Hoernes, Moriz (Red.): *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina.* Zwölfter Band. Wien, 1912. 407., 413–414.
- 81 Gavazzi, Milovan: *The extended family in Southeastern Europe.* In: *Journal of Family History*, Vol. 7. (1982) No. 1. 90.
- 82 Angyal, Andreas: *Dobrowski und Ungarn.* In: *Zeitschrift für Slavische Philologie.* Vol. 23. (1954) No. 1. 14.
- 83 *Inclita universitas! Eo per supremam ... in Hungaria ... jurisdictiones cum statu militari ... Budae Die 20. Junii Anno 1786. celebrato* : 25.225 : 25.231. [s. l.] : [s. n.], [1780–1790]. OGYK raktári jelzet: 460.053
- 84 Tari László: *A zentai postaforgalom kezdetei. Posta, távírda- és telefonszolgálat.* In: *Délvidéki Szemle*, X. évf. (2023) 1. sz. 25–26.
- 85 *Demonstratio, quod Comitatus Syrmienis, Veröczensis et Poseganus partem integrantem Regni Hungariae constituent.* – [s. l.] : [s. n.], [s. a.]. – [17] p. OGYK raktári jelzet: B6/9
- 86 Urmánczy Nándor: *Urmánczy Nándor levelesládája : titkos jelentések [1919-1923].* – [s. l.] : [s. n.], [1925]. – 2 db ([387] ; [199] p.). OGYK raktári jelzet: 702.008:49–50
- 87 Urmánczy Nándor életéről általánosan: [s. n.]: *Urmánczy Nándor.* In: Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon.* Második kötet. Budapest, 1969. 933.; [s. n.]: *Urmánczy Nándor,* In: Markó László (főszerk.): *Új magyar életrajzi lexikon VI.* Budapest, 2007. 975–976.; [s. n.]: *Urmánczy Nándor.* In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* XIV. kötet. Budapest, 1914. 683–684.
- 88 [s. n.]: *Unikális dokumentumok az Országgyűlési Könyvtárban: az Urmánczy-hagyaték*
https://konyvtar.parlament.hu/en/web/orszaggyulesi-konyvtar/home/-/asset_publisher/LFDc8ychJkfw/content/unik%C3%A1lis-dokumentumok-az-orsz%C3%A1ggy%C5%B1l%C3%A9si-k%C3%B6nyvt%C3%A1rban-az-urm%C3%A1nczy-hagyat%C3%A9k
(Letöltés ideje: 2024. január 26.)
- 89 Czirják Károly: *Dr. Urmánczy Nándor élete és munkássága.* Csíkszereda, 2008. 68–69.
- 90 Molnár Antal: *Közel, és mégis távol? Történeti-történeti tünődések a Balkánról.* In: *Vigilia*, LXXXVIII. évf. (2023) 11. sz. 963–974.
- 91 Varga Szabolcs: *Szigetvári Zrínyi Miklós – Nikola Šubić Zrinski. A horvát-magyar közös múlt újragondolása a 21. században.* In: *Magyar Tudomány*, CLXXVIII. évf. (2017) 12. sz. 1632–1643.

A BÁCSORSZÁG FOTÓHASZNÁLATA (1904–1906)¹

KÁROLY ADRIENN

ABSTRACT

The readers of Subotica first came across printed photographs among the local press publications in the issues of Vasárnap (1891–1892) and Achilles (1892), whereas the first photo reports appeared in the columns of Bácsország (1904–1906), which advertised itself as a photo magazine. At the beginning of the 20th century photographs became a new means of information flow and reporting, while remaining independent illustrations with artistic value. The research undertakes to explore the characteristics of contemporary photo use by cataloguing the images published in the Bácsország magazine, in addition to providing an insight into the initial steps of the development of press photography in the Bácska region. The elements of the collection are analyzed based on aspects such as the place and role of photography in the printed press, the origin and method of the acquisition of the photos, their subject matter, as well as the specifics of production and communication.

BEVEZETÉS

A Bácsország több szempontból is az első Szabadkán terjesztett képes lap, a Vasárnap² utódjának tekinthető. Az 1904. október 2-án induló, önálló és szabadkai illetőségű folyóirat megjelentetését a szerkesztő, dr. Csillag Károly heti rendszerességgel, vasárnaponként tervezte, tematikáját pedig „politikai³, szépirodalmi, megyei

képes lap”-ként határozta meg. A kiadás gyakorisága a 2. évfolyam során változott. Az utolsó lapszámok 1905 októberétől havi két alkalommal láttak napvilágot, minden hónap 1-jén és 15-én, mely dátumok 5-ére és 20-ára módosultak.

A kezdeti siker magyarázata a minőségi kivitelezésben és szerkesztésben rejlik. A 16 oldal terjedelmű lapszámokat Krausz és Fischer nyomdájában nem hagyományos újságpapírra, hanem keményebb és vastagabb papírra nyomtatták, melyek díszes fedőlapja Aczél Henrik festőművész keze munkáját dicsérte.⁴ Az ismeretterjesztő és szórakoztató tartalmak ügyes ötvözésével egyidejűleg szólították meg a megyei aktualitásokra, a helybélieket érintő eseményekre kíváncsi, valamint az irodalmi csiszolt nyelvezetre vágyakozó olvasókat is. A széles körű igények kielégítését célzó törekvésükre az első szám borítólapjának belső oldalán, az *Előfizetési felhívás* cím alatt hívták fel a figyelmet: „Fontoskodás és minden nagyképűsködés nélkül a maga természetességében indul útnak a »Bácsország«, a megye első szépirodalmi képes lapja. Olyan természetesen mint amilyen maga a bácskai ember, aki nyíltan és keresetlenül szokott beszélni és cselekedni. [...] ez a lap, amely úgy kiállítás mint tartalom dolgában bizonyára megállja helyét mindenütt, ahol a jó ízlés és a magasabb igényű szépirodalmi szempontokból bírálják azt el. [...] A mi Bácskánknak meg van a maga területi egységessége, de egyúttal népviselet, szokások és sajtások folytán a maga különleges jellege is, úgy hogy mindezek indokoltá teszik a »Bácsország« címet, amely nem elkülönülést, hanem önállóságot fog jelenteni”.⁵ A folytatásban pedig feltüntették a közreműködést ígérő, több mint száz névből álló „írói és művész gárda” listáját a színvonal megtartásának ígéretéért.

Ha egy szóban kellene jellemezni a *Bácsország* szellemiségét, az minden bizonynyal a lokálpatrióta lenne. E jelző megteremtője a lap megálmodója, dr. Csillag Károly volt, aki az indulást kísérő *Beköszöntőjében* kiemelkedően érvelt azon célja mellett, hogy a *Bácsország* a bácskaiaknak, Bácskáról fog szólani. „A nemzeti ügynek teljesítendő szolgálat, a magyar nyelv térhódításáért kitűzött harc és végül megvallom szégyenkezés nélkül, a sokszor gúny tárgyává tett lokálpatriotizmusnak nevezett anyaföldszeretet csak biztattak arra, hogy ennek a megyének olyan szolgálatot tegyék, amelyet kell, hogy hálával fogadjon minden magyar ember, akár tartozzék ehhez vagy amahhoz a politikai párthoz.”⁶ – összegezte személyes gondolatait, melyet követően a célkitűzéseket ugyancsak tisztázta, főképp a politikai orientálódás szempontjából. „A »Bácsország« a magyar nemzeti irodalom ápolására, a művészetek fejlesztésére, az ízlés javítására, egy vidék önálló szellemi életének megteremtésére irányuló lap nem adhat olyan politikai programot, amely magát a lakosság bármely rétegétől is elsáncolná. A lap politikai jellege tehát inkább írásszabadságot jelent, mint pártállást, éppúgy, amint a »Bácsország« név nem elkülönülést, hanem önállóságot jelent”.⁷

A GRAFIKAI ELEMEEK GYŰJTEMÉNYE

A *Bácsország* volt az első Szabadkán szerkesztett és előállított időszak kiadvány, amely megérezte a fotók közlésében rejlő lehetőségeket. A Szabadkai Városi Könyvtárban fennmaradt 55 lapszámában⁸ 312 egyedi, grafikai elemet számláltam össze, majd katalogizáltam meghatározott szempontok alapján. A gyűjtemény összeállításánál Lena Johannesson a 19. század populáris képkultúrája kapcsán kidolgozott tipológiája támaszkodtam, aki dekoratív, közvetítő és merkantili (üzleti) képek felosztással dolgozott.⁹ Munkám során nem vettem figyelembe az egyedül díszítési célokat szolgáló rajzokat, illetve a hirdetések szövegét kiegészítő piktogramokat, logókat. Az utóbbiakból több is előfordult, jellegzetesen a hirdető foglalkozási területéhez kapcsolódóan. Például Deutsch Albert cipőraktárát cipőkkel, Rude Ignác órás és ékszerész üzletét órákkal, Vasvári festékkereskedő vállalkozását egy festő nőalakkal, Kertész Jakab gépraktárát egy gép rajzával reklámozta. Az olyan képeket, melyek több alkalommal is feltűntek, egyetlen elemként tartottam számon, ugyanakkor vezettem a további előfordulások helyeit. Itt szintén a hirdetéseket kell megemlíteni, melyek közül csupán hat jelent meg fényképpel ellátva: Neuhaus Bernát (1. kép), Roth Ármin (2. kép) és a Löwy testvérek (3. kép) az üzletüket kívülről ábrázoló fotóval,¹⁰ Schamburg Gyula és társa¹¹ (4. kép), valamint Barta Vidor¹² (5. kép) egy női, míg Sonnenberg Salamon¹³ (6. kép) feltehetően saját arcképével népszerűsítette termékeit. Érdekes adat, hogy e kereskedők és iparosok közül Sonnenberg Salamon, a Löwy testvérek és Roth Ármin hirdetései a következő években a *Bács megyei Napló*ban fénykép nélkül jelentek meg,¹⁴ míg a *Bácskai Hírlap*ban Schamburg Gyula azonos, a Löwy testvérek pedig eltérő szöveggel és illusztrációval ellátott, Roth Ármin esetében viszont kizárólag szöveges hirdetések lelhetők fel.¹⁵

(Forrás: *Bácsország*, 1904. október 2., 15.)

ROTH ÁRMIN
KALAP, CIPŐ és URI DIVATÁRÚ ÜZLETE
SZABADKÁN, FŐ-TÉR, MILINOVICS HÁZ.

Legnagyobb raktár férfi fehéreneműkben, 5-szörös gallér és kézelőkben. Valódi carlsbadi és budapesti czipők. Ujdonságok nyakkendő különlegességekben.

Egyedüli kalap-raktár P. & C. Habig,
Ita J. Henrik bécsi Anton Pichler
gráci továbbá más angol és olasz
gyárosoktól. Egyedüli raktár Hamerli I.
... .. pécsi keztügyarostól ... ..

The advertisement features a black and white photograph of the shop's entrance, which is a grand, classical-style building with a large sign above the doorway that reads "ROTH ÁRMIN". Several people are visible in the foreground, some standing near the entrance and others walking. The text to the right of the photo provides details about the shop's inventory, including men's clothing and hats, and lists specific suppliers like P. & C. Habig and Anton Pichler.

1. kép

(Forrás: Bácsország, 1904. december 4., 16.)

fi bunyevác menyasszonyhoz!

Löwy Testvérek
KÉZMŰÁRU ÉS
DIVATÜZLETE,

ahol a legnagyobb igényeknek
megfelelő divatárak és divatcik-
kek kaphatók.

Összeköttetés a kül- és belföldi
elsőrangú gyári czégekkel.

Szabadkán, főtér, Vermes palota.

fi bunyevác menyasszonyhoz!

The advertisement features a black and white photograph of the shop's entrance, which is a grand, classical-style building with a large sign above the doorway that reads "LÖWY TESTVÉREK". Several people are visible in the foreground, some standing near the entrance and others walking. The text to the right of the photo provides details about the shop's inventory, including men's clothing and hats, and lists specific suppliers like P. & C. Habig and Anton Pichler.

2. kép

(Forrás: Bácsország, 1904. október 2., 16.)

Ha szép hölgynek óhajt tetszeni
Hozzánk jöjjön ruhát rendelni.

Schamburg Gyula és Társa
férfi szabók — Tailleur
TELEKI-TÉR. SZABADKÁN TELEKI-TÉR.

**! Hazai és angol szövet és mel-
lény különlegességek raktára. !**

Barta Vidor-féle ARANYVIRÁG arc-crème

„Aranyvirág“ Arc-Crème.

Barta Vidor-féle
Árany virág
ARC-CRÉME

fe l ü l m ú l minden
más bőrápoló szert.

1 tégely ára 2 kor.
Hölgypor 3
szinben . . 1.50 »
Szappan . . .70 »

A 3 tárgy megren-
delésével teljes bér-
mentve, utánvéttel
szállítja :

Grande Parfumerie Se-
cession, Baja
Vörösmarty M.-utca 4. sz

„Aranyvirág“ Arc-Crème.

Barta Vidor-féle ARANYVIRÁG arc-crème

4. kép.

(Forrás: Bácsország, 1905. október 1., 11.)

3. kép

(Forrás: Bácsország, 1904. október 16., 14.)

SONNENBERG SALAMON
SZABADKA

FŐTÉR, RADITS FÉLEHÁZ.

Ajánlja dúsan felszerelt bel-
és külföldi szövetek raktárát,
ahol mérték szerinti megren-
delések legjutányosabb áron
teljesítettnek.

Ugyanott kész férfi- és
gyermekruhák tulhalmoztatás
miatt áron alul is kaphatók.

5. kép

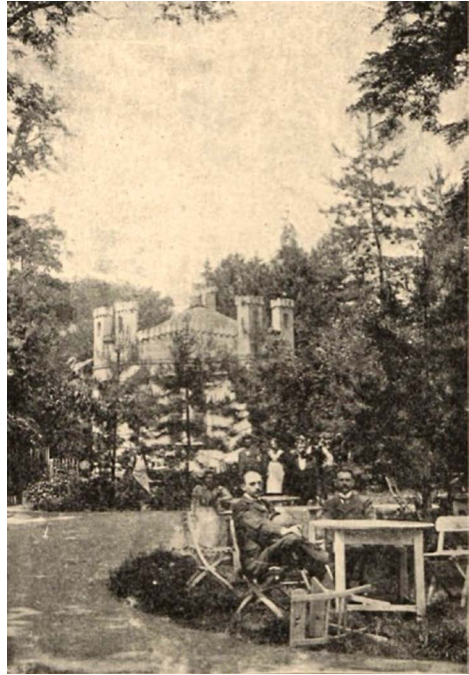
(Forrás: Bácsország, 1904. december 25., 22.)

A képanyag rendszerezésével azt az alapvető megállapítást tettem, hogy a *Bácsország* domináns részben olyan eredeti képeket közölt le, amelyek valószínűsíthetően náluk kerültek első alkalommal nyilvánosságra. Forrásukat tekintve 94,87%-uk fotó eredetű, s mindössze 5,13% valamilyen képzőművészeti alkotás, esetleg írás (vers, kotta) alapján készült. Összességükben 69,87%-uk tartalomhoz kötődött, 30,13%-uk pedig önálló grafikai elemként tűnt fel.

„A képes sajtó fellendülése Európa-szerte a 19. század elejét jellemző változások folyamatának összetett hálójában ment végbe: a fokozatosan növekvő urbanizáció, a polgárosodás, a polgári véleménynyilvánítás szabadsága, a tudás megszerzésének demokratizálódása, az olvasni tudók szélesedő köre, az utazás és áruszállítás technikai hátterének modernizációja, valamint a képtermelés struktúrájának átalakulása egyaránt hozzájárultak a sajtó új típusának megszületéséhez” – összegzi a folyamatot Révész Emese, majd kiemeli, hogy az illusztrált sajtó a korszak egyik meghatározó, új információs eszközének számított.¹⁶ Mégis a *Bácsország* szerkesztőségnek a helyi, de akár a térség képes lapjainak úttörőjeként nem volt könnyű dolga a megjelentetéséhez szükséges nyomdai klisék beszerzése vagy elkészíttetése terén. „Mi itt Magyarországon a »vidék«-en még csak egy rajzot se tudunk elkészíteni egy lap számára a főváros segítsége nélkül¹⁷ – mutatott rá a problémára dr. Csillag Károly az újság első lapszámában. A kezdeti lépésekről, próbálkozásokról Kolozsi Tibor sajtótörténeti monográfiájából informálódhatunk, melyben leírtak szerint a polgármesteri hivatal a főszerkesztő kérésére 41, „a várost, Palics fürdőt és itteni férfiakat ábrázoló” klisé t bocsájtott a *Bácsország* részére 1904. november 3-án fél éves használati idővel.¹⁸ Ezen felvételek nyomtatott verzióira (7. és 8. kép) valóban rálelhetünk, melyek jellegzetesen önálló képként, mindenféle megjegyzés nélkül kerültek bele az újságba. A tájképek mellett a Szabadkát bemutató városképek között látható a városháza, a színház, a Szent Teréz-templom, a kakas iskola, a posta, a kórház, a Kossuth utca, a bajai úti temető, a vágóhíd és a szegényház, míg Palicsról a férfi fürdő, a nagyfasor, a tó, a Lujza-lak, a nagy ebédlő, a kis vendéglő és a szabadfürdő. Egyedül az 1904. november 20-ai számban közölt, a régi Szabadkát bemutató felvételhez fűzött magyarázatból tájékozódhatunk a nyomdai klisék beszerzési módjáról, mely szerint azokat Váli Gyula mérnök a város archívumából kereste ki.¹⁹

7. kép: A szabadkai színház
(Forrás: *Bácsország*, 1904. december 11., 5.)

8. kép: A palicsi kis vendéglő
(Forrás: *Bácsország*, 1905. április 9., 8.)

PORTRÉK JELENLÉTE

A *Bácsország* képközlési tematikája főként az arcképek megjelentetését célozta, mely a képgyűjtemény 61,54%-át teszi ki. Konkrétan 192 felvételtől van szó. E kategóriába a műtermekben készült felvételeket soroltam, melyek között elenyésző számmal szerepelt teljes alakos felvétel, esetleg páros vagy csoportkép. Tördelésüket illetően egyik sem foglalt el teljes oldalt,²⁰ mindegyik vagy a címlapra, vagy szöveg közé került beszerkesztésre. Gyakori volt köztük a lekerékített fotó. Számbelileg kifejezve az említett 192 előfordulásból 40 darab ezt a képi sajátosságot mutatta, amely az arcképek 20,83%-ának felel meg. Az oldalakon való megoszlás kiterjedt az összes oldalszámra. 77,60%-uk tartalomhoz kötődött, 22,40%-uk pedig önálló portrét ként tűnt fel. Majdnem minden lapszám a díszes fedőlapján jellegzetesen egy a közönséget foglalkoztató közéleti személyiség arcképével nyitott, mely a hazai és külföldi képes lapok általános szerkesztési elvének számított. 54 felvétel említhető itt meg, amely a portrék 28,12%-át teszi ki. Kivételként egyedül az 1905. szeptember 14-ei kiadás említhető meg, mely címlapjára eseménykép került.

9. kép: A Bácsország első számának címlapja
(Forrás: Bácsország, 1904. október 2., 1.)

Révész Emese művészettörténész szerint a korszak leginkább elterjedt képtípusa a portré volt, amely kiemelkedő szerepet játszott a közélet nyilvánosságának megteremtésében és megerősítésében, a közéleti emberről alkotott kép kialakításában. „Noha a közszereplőkről készült képmások a hitelesség látszatával léptek fel, jelenlétüket elsősorban a kollektív eszményteremtés szándéka vezérelte. A lapokban közölt portrégalériák más szempontból is szoros kapcsolatban álltak a modern közéleti ember kibontakozó kultuszával is, aminek leghatásosabb hordozói a monumentális nemzeti panteonok popularizált formáinak tekinthető grafikai arcképcsarnokok

voltak.²¹ A *Bácsország* címlapjain helyet kapó portrék és az azokhoz kapcsolódó szövegek közti viszony igen egyedi, hiszen a két médium szorosán összekapcsolódik az adott lapszámban, mégis a kísérő szövegek, a múlandó vonások mögött megrejlő életutak bemutatása az utolsó oldalakon, a *Jegyzetek*, majd a *Hirekre* átkeresztelt rovatban lelhetők fel. A lap első számát báró Vojnits István fényképe nyitotta meg (9. kép), megkezdve a továbbiakban alkalmazott szerkesztési stratégiát. Az első oldalakra főként a politikai színtér szereplői kerültek, kiknek fizikai megjelenítése szignifikáns szerepet játszott személyiségük megítélésében, amelyet korábban csakis a nyilvános szónoklatok és véleményformálások tettek lehetővé. Az ábrázolások kiválasztását befolyásolhatta az aktualitás és népszerűsége való törekvés, illetve a lap programjához való illeszkedés, hiszen a címloldalra helyezett arckép számított az adott lapszám programadójának, vizuális ikonjának, képi vezércikkének.²² Mégis sokszor nem aktuális történetis aprójából választották ki a személyeket, hanem a munkásságok összegzése miatt. „A »Bácsország« célul tűzte ki magának, hogy időről-időre bemutatja azokat a férfiakat, akik úgy társadalmilag, mint közigazgatásilag a megye vezetése élén állanak²³ – olvasható az 1905. február 26-ai számban. Az ismerttetett alakok százalékos megoszlása így fejezhető ki: 53,07% a politikai élethez kötődik (ispánok, főbírók, polgármesterek és helyettesek, országgyűlési és kerületi képviselők és jelöltek, járási főszolgabírók, kir. törvényszéki elnökök, kir. tanácsosok, jegyzők);²⁴ 24,07% a társadalom és a közélet vezetői, kiemelkedő tagjai;²⁵ 14,81% a kultúra prominensei (irodalmárok, képzőművészek, zenészek, színészek);²⁶ 3,7% egyházi tekintélyek,²⁷ valamint szintén 3,7% gyermekek arcképei.²⁸ A százalékokból nyilvánvalóvá válik, hogy a politikai tartalmak valóban középpontban álltak a lap szerkesztésében.

A politikai²⁹ és a közéleti³⁰ eseményeket bemutató írások szintén kiegészülhetnek a megemlített szereplők portréival, továbbá az irodalmi művek és egyéb írások mellett közvetlenül helyet kaphatott az alkotó, író képe is.³¹ Három hirdetés népszerűsítette termékeit arcképekkel (4–6. kép), valamint megjelentek a képekkel ellátott kishírek is (10. kép), például eljegyzések, esküvők, halálhírek, kinevezések, előléptetések kapcsán.

10. kép: Brcsits Kosztics Miklós gyászjelentése
(Forrás: *Bácsország*, 1905. július 2., 4.)

Demeter Zsuzsanna kutatásai alapján már az 1880-as évek elejétől a címlapon megjelenő felvételek kevés kivétellel fotóelőzmény alapján készültek. A korabeli bevett szokás szerint a hazai portrékat többnyire a nagy fényképész-műtermektől vagy – amennyiben lehetséges volt – magától a képen szereplőtől kérték és kapták, ám ilyen esetekben közölték a fényképész nevét is.³² A *Bácsország* szerkesztői is igyekeztek a leghitelesebb, legfrissebb képeket beszerezni, viszont a forrásmagyarzatok hiányossága miatt – néhány eset kivételével – a folyamatokat lehetetlen végigkövetni. A lapszámok utolsó oldalain található *Jegyzetek* rovatból derül ki, hogy Özvegy Váli Béláné címlapra kerülő képét a fényképésztől „erőszakolták ki”.³³ Herczeg Ferenc a lap indulását köszöntő leveléhez mellékelve küldte el az arcképét.³⁴ Latinovics Pált, a megye főispánját bemutató fotó egy olyan „eredeti, »hivatalos« kép után készült, olyan kép után, amilyen mindenik megyei hivatalos helyiségben található. Kénytelenek voltunk vele, mert legalább az a híre jár, hogy a főispán sohase fotografáltatta le magát és ezen a hivatalos képen kívül a főispánnak más fényképét nem lehet föltalálni”.³⁵ Hasonló okok miatt Varga Károly, Szabadka város I. kerületének

újonnan megválasztott országgyűlési képviselőjének arcképe amatőr felvétel után készült, mondván, „a mi régi embereinknek meg van az a jó szokásuk, hogy le nem fotografálják magukat”.³⁶ Dr. Csillag Károly, a főszerkesztő így vallott dr. Széchenyi Tamás arcképének beszerzéséről: „Az én Tamás barátomat bizonyára meg fogja lepni az, hogyan is került az ő régi és fiatalos arcképe a Bácsországba. Nem véletlenül történt. Most volt ugyanis 10 éve annak, hogy szolgabírói állását derekasan, becsületesen és mindig munkával eltelve tölti be. Jól esett tehát a kedvező véletlen, hogy egy régebbi arcképét megtaláltam és a jó konszoklarist bosszantani tudom azzal, hogy felidézem neki a visszahozhatatlan ifjúságot.”³⁷ De legtöbbször az alak bemutatásából, méltatásából hiányzott a fénykép készítési és beszerzési körülményeinek a magyarázata, mindössze általános mellékszövegekre szorítkoztak, pl. XY arcképét hozzuk a címlapon, XY-t mutatjuk be lapunk olvasóinak stb.

Érdekes tény, hogy a megjelent arcképek 22,40%-a nem kötődik konkrét tartalomhoz. Ezen felvételek túlnyomórészt a *Bácsország* felhívásai nyomán kerültek a lapszámok hasábjaira. A polgárság körében különösen vonzó lehetőség lehetett az eladósorban lévő leányok portréinak megjelentetése. Már a harmadik lapszámtól elindult az első arcképcsarnok sorozat (11. kép), mely a kezdeti olvasottság mértékét kiemelten fokozhatta. „A nagy »Bácsország« gazdag a női szépségekben is. Jó hírünk, hogy annyi nálunk a szép asszony és szép leány, – nem alaptalan. És a mi szerkesztőségünk gyűjtögeti a szép asszony- és leányfejek érdekes és kedves fényképeit, hogy közönségünk gyönyörködjék bennük. Csak a város vagy a község nevét áruljuk el, ahol e szépségek termettek és már a mai számunkban három bájos leányfejet mutatunk be olvasóinknak”³⁸ – hangzott a beharangozó szöveg az aktuális szám *Jegyzetek* rovatában, melyre összesen tizenöt – Baja, Szabadka, Zenta, Újvidék, Óbecse, Bezdán és Zombor településekről származó – hölgy arcképét küldték be.

11. kép

(Forrás: *Bácsország*, 1904. november 6., 5.)

A hihetetlen lelkesedést okozó lépésük a „Babafejek” gyűjtemény kitalálása lehetett, melyről szóló bejelentést az 1904. november 6-ai és 20-ai lapszámokban tettek közzé. „Karácsonyi számunk, amelyet díszesen fogunk kiállítani – nagy meglepetésben akarja részesíteni a »Bácsország« olvasóközönségét. A megye legszebb gyermekeinek arcképeit fogjuk közölni változatos formában. / Felhívjuk tehát a szülőket, hogy lehetőleg a szép gyermekek arcképeit már mielőbb beküldjék, mert a képek szép elkészítése időt vesz igénybe. Az arckép beküldőjére más kötelesség nem hárul, mint hogy a Bácsország karácsonyi számából tíz példányt postautalványon megrendel, mert csak így vagyunk képesek a nagy költséggel járó munkát elkészíttetni. / Kérjük tehát, hogy az arcképeket lehetőleg olvasható névívással (mert a képek névvel jelennek meg) a jobban sikerülteket lehetőleg mielőtt, de legkésőbb november hó végéig beküldeni szíveskedjenek.”³⁹ A felhívás szövege 1904. november 27-ei és december 4-ei kiadásukban a „serdülő leányok” képeinek begyűjtésére tovább bővült, melyet a következőképp indokoltak: „Kérem! Több helyről kaptunk felhívást, hogy a karácsonyi számunkban a babafejekon kívül a szép serdülő leányokat is külön csoportozatban közöljük. Felkérjük ennél fogva a tisztelt »mamák«-at, szíveskedjenek bakfisleányaik arcképeit legkésőbb e hét végéig szerkesztőségünkbe elküldeni. Ezzel is csak ugyanaz a csekély kötelezettség jár, mint a babafejek beküldésénél, tudniillik: tíz példány megvétele.”⁴⁰ A hatalmas érdeklődést igazolják az elkészült fotó összeállítások, melyeken összesen 165 kisgyermek és serdülő lány kapott helyet,⁴¹ kiknek nevét és lakóhelyét szintén feltüntették (12–13. kép). Emellett az ünnepi szám – rendhagyó módon – „egy gyönyörűséges babafej-je” indított, akit a szeretet szimbólumaként „rajzoltattak oda” a lap élére.⁴²

A szerkesztőség a képcsoportok megjelentetését utólag eredményesnek értékelte, amely nem csak a megyében, hanem az egész országban feltűnést keltett, hiszen ilyen gyűjtemény megjelentetése nem kis munkával járt. A megvalósulás lépéseit a *Jegyzetek* rovatban így összegezték: „Jóleső érzés fog el bennünket, amikor mai karácsonyi számunkra tekintünk. [...] nagy örömünkre szolgál első sorban hálás elismeréssel adózni e lap nyomdájának a *Krausz és Fischer* nyomda cégnek, amely őszinte ügybuzgósággal és áldozatkészséggel tette lehetővé, hogy a vidék fővárosi hasonló termékekkel a versenyt bátran kibíró munkálatot produkált, mint amilyen lapunk mai száma. Hogy micsoda nagy munka az, amit el kell végezni, elegendő csak annyit mondani, hogy van annyi, mint amennyi dolog van az elvetett búzaszemmel, amíg kenyér lesz belőle. A képek beszerzése, a képcsoportozat összeállítása, a képek kliséjének elkészítése, és azután kifogástalan jó nyomás, mindmennyi nehéz feladatok, amelyek egyikének se szabad eltévesztve lenni. A nyomás sikere kizárólag a műszakilag berendezett nyomda gépmesterének *Bába* Imrének köszönhető, aki mesteri kézzel tudja a képnyomással járó óriási nehézségeket leküzdeni. – *Klenóczky* József mettőré az érdem a lap szedési munkálatának ízléses és

helyes kiviteléért”⁴³ Az 1905. januári lapszámokban szintén feltűnt egy-egy kisgyermek képe. A sikeren felbuzdulva, valamint az olvasóközönség kívánságára a hónap végén újabb összeállítások elkészíttetését ígérték,⁴⁴ ám ezek – az elmaradás okainak magyarázata nélkül – mégsem láttak napvilágot. A következő év karácsonyi száma mindössze négy kisgyerek arcképével jelent meg.

12–13. kép: „Babafejek” fotóösszeállítás

(Forrás: *Bácsország*, 1904. december 25., 11. és *Bácsország*, 1904. december 25., 14.)

FOTÓRIPORTOK – ESEMÉNYKÉPEK

A *Bácsország* képanyagát áttekintve kulcsfontosságú kiemelni, hogy a szabadkai illetőségű lapok esetében először beszélhetünk pillanatnyi felvételekről, eseményeket megörökítő fotóriportokról. A fénykép a 20. század eleji tudósítás és információáramlás újszerű eszköze, ugyanakkor önálló, művészi értékkel bíró illusztráció is. A képek szöveg közti megjelenítése az olvasási szokások átalakulását vonta maga után. Beillesztésük a szelektív, az újdonságokra összpontosító, céltudatosan böngésző olvasóknak kedvezett, ugyanakkor fellazította a betűkkel tömött újságoldalakat, megkönnyítve ezzel a befogadást.⁴⁵ Révész Emese eredeti újsággépnek csak azokat a metszeteket tekinti, amelyek „bizonyíthatóan az újság megrendelésére készültek, és/vagy a sajtóban kerültek első alkalommal nyilvánosságra.”⁴⁶ A *Bácsország* az indulást követő hónapokban fényképész mestereket és amatőröket kívánt bekapcsolni a szerkesztőségébe. Az 1904. október 2-án megjelenő, első lapszámukban a következő felhívást tették közzé, mely igazolja az eseményképek közlésének szándékát: „Kérjük a fényképamatőröket, hogy lehetőleg a megye minden részéből fényképeiket és különösen sikerültebb felvételeket lapunknak beküldjék a képhez tartozó magyarázattal. Legszívesebben vesszük ha nagyobb embercsoportokat, felvonulásokat és érdekes jeleneteket örökítenek meg. A lap minden elfogadott képnél, az amatőr nevét kiírja.”⁴⁷ A sajtófotózás megjelenését és széles körű elterjedését a technikai fejlődés két vívmánya, az 1871-ben felfedezett Maddox-féle zselatinos szárazlemez negatív, valamint a könnyű kezelésű Kodak gépek megjelenése tette lehetővé. Maddox találmányának előnyei közé tartozott az exponálási idő lerövidülése, amely így pillanatfelvételeket is tudott eszközölni. A Kodak gépek pedig az 1880-as évektől a tömegek számára is hozzáférhetővé tették, hogy megfelelő szakismeret nélkül, könnyen készíthessenek amatőr felvételeket.⁴⁸ 1906-ban a *Szabadkai Közlönyben* már található olyan budapesti kereskedőről szóló hirdetést, aki Rietschel Goerz, Kodak és Rodenstock-féle kamerákat árusított.⁴⁹ Ám hiába voltak adottak a kedvező feltételek, a *Bácsország* mégsem vált fényképes tudósító médiummá. A számaikban megtalálható 296, vélhetően nyomtatott fotográfia alapján készült grafikai elemből mindössze 18 (6,08%) hívható olyan eseményképnek, amely a szemtanúság, a jelenlét illúzióját kelti, lehetővé teszi a megfigyelő pozíciójába való helyezkedést. Használatuknál még mindig érzékelhető, hogy a vizuális megmutatás nem kerekedik felül a szóbeli leírás. Pedig az illusztráció alapvető feladata, hogy a szöveg tartalmi lényegét közérthetően, egyértelműen és hatásos módon érzékeltesse, hitelesen tájékoztasson.⁵⁰ A szöveg és kép egymás mellé állítása feltételezi az egyidejű befogadást. A képekhez tartozó írások gyakran a képen látottakat összegzik, tisztázzák a képek tárgyát. „Egyik kép pedig a nap igazi szenzációját mutatja be. Kovács Birkáss Mihályt,

egy 14 éves szabadkai származású kis paraszt zsokkét látunk e képen.” „Képeink bemutatják azt a jelenetet, a mikor Hummel Árpád honvédszázados az úrlovasok versenyénél elsőnek érkezik. (Fimpl Ferenc hadnagya második)” – csatolják az első számban megjelent lóversenyek beszámolóihoz.⁵¹ Az ilyen és ehhez hasonló szövegek nem képmagyarázatoknak vagy kísérő szövegeknek minősülnek, hiszen a vizuális élményt, a jellemzőket a megmutatás jelenléte miatt már nem részletezik. A szöveges leírás hagyományán túllépve a látottak alapján teret hagynak az egyéni benyomások gyűjtésére. Azonban ritka előfordulásuk miatt a *Bácsország* esetében sem jelenthető ki, hogy kép és szöveg egyenrangú információhordozóként működött volna.

A FOTÓK ÉS A NYOMÓLEMEZEK KÉSZÍTŐI

Hiába tettek ígéretet az amatőrökhöz szóló felhívásukban a produktumok készítőinek megnevezéséről, mindössze huszonöt (8,45%) dokumentálja a kivitelezőjét képaláírás vagy jegyzet formájában. Habár hozzá kell tenni, hogy a képzőművészeti alkotások esetében is gyakran elmaradt az alkotó megnevezése. A nevek során végigtekintve zömmel amatőrökkel találkozhatunk, melyet a lap is kiemel. Érdekes körülmény, hogy az első számban a Szabadkán és Zentán megrendezett lóversenyeket bemutató beszámolóban arról tájékoztatták az olvasókat, hogy mindkét eseményen jelen voltak tudósítók, a „nélkülözhetetlen ügybuzgó amatőrök, akik abba a kellemes helyzetbe hoztak bennünket [a lapot], hogy képekben is bemutathatjuk a versenyek érdekes részleteit”.⁵² S valóban láthatunk felvételeket mindkét rendezvényről, egy tribün előtti csoportképet és a lován ülő nyertes zsokkét Szabadkáról Sommer Géza amatőrtől, illetve egy három képből álló összeállítást a zentai történelemsokról Fekete Géza amatőrtől. Ám hiába titulálta őket a folyóirat a saját tudósítójuknak, e kijelentésnek ellentmond az a tény, hogy a további kiadásokban további felvételük nem jelent meg. Így felvetődik a kérdés, hogy vajon ezzel a címmel a *Bácsország* vagy Bácska területének birtokviszonyát szerették volna kifejezni.

A 2. lapszámban újabb hivatásos és amatőr fényképészek munkái tűntek fel, melyek elhelyezési és magyarázási körülményei igencsak különbözőek. „Lapunk címképének fényképfelvételét (Bezeredy István arcképe) Vajda Sándor fényképész eszközölte” – olvasható a hivatásos fotográfus neve az említett képtől több oldal távolságra kerülő méltatásban.⁵³ A szabadkai 48-as honvédekre emlékező íráshoz egy Pietsch Ferenc által készített csoportkép társult, mely készítőjének kilétét szintén oldalakkal később nevezték meg.⁵⁴ A „legkedvesebb amatőrök”, Falcione Irén bácsujfalusi lányokat lencsevégre kapó felvételéhez mindössze egy rövid jegyzet társult, mégis a kép alatt megjelent a készítő neve egy olyan oldalra beszerkesztve,

melyen található tartalomhoz az közvetlenül nem kötődött, a magyarázat később volt olvasható.⁵⁵ A bemutatott körülmények remekül érzékeltetik, hogy a *Bácsország* indulása idején még nem rendelkezett egy egységes szerkesztési stratégiával, mely a képközléseket érintette volna, holott magukat rögtön képes lapnak titulálták.

A képek készítői között alig találhatunk ismétlődő nevet, pedig 3. lapszámukban újfent a „mi amatőrjeink” bekezdéssel így ecsetelték a helyzetüket: „A »Bácsország« már rövid fennállása után is dicsekedhetik azzal, hogy a legelsősorú amatőrök küldenek be szép fölvételeket. Ilyen jeles amatőrünk Alföldi Flóra úrhölgy Zomborból, akinek amatőrképei Párizsban is feltűnést keltettek és a nemzetközi amatőrversenyen bizonyosan elismeréssel fognak találkozni. Hisszük, hogy gyakran lesz alkalmunk szép dolgozatait bemutatni”.⁵⁶ A folyóiratban közölt képanyag közül mindössze két felvétel kötődik Alföldy Flórához: a 3. lapszámában megjelent zombori tenisztársaság csoportképe (14. kép),⁵⁷ valamint a 4. lapszámából egy életkép a zombori Sikara erdőből (15. kép),⁵⁸ melyek önálló képként, kapcsolódó tartalom nélkül jelentek meg.

14. kép: Zombori tenisztársaság, Alföldy Flóra felvétele
(Forrás: *Bácsország*, 1904. október 16., 8.)

15. kép: A zombori „Sikará”-ban, Alföldy Flóra felvétele
(Forrás: Bácsország, 1904. október 30., 7.)

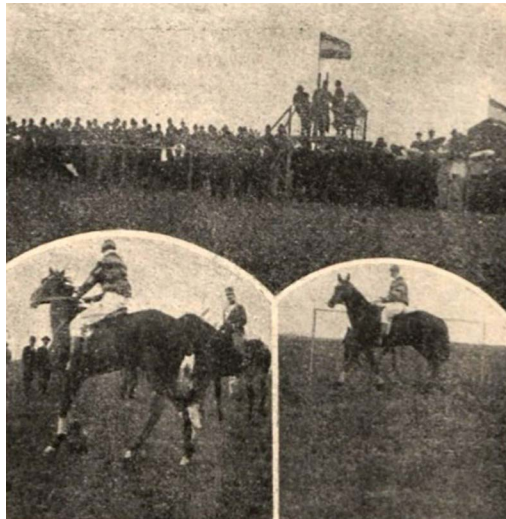
A további kiadványokból Falcione Irén amatőrtől származik egy újabb, tartalomtól függetlenül álló fotó,⁵⁹ Vajda Sándortól egy színházi jelenetet megörökítő felvétel, melyet „magnézium fény mellett” készített,⁶⁰ valamint egy Pietsch Ferenc műtermében kivitelezett csoportkép a bunyevác egyesület tagjairól.⁶¹ A zombori felsőkereskedelmi iskola tanulmányútját öt felvételen dokumentálta dr. Duchon János és Krump Vilmos, melyek ugyancsak önálló képként kerültek bele az újságba.⁶² Mellettük Joekel Henrik, Topits Zoltán, Nagy Ferenc, Iványi Kálmán, dr. Regényi Gábor, Kékity József, dr. Korpássy Gyula, Pechan Józsefné és Gabrielli amatőrök nevével találkozhatunk. Az említett képek 84%-ánál a fotó alatt tüntették fel a készítő kilétét, 8–8%-nál pedig vagy a fotóval megegyező oldalon, vagy oldalakkal később, jellegzetesen a *Jegyzetek* rovatban.

E személyek aktívan jelen voltak a bácskai amatőr fotózás életében. Az 1905. május 18-án Zomborban megrendezett Országos Műkedvelő Fényképészeti Kiállítás – Budapest és Nagyvárad helyszínek után – a harmadik amatőr fényképészeti kiállításnak számított az ország területén. Az eseményen dr. Duchon János és Krump Vilmos bírálóbizottsági tagként vett részt, Alföldy Flóra pedig benyújtott pályaművei közül *Idylle a Sikarában* című felvételével harmadik helyezést ért el.⁶³ A helyi

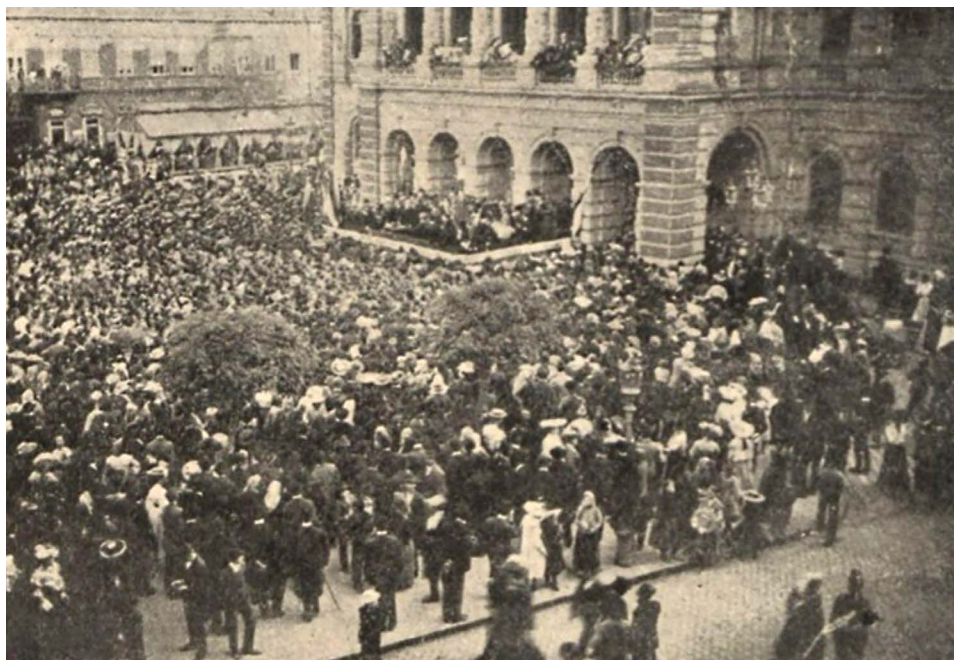
amatőrök tömörítésére, Krump Vilmos felhívására 1906. december 15-én megalakult a zombori Műkedvelő Fényképezők Egyesülete, melyben Krump titkárként, Alföldy Flóra pedig tagként működött közre.⁶⁴ Az amatőr fotográfusnő kiemelkedett a térség amatőrfotós-életéből. Munkáit a budapesti *Új Idők* és a *Tolnai Világlapja* is fogadta, 1907-ben Budapesten, a Magyar Amatőrök Országos Szövetsége által szerzett tárlaton pedig kiállított. Kedvelt témájának a bácskai települések mikro-társadalmának hétköznapi és ünnepi pillanatai számítottak, melyekkel egyúttal a vidék természeti, földrajzi és társadalmi sajátosságait is reprezentálta.⁶⁵ Pietsch Ferenc a korszak legnépszerűbb fényképészei közé tartozott, akinek Szabadkán és Zomborban is volt műterme. Jelentős szerepet töltött be a helyi fényképezkedési szokások kialakításában, egyaránt készített arcképeket a felsőbb társadalmi, az iparos és a paraszti réteg tagjairól is.⁶⁶ Baki Péter a *Vasárnapi Ujság* fényképészeit számba vevő kutatásaiban az 1900 és 1904 közötti időszakban Pietsch nevét is megemlíttette.⁶⁷ A szabadkai hírlapok szintén felfigyeltek munkásságára. A *Szabadka és Vidéke* 1901 májusában méltatta a következő szavakkal: „fiatal törekvő iparosunk a napokban kiállított színes képeivel ügyességének megkapó bizonyítékát adta. Elég fénykép kirakatainkat végig szemlélni, hogy Pietsch képeinek élethűség és művészi kiállítás tekintetében az elsőséget oda ítéljük. Ajánlatunknak közönségünk előtti népszerűségét és egyúttal üzleti szolidaritását élénken bizonyítja, hogy kirakataiban nem idegenek, hanem helybeliek és pedig nagyrészt a magasabb intelligenciához tartozó egyének jól sikerült arcképei foglalnak helyt. Ismételten ajánljuk az érdeklődők figyelmébe.”⁶⁸ Majd a hetilap a fényképezőmester Schaumburg-Lippe, német hercegi család általi alkalmazásáról tudatta olvasóit, ismételten kihangsúlyozva érdemeit: „[...] iparkodó iparosunk az idej képeivel ügyességének ismét megkapó bizonyítékát adta. Az ősszel ugyanis a baranyai uradalmán időző Schaumburg Lippe herceg számára készített nagyított arcképeket és az művészileg sikerült, a képek annyira megnyerték a fejedelmi személy tetszését, hogy Pietschnél azóta udvara számára számos megrendelést tett. A nagy ügyességről és színezési tehetségről tanúskodó nagyított képek Erdő Matild kirakatában megtekinthetőek”⁶⁹ – közlik 1901. december 25-ei számukban. Az *Igaz Szó Hírek* rovatában ugyancsak beszámolt a figyelemre méltó felkérésről *Udvari fényképész* cím alatt. „Szép kitüntetés érte városunk egyik előnyösen elismert fényképésze Pietsch Ferencet. A Schaumburg-Lippe uralkodó herceg ugyanis udvarának fejedelmi fényképészévé nevezte ki és ezt a címet valamint jelleget díjmentesen adományozta Pietsch Ferencnek. A midőn ezt a tényét regisztráljuk, csak gratulálhatunk a kitüntetettnek, a ki szép és kitűnő művészi munkájáért valóban megérdemelte ezt a kitüntetést. És most ezek után még melegebben ajánlhatjuk Pietsch Ferencet a nagyközönség figyelmébe!”⁷⁰ Az *Igaz Szó* a fényképész hazatéréséről is informálta az olvasóit újfent kiemelve tehetőségét: „Pietsch Ferencz Ő fensége Schaumburg Lippe uralkodó fejedelem udvari

fényképésze a napokban tért vissza Frigyes főhercegnek Baranya megyében levő bélyei birtokáról a hová hivatalosan meghívatott, hogy Frigyes főherceg vadásztárról felvételeket eszközöljön. A felvételek nagyon szépen sikerültek.”⁷¹ E felkérését követően a szabadkai sajtó által mindaddig „helybéli kitűnő fényképészként” emlegetett Pietsch Ferenc az udvari fényképész titulust kezdte használni. Magas rangú kitüntetésének körülményeiről a *Bácskai Napló* 1902. március 12-én hírt hozott, mely eseményt a következőképp írta le: „Ma a fejedelem udvarmesterétől Pietsch Ferencz legfelsőbb kéziratot kapott, amelyben a szabadkai fényképészt arról értesíti, hogy uralkodója őt »fejedelmi-udvari fényképészének« nevezte ki és megengedi neki, hogy ő és a személyes vezetése alatt álló szabadkai üzlete »fejedelmi udvari fényképész« címet viselje.”⁷² Ezen engedéllyel Pietsch élt is, melyet a *Bácsmegeyi Napló* 1909-ből származó, műtermét népszerűsítő hirdetése igazol.⁷³

A *Bácsország* indulásának kezdetén érzékelhető a helyi, aktuális események fényképes közvetítésének, azaz a fotóriportok készítésének az igénye. Az említett szabadkai és zentai lóversenyről öt⁷⁴ felvételt hoztak le (16. kép), de tudósítottak fotók által Bezerédy István főispán installációs útjáról,⁷⁵ gróf Teleki Árvéd Újvidéken megtartott beszédéről⁷⁶ (17. kép), a bács-topolyai templom építéséről⁷⁷ vagy a Szabadkán megrendezett iparos kongresszusról.⁷⁸ Csoportképeket láthatunk a 48-as honvédek⁷⁹ és a 25 éves bunyevác egyesület fennállásának találkozójáról,⁸⁰ a Szabadkán asztfalmunkálatokat teljesítő csoportról,⁸¹ továbbá pillanatképeket színházi előadások színpadképeiről is.⁸²

16. kép: A zentai lóverseny, Fekete Géza amatőr felvétele
(Forrás: *Bácsország*, 1904. október 2., 12.)

17. kép: Gróf Teleki Árvéd programbeszéde Újvidéken
(Forrás: *Bácsország, 1905. május 28., 8.*)

Ám a megfelelő munkatársak, fotóriporterek hiányában a közreadott képek inkább tartalomtól függetlenül álló, grafikai mellékletekké váltak. Közöttük gyakoriak a néprajzi tárgyú – a népcsoportokat (bunyevácokat, cigányokat, falusi németeket, csantavéri bohémeket), társaságokat (asztaltársaságok, tenisztársaságok, lövészegyletek, műkedvelők), élet- és városképeket, tehát a pihenés és szórakozás változatait bemutató – felvételek (18. kép), melyek a tudásközvetítés, a szórakoztatás, az erkölcsi és hazafias nevelés céljainak egyaránt megfeleltek. Révész Emese a népcsoportokat ábrázoló felvételek jelentőségét abban látja, hogy szemléltették az adott etnikumok jellegzetes viseletét, a foglalkozásokat, a népi típusokat, melyekkel közelebb hozták a másik kultúra mindennapjait, beépítették a népi-paraszti kultúrát a nemzeti önképbe.⁸³ Ám ezek a képek többnyire megjegyzés vagy beszámoló nélkül kerültek az újságokba, pedig e képtípus kifejezetten igényelné a szöveges elbeszélést.

18. kép: Bajai leányok a Lövészegylet mulatságán
(Forrás: *Bácsország*, 1904. november 27., 9.)

A fénykép készítője mellett ugyancsak szignifikáns vizsgálati pont a nyomólemezeket kivitelező sokszorosító műintézetek kiléte. A fametszetek használata leáldozott a *Bácsország* hasábjain, amelyek a grafikai elemek mindössze 2,88%-át teszik ki. A képgyűjtemény 84,29%-án nem szerepelt szignó, mely által a nyomóforma készítőjére vagy az eljárás technikájára lehetne következtetni. Leggyakrabban a Freund ph., Weinwurm A. ph. és az AG ph. aláírásokat fedezhetjük fel, melyből kiderül, hogy a *Bácsország* sűrűn adott megbízásokat a budapesti Weinwurm Antal, valamint a bécsi Karl Angerer és Alexander Göschl cégeknek, vagy az ő kész munkáikat vették át. Esetében azonban a Freund Jónás által vezetett cég mutatja a legnagyobb előfordulást, pontosan 26 felvételen figyelhető meg a FREUND ph. vagy a FRD. ph. szignó. Főképp olyan grafikai elemekről van szó, melyeket a képes lap nem közvetett módon szerzett be, hanem ő maga készítette el a sokszorosításra alkalmas nyomdai kliséket. Gyakori közöttük a portré és az eseménykép egyaránt. A „Babafejek” fotó összeállításairól a közléssel aktuális lapszám *Jegyzetek* rovatában hozták nyilvánosságra, hogy a munkálatokat a „jó hírnévnek örvendő Freund Jónás budapesti cége végezte”, majd az elkészült klisék remek minőségét méltatták: „elegendő rámutatnunk a »Bácsország« mai képeire, hogy e remekül dolgozó céget

kellő elismerésben részesítsük. A Freund cég egyike a legrégebbieknek a modern magyar cinkográfia terén”.⁸⁴

ÖSSZEGZÉS

A képanyagot áttekintve a *Bácsország* egyaránt titulálható hasznos tudnivalókat és kulturális értékeket közvetítő, ugyanakkor irodalmi lapnak is, amely különleges figyelemmel kísérte a helyi aktuálpolitika alakulását, eseményeit. A fotók, különösképp az eseményeket megörökítő fotóriportok beillesztésével újítást hoztak a korábbi illusztrációs technikákhoz képest. Jelentőségük saját szavaikat idézve ily módon összegezhető: „[...] a »Bácsország« úgy beltartalom, mint külső kiállítás tekintetében versenyképessé tette magát az ország jelesebb lapjai mellett, mert elsőrendű munkatársaktól közöl mindig érdekes cikkeket, illusztrációi a megye nevezetességeit és aktualitásait mutatják be, a lap külső kiállítása pedig olyan áldozatokkal jár, hogy szinte hihetetlen, hogy egy kezdő lap az ilyen nagy költségvetést kibírja. [...] Bízunk benne, hogy ez a közönség méltányolni fogja fáradhatatlan törekvésünket. Bízunk különösen megyén hölgyvilágában, mert hiszen ők vannak hivatva elsősorban lapunkat pártolni. A mi kedveskedéseink sem maradhatnak el, mert mindig közöljük a megyei szépek arcképeit. Karácsonyi számunk valóságos szenzáció volt a magyar irodalmi világban és soha még olyan szép és dúsan kiállított gyermekcsoportot ahol a babafejek százaai voltak láthatók, még magyar olvasóközönség elé nem került. / Tudósítóink bejárják személyesen az egész megyét. Minden község dolga érdeklí a »Bácsország«-ot és legközelebb hozni fogjuk az összes községi jegyzők, a közigazgatás jelesebbeinek, elöljárók, a tanítótestületek jelesebbeinek, a kiválóbb iparosok arcképeit és azokat az ipartelepeket és többi kulturális intézményeket, amelyekkel e megye gazdagodott”.⁸⁵ A képes lap megjelenésének első szakasza az 1906. január 14-ei számukkal zárult.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány a Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács 13. Vajdasági Magyar Tudóstalálkozóján előadásként hangzott el 2023. április 22-én.
- 2 Szabadka első fotókat közlő sajtóorgánuma a *Szabadság* hetilap szépirodalmi mellékleteként megjelenő *Vasárnap* volt, mely az 1891. június 28. és 1892. március 27. közötti lapszámokhoz járt.
- 3 A lap politikai jellege 1905. október 31-éig, a 40. számig állt fenn, melyet követően a címlapon szereplő felirat szépirodalmi, megyei képes lapra rövidült.
- 4 Kolozsi Tibor: *Szabadkai sajtó (1848–1919)*. Szabadka, 1973. 487.
- 5 *Előfizetési felhívás*. Bácsország, 1904. október 2. 2.
- 6 dr. Csillag Károly: *Beköszöntő*. Bácsország, 1904. október 2. 4.
- 7 Uo.
- 8 Az 1905. május 7-ei, valamint 1906-ban két januári lapszám nem maradt fenn.
- 9 Johannesson, Lena: Pictures as News, News as Pictures. A survey of Massproduced Image in the 19th Century Sweden. *Visual Paraphrases. Studies in Mass Media Imagery, Acta Universitatis Upsaliensis*. Uppsala, 1984. 9–20.
- 10 Mindhárom üzletben divatcikkek, ruhaneműket árultak. Neuhaus Bernátnak és Roth Árminnak négy-négy, a Löwy testvéreknek kilenc alkalommal jelent meg a hirdetése a lapban.
- 11 Férfi szabóüzlet. Hirdetésük hat esetben jelent meg, mely azzal a szöveggel szólította meg a potenciális vevőket, hogy ha a szép hölgyeknek óhajtának tetszeni, hozzájuk térjenek be. Valószínűleg ezért reklámozták magukat egy női arcképpel.
- 12 Arckrémet árusított. Hét alkalommal jelent meg a hirdetés.
- 13 Szövegetek és ruhaneműket forgalmazott. Hirdetése huszonnyolc lapszámban fellelhető.
- 14 Bácsmegyei Napló, 1909. október 17. 8.; 1911. április 16. 4., 5.
- 15 Bácskai Hírlap, 1900. augusztus 31. 4.; 1901. szeptember 17. 6.; 1906. október 28. 11.; 1906. december 2. 13.
- 16 Révész Emese: *Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*. Budapest, 2016. 9–10.
- 17 dr. Csillag Károly: *Beköszöntő*. Bácsország, 1904. október 2. 4.
- 18 Bővebben lásd: Kolozsi 1973, 490.
- 19 *A régi Szabadka*. Bácsország, 1904. november 20. 13.
- 20 Kivételként megemlíthetőek a „Babafejek” felhívás fotóösszeállításai.
- 21 Révész 2016, 15.
- 22 Révész 2016, 319.
- 23 *Matkovics Béla*. Bácsország, 1905. február 26. 14.
- 24 Báró Vojnits István (1904. október 2.), Bezerédy István (1904. október 9.), Schmausz Endre (1904. október 16.), Latinovits Pál (1904. október 23.), Péter Pál (1904. október 30.), dr. Bíró Károly (1904. november 13.), ifj. Vojnits Sándor (1904. november 20.), Latinovits Géza (1904. november 27.), dr. Hegedűs Aladár (1904. december 4.), Szalay Lajos (1904. december 11.), Hauke Imre (1904. december 18.), dr. Széchényi Tamás (1905. január 8.), Törley József (1905. január 15.), Polgár József (1905. január 22.), Varga Károly (1905. február 5.), dr. Rajk Aladár (1905. február 12.), Matkovics Béla (1905. február 26.), dr. Czirfusz Dezső (1905. március 5.), dr. Dekker Gyula (1905. március 12.), Pertich Mihály (1905. március 26.), Mezey Zsigmond (1905. április 2.), ifj. Vojnich Máté (1905. április 9.), Kiss Gyula (1905. május 14.), gróf Teleki Arvéd (1905. május 21.), id. Frankl István (1905. május 28.), Wagner György (1905. június 25.), Vermes Béla (1905. október 1.), Marián Miklós (1905. október 15.), Császár Péter (1905. december 24.).
- 25 Birkássné Szuchich Adrienne (1904. november 6.), Törley Gyuláné (1905. március 19.), dr. Wilhelm Adolf (1905. április 16.), Mucsy György (1905. április 23.), Kosztolányi Árpád (1905. június 4.), Hartmann Raffael (1905. június 18.), özv. Váli Beláné (1905. július 9.), Vermes Gábor (1905. július 16.), Taussig Vilmosné (1905.

- július 23.), Paukovics Andor (1905. július 30.), Weiner Miksa (1905. augusztus 27.), Thék Endre (1905. szeptember 7.), dr. Kovács Jenő (1905. november 15.).
- 26 Prém József (1905. január 29.), Gaál Ferencz (1905. február 19.), Tompa Kálmán (1905. április 30.), Barsy László (1905. július 2.), dr. Gozdsu Elek (1905. augusztus 6.), Lányi Mór (1905. augusztus 13.), Dömötör Pál (1905. augusztus 20.), Vészi József (1905. október 31.).
- 27 dr. Singer Bernát (1905. június 11.), dr. Várossy Gyula (1905. december 1.).
- 28 Eberhardt Mariska (1904. december 25.) és a 1905. január 1-jei lapszám címlapján látható kislány.
- 29 Az 1904. november 13-ai és 20-ai lapszámokban a szabad líceum tisztviselő karának tagjait mutatták be: Milkó Izidort, Bölints Józsefet, Toncs Gusztávot, dr. Békeffy Gyulát, Lukácsy Istvánt, Loósz Istvánt, dr. Taussig Izsót.
- Az 1905. január 29-ei lapszámában a megye újonnan megválasztott képviselőinek arcképét közölték politikai párthoz tartozástól mentesen, köztük Vojnits Istvánét és Szalai Lajosét. A további tagok az újabb lapszámok címloldalán kerültek bemutatásra. Az 1905. május 28-ai lapszámában az újvidéki képviselő-választás új tagjainak képei találhatóak: Balla Árpád elnöké, Bozsenik Béla alelnöké és Mayer József titkárá. Az 1905. szeptember 7-ei lapszámában az iparkongresszuson részt vevő országgyűlési képviselőket közölték, akik között volt gróf Apponyi Albert, Kossuth Ferenc, gróf Zichy Jenő, Barta Miklós, Barabás Béla, Majthényi Ádám, Hilbert Károly, Misoga Sándor, Vermes Zoltán, Pisztory Mór, dr. Soltész Adolf, Lázár Pál, Lovászy Márton, Varga Károly, Leszkay Gyula, Szathmári Mór, Mukits Sinom, Kerese Kálmán, Gelléri Mór, Rajk Aladár, Szalay Mátyás, Pausits János, dr. Reisner Lajos, Nánay Mihály. Az 1905. december 1-jei lapszámában Gozdsu Elek temesvári királyi főügyésszé való előléptetésének híre kapcsán megjelent az arcképe is.
- 30 Az első, 1904. október 2-ai lapszám dr. Molnár Gyulát, a szabadkai színműpályázat nyertesét mutatta be. A Szabadkán vendégszereplő és helyi művészek és művésznők közül az alábbiak kerültek a lap hasábjaira: Vécsei Ilona (1905. január 15.), Blaha Lujza (1905. február 12.), Gerlaky Hermin (1905. március 19.), Küry Klára (1905. március 26.), Rátkai Sándor (1905. április 2.), Lónyai Piroska (1905. november 15.), Pietsch Ferencné (1905. november 15.). Az 1905. június 11-ei lapszámában „zsídó-kongresszus” 21 résztvevőjének portréja látható, pontosabban dr. Singer Bernáté, Kuttna Móré, dr. Adler Lipóté, dr. Pap Ignácé, dr. Bruck Samué, Szilágyi Móré, Szabados Józsefé, dr. Klein Adolfé, dr. Kohn Károlyé, Freund Józsefé, Fürst L. Gyuláé, Loschitz Lajosé, Basch Vilmosé, dr. Barta Antalé, dr. Fischl Manóé, Kohn Móré, dr. Hesser Gyuláé, Milkó Izidoré, dr. Rosenberg Samué, Schreirer Sándoré, dr. Löbl Nándoré és Ernst Józsefé. Az 1905. február 12-ei lapszámában Piller Arthur jegyesének fényképe jelent meg az esemény alkalmából. Az 1905. február 19-ei lapszámában a bajai céllövész társulat éves beszámolóját Müller József elnök, Türy Mátyás és Eckert István főelőzsmesterek, valamint dr. Szirmay Vidor titkár arcképei kísérték. Az 1905. november 15-ei lapszám Kneisel Antal hegedűművész arcképével népszerűsítette a zenész közelgő hangversenyét. Tovább egy Gaál Ferencet méltató íráshoz a zeneszerző egyik tanítványának, Herczl Mariskának az arcképét is csatolták. Az 1905. április 16-ai lapszámában Szász Ottó bajai földbirtokos közelgő esküvője alkalmából a menyasszony, Stauber Margit portréját közölték. Az 1905. július 2-ai lapszámában Brcsits Kosztics Miklósrá emlékeztek, arcképét gyógyszerkezetbe foglalták. Az 1905. augusztus 6-ai lapszámában pappá való szentelése alkalmából Vojnich Dezsőt ismertették. Az 1905. augusztus 27-ei lapszámában a szegedi Lloyd társulat tagjai láthatóak: Weiner Miksa, Milkó Sámuel és Vermes Zsigmond. Az 1905. december 24-ei lapszámában Brankovics György, magyarországi szerb egyházfő lelkészségének 50. évfordulója alkalmából közölték le fényképét. Mellette dr. Farkas Ferenc, a szabadkai színház új igazgatójának arcképe is látható, kit az intézmény új programjáról faggattak.
- 31 Ábrányi Emil: *Fohász a végzethez* (1904. október 2.); M. Korniss Aranka: *A szerelem...* (1904. október 2.); Aczél Henrik (1904. október 2.); Herceg Ferenc: *A mi versenytársaink* (1904. október 2.); Molnár Jenő: *Aczél Henriknek* (1904. október 2.); Böske asszony: *Felhőszakadás* (1904. október 9.); Hadzsics Antal: *Szemelvények a magyarországi szerb színeszet múltjából* (1904. október 16.); dr. Kadosa Marcell: *Olcsó vadmagyarkodás* (1904. október 30.); Berczik Árpád (1904. november 6.); Révész Ernő: *Kétféle mérték* (1904. november 13.); Damó Oszkár: *Jánoska* (1904. december 18.); Halmi Margit: *Fogadalom* (1904. április 2.); Molnár Gyula: *Bayard lovag* (1905. december 1.); Fényes Samu: *A csöppség* (1905. december 1.); Havas Emil: *Tárgyaláson* (1905. december 24.).
- 32 Demeter Zsuzsanna: A fotográfia megjelenése a magyar sajtóban. *Fotóművészet*, 1998. 1–2.
- 33 *Jegyzetek. Özv. Váli Béláné.* Bácsországi, 1905. július 9. 12.

- 34 Bácsországi, 1904. október 2. 10.
- 35 *Jegyzetek. Latinovits Pál.* Bácsországi, 1904. október 23. 14.
- 36 *Jegyzetek. Varga Károly.* Bácsországi, 1905. február 5. 13.
- 37 *Jegyzetek. Dr. Széchenyi Tamás.* Bácsországi, 1905. január 8. 14.
- 38 *Jegyzetek. A „Bácsországi arcképcsarnoka.”* Bácsországi, 1904. október 16. 11.
- 39 *Jegyzetek. Babafejek (Felhívás a szülőkhöz.)* Bácsországi, 1904. november 6. 14; 1904. november 20. 12.
- 40 *Jegyzetek. Babafejek (Felhívás a szülőkhöz.)* Bácsországi, 1904. november 27. 13; 1904. december 4. 13.
- 41 Minden különálló képgyűjteményt egy-egy grafikai mellékletként tartottam számon.
- 42 *Jegyzetek. Karácsony.* Bácsországi, 1904. december 25. 20.
- 43 *Jegyzetek. Babafejek.* Bácsországi, 1904. december 25. 20–21.
- 44 *Jegyzetek. A babafejek.* Bácsországi, 1905. január 8. 14; 1905. január 22. 11.
- 45 Révész 2016. 230–231.
- 46 Révész 2016. 393.
- 47 *Felhívás a megye amatőr fényképészeihez!* Bácsországi, 1904. október 2. 16.
- 48 Jalsovszky Katalin – Stemlerné Balog Ilona (szerk.): *Fémmel írott történelem. Magyarország fotókrónikája 1845–2000.* Budapest, 2000. 9.
- Németh Ferenc: A „fényképész - illusztrátor”-tól a fotóriporterig. *Vajdaság sajtófotótörténetének első korszakából (1897-1918).* Bácsországi, 2005, 3 (34): 32.
- 49 *Szabadkai Közlöny,* 1906. április 1. 3.
- 50 Révész 2016. 234.
- 51 *Lóversenyek a megyében.* Bácsországi, 1904. október 2. 12.
- 52 Uo.
- 53 A cikk forrása: *Jegyzetek.* Bácsországi, 1904. október 9. 14.; a kép forrása: Bácsországi, 1904. október 9. 1.
- 54 A cikk forrása: *Szabadkai 48-as honvédek.* Bácsországi, 1904. október 9. 4. A kép forrása: *Jegyzetek.* Bácsországi, 1904. október 9. 14.
- 55 A cikk forrása: *A bácsujfalusi lányok. Jegyzetek.* Bácsországi, 1904. október 9. 14. A kép forrása: Bácsországi, 1904. október 9. 5.
- 56 *Jegyzetek. A mi amatőrjeink.* Bácsországi, 1904. október 16. 13.
- 57 Bácsországi, 1904. október 16. 8.
- 58 Bácsországi, 1904. október 30. 7.
- 59 Bácsországi, 1904. október 23. 9.
- 60 Bácsországi, 1904. december 25. 20.
- 61 Bácsországi, 1904. november 27. 8.
- 62 Bácsországi, 1905. április 23. 8; 1905. május 21. 8; 1905. június 4. 5; 1905. június 25. 6., 10.
- 63 Gebauer Hanga: *Alföldy Flóra – egy fiatal fotóamatőr Bácskából.* In: Szarvas Zsuzsa (szerk.): *Néprajzi értesítő* 2016. Budapest, 2017. 81.
- 64 Gebauer 2017. 81., 84.
- 65 Gebauer 2017. 86–87.; Gebauer Hanga: *Egy századelős női fotográfus életműve került elő a Néprajzi Múzeumban – Alföldy Flóra, a műkedvelő zombori fényképész.* Punkt, 2021. 09. 02.
- 66 Raffai Judit (2005): *Szabadkai fényképészek a XIX. században és a XX. század elején.* Bácsországi, 2005, 3 (34): 23.
- 67 Baki Péter: *A Vasárnapi Ujság és a fotográfia (1854–1921).* Budapest, 2005.

- 68 *Hirek. Ügyes fényképész.* Szabadka és Vidéke, 1901. május 12. 2.
- 69 *Hirek. Ügyes fényképész.* Szabadka és Vidéke, 1901. december 25. 3.
- 70 *Hirek. Udvari fényképész.* Igaz Szó, 1902. március 16. 2.
- 71 *Hirek. Pietsch Ferenc.* Igaz Szó, 1902. október 19. 2.
- 72 *Különfélék. Kitiüntetett fényképész.* Bácskai Hírlap, 1902. március 12. 2.
- 73 *Bácsmegyei Napló,* 1909. december 19. 7.
- 74 *Lóversenyek a megyében.* Bácsország, 1904. október 2. 9.
- 75 *A főispáni istalláció.* Bácsország, 1904. november 6. 8–9.
- 76 *Mayer Oszkár: Az újvidéki képviselőválasztás és a nemzetiségek.* Bácsország, 1905. május 28. 8.
- 77 *Lukácsy István: Bács-Topolyai templom építése.* Bácsország, 1905. július 2. 5.
- 78 *Jegyzetek. A zászló.* Bácsország, 1905. szeptember 14. 1.; *A VII-ik országos iparkongresszus Szabadkán.* Bácsország, 1905. szeptember 14. 5., 11.
- 79 *Megemlékezés.* Bácsország, 1904. október 9. 4.
- 80 *A mi bunyevácaink.* Bácsország, 1904. november 27. 8.
- 81 *Aszfaltmunkálatok Szabadkán.* Bácsország, 1905. július 23. 8.
- 82 *k.b.: Névtelen hősök.* Bácsország, 1904. december 25. 20.; *ó.: Színház.* Bácsország, 1905. január 22. 10.
- 83 *Révész* 2016. 292–294.
- 84 *A mi cinkográfiank.* Bácsország, 1904. december 25. 21.
- 85 *Előfizetési felhívás!* Bácsország, 1905. április 2. 3.

„MELY ÁLNÉV ALATT ASSZONYÍRÓT SEJTÜNK” –
CRAYON NYOMÁBAN

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS

ABSTRACT

*In 1913, the book of short stories entitled *Erős fényben* (In Strong Light) was published by the Tevan publishing house in Békéscsaba. The author gave his pseudonym Crayon. And although Tevan was one of the best publishers in Hungary at the time, the author's identity has not been found out since. Critics of the time wrote that a female author was behind the pseudonym, and Gyula Juhász, who lived in Szeged, also knew that the author lived in Szabadka. This is also indicated by the fact that the cover of the book was designed by Sándor Oláh, also from Szabadka. Moreover, a copy of the book has recently been found, which the author signed to Géza Csáth, and all this together has made it certain that the author is to be sought in Southern Hungary. Finally, it turned out that the pseudonym was not only a writer, but also a painter. Crayon later became a painter and had exhibitions in France and England.*

BEVEZETÉS

A Magyar Könyvkereskedők Egyletének hivatalos közlönye, a *Corvina* 1913. február 20-i számának 24. oldalán regisztrálta Crayon *Erős fényben* című elbeszélés-kötetének megjelenését; és ugyanekkor az első kritikák is róla. Az írói álnevet azonban sem ekkor, sem később nem oldották föl. A kötet talán ezért is került el eddig a figyelmet.

Pedig erre több ok is predestinálja. Egyrészt a korszak egyik legjobb nevű kiadója, a békéscsabai Tevan jelentette meg. A cég irodalomtörténeti szerepe jól

földolgozott, könyvészeti és gyűjtői reputációja magas, ehhez képest meglepő, hogy a kötetet még csak nem is regisztrálta a Tevan-szakirodalomban: a kiadó történetéről írott szakkönyvben nem szerepel, címét a Tevan-kiadványok specifikus jegyzéke nem közli, a kiadó (válogatott) levelezésében nincs említve, és még az önmagában is szép, szecessziós borítóját sem reprodukálták a kiadóról szóló reprezentatív, (borító)gyűjteményes kötetben.¹

Kérdés persze, melyik volt előbb: a tyúk vagy a tojás? Azaz először felejtették el annyira a Crayon-kötetet, hogy kimaradt a kiadóval kapcsolatos földolgozásokból, bibliográfiákból is, vagy éppen azért nem ismeri senki, mert hiányzik ezekből a szakmunkákból. Ez a kérdés megválaszolhatatlan, s csak valószínűsíteni lehet, hogy mivel a szerzői álnevet nem sikerült a korábbiakban föloldani, a kötet bibliográfiai leírása mindenképp hiányos lett volna, lógott volna a levegőben.

Crayonnak ráadásul ez az egyetlen kötete, sőt gyakorlatilag ez az egyetlen publikációja; pár későbbi, elszórt kisprózáját lehet még fellelni. Egykötetes szerző, akinek személye – és így élete – ismeretlen, munkássága pedig teljesességgel elfeledett. Mindössze egyetlen későbbi bibliográfiában szerepel – itt viszont jelenléte rögtön beszédes. Az (ekkor éppen) Újvidéken szerkesztett *Kalangya* 1934. februári száma közölte a vajdasági szerzők köteteinek regiszterét. Ahogy a szerkesztői közlésben áll: „E rovatban minden Jugoszláviában megjelent magyar nyelvű könyvet, füzetet, folyóiratot felsorolunk. Itt élő magyar írók és szerzők 1918 év előtt megjelent, más nyelven megjelent, vagy bárhol megjelent könyveit, füzeteit szintén jegyzékbe vesszük.”² És e jegyzékben szerepel: „Crayon: Erős fényben (novellák). – K. Tevan, Békéscsaba. – É. – O. 89.”³ A kiadási évet ugyan nem tudták azonosítani, azonban egy fontos információt indirekt közöltek: a szerzőt vajdaságiként tartották számon. Ez pedig csakis belső információ alapolhatott, azaz tudták, kiről van szó.

LEVELEZÉS CSÁTH GÉZÁVAL

Ha csupán magából a kötetből, és más, kapcsolódó Crayon-dokumentumból indulunk ki, ezek valóban a vajdasági származást erősítik. Az *Erős fényben* anyaga, a novellák ugyan éppen nem – az általános érvényű elbeszélésekben nincs utalás a régióra –, a borító azonban már árulkodó jel. A szecessziós rajzzal illusztrált fedelet ugyanis „a legszabadkaibb festő”, Oláh Sándor (1886–1966) készítette. Oláh a Bihar megyei Magyarcsekén született, de családjával négyéves korában Szabadkára költöztek, s pár kisebb-nagyobb megszakítást leszámítva itt élte le életét. Már 1906-ban illusztrált irodalmi művet, mégpedig Csáth Géza, Havas Emil és Munk Artúr közös regényét, *A repülő Vuicsidolt*, amely folytatásokban jelent meg a *Bácskai Hírlapban* 1906. július 15. és október 21. között. És bár a regény befejezetlenül maradt – s így a kötetkiadása is elmaradt –, évtizedekkel később, 1978-ban az Életjel Könyvek

sorozatban az olvasók elé került, mégpedig a napilapban közölt rajzokat is reprodukálva. Nem sokkal a *Vucsidol* után, 1907-ben a *Bácsmegyei Napló* Oláh Kosztolányi Dezsőről készült illusztrációját közölte.⁴ És Crayon könyvével egy időben (1913 elején) jelent meg Fülöp Ilona (1891–1954), „az első szabadkai újságíró” *Kacag a sátán* című novelláskötete, ugyancsak Oláh Sándor szecessziós borítórájával, szintén Szabadkán. Mivel pedig a Tevan kiadónál Oláh kizárólag ezzel a munkával szerepelt, nyilvánvalóan a szerző „vitte” magával.

Két dedikált példány ismeretes a kötetből. És bár létező alkotói gyakorlat, hogy egy álnéven vagy név nélkül publikált kötet szerzőség-kérdését maga a szerző oldja fel, például éppen a könyvbe írt dedikációban, ez itt sajnos elmarad: az író a szerzői néven írta alá mindkét ajánlást. Mégis érdemes számba venni őket, mert az egyik így is nagyon beleillik az eddig kialakult képbe. Egyiküket az Országos Széchényi Könyvtár őrzi (jelzete: 828.297), és a címlapján ez áll: „Az én aranyos, kis Lacikám- / nak [?] szíves megemlékezésül: / Crayon”. Ebből, lévén még az olvasat is bizonytalan, nem lehet kiindulni. A másik ajánlás viszont, bár rövidebb és szűkszavúbb, mégis több információt hordoz. Egy szegedi könyv- és kéziratgyűjtő őrzi azt a példányt, amelybe a szerző ezt írta bele: „Csáth Gézának – / Crayon”.

A kötet (jelenlegi tulajdonosa elmondása alapján) Reuter Camillo hagyatékából került hozzá. Reuter Camillo (1874–1954) orvos és egyetemi tanár az 1910-es évek elején egy ideig Csáth munkatársa volt a Moravcsik-klinikán. Jó kapcsolatban álltak, sőt azt is tudni lehet, hogy könyvkölcsönadási gyakorlat is kialakult köztük. Ahogy Csáth írta öccsének 1912. március 11. előtt: „Jelenleg Casanovát olvasom, kimondhatlan lelki gyönyörrel. Kölcsön kaptam, de hamarosan magam is megveszem, és elküldöm neked”; majd 11-én: „Casanovát, mihelyst lehet, küldöm. Még nem tudtam megszerezni, s a kölcsönpéldányt, mely Reuteré, nem küldhetem el.”⁵ Azaz Csáth kapott kölcsön Reutertől – nyilván ez fordítva is igaz volt. Így került a Crayon által Csáthnak dedikált novelláskötet Reuterhez, amely aztán – valószínűleg Csáth munkahelyváltása és költözése miatt – végül nála is maradt.

A Crayon–Csáth Géza-kapcsolat volt azonban ennél „bőbeszédűbb” is: Csáth Géza levelezésében fennmaradt két levél az írótól, melyeket úgyszintén szerzői (ál)nevén írt alá.⁶ Az első, 1914 májusára datált, valójában azonban 1913 őszén írt levél már egy *válasz* a „Doktor Úr” levelére, de előzményét nem ismerjük. Ebben a levélben Crayon leginkább fizikai és lelki állapotáról, hallucinációjáról ír. Például: „1. A lefekvéstől azért borzadok – azt hiszem, de biztosan nem tudom –, mert sötét van. Borzadok a sötétségtől. Amint sötétben vagyok, hallucinálok. Azonkívül talán azt is tudom öntudatlanul – mert nem gondolok rá –, hogy rossz éjszakám lesz. Félek az álmaimtól, a nehézség érzetétől (nem tudom, jó kifejezés-e ez?). / 2. Hogy reggelre megőrülök, azt hiszem, azért gondolom, hogy nem bírom ki az éjszaka gyötrelmeit. Lehetetlennek tartom sokszor, hogy már egy óráig is bírom tovább. Rettenetes érzés,

amikor hideg árnyak suhannak el az arcom fölött, és érzem a hideg széllebbenést. / 3. Azért képzelem, hogy mire eljön a reggel, hogy megkezdhessem az én öntudatos, rendes életemet, az éjszakákon át folytatott örökös küzdelem megőrjít. Tudom, hogy nem igaz, amit látok, átélek. Mégis elfáraszt, borzalommal és félelemmel tölt el. / 4. A hallucinációkat nem tudom most pontosan leírni. Mert eddig nem akartam rájuk gondolni nappal. Egyre-másra visszaemlékszem. Körülöttem tenger minde-
nütt. Víz. Sötétzöld, borzalmas. Az ágyam is ezen a vízen. Tömpe, mély csönd. Sokáig tart. / Egy leányka jelenik meg. Színes a ruhája. De nem élő. Csak árnyalak. Idegen tájak, idegen világok. Ezekről nem félek. [...] 5. Mitől félek? Névtelen és határozatlan a félelmem. Erre nem tudok magamnak sem feleletet adni. Alapjában véve bátor, sőt vakmerő vagyok. Félelemérzetem öntudatlan kényszerérzet.”

Megemlíti még egy a közelében lévő Zoltánt (s mivel csak keresztnévén említi, Csáthnak is ismernie kell), majd a tünetek és érzések leírása után témát vált, és aktuális ügyeiről számol be: „Jelenleg dolgozom a kötetemen. Nagy kedvvel és kitartással. Vasárnap – úgy akarom, tehát úgy lesz – küldöm Tevannak nyomda alá. Bízom benne, hogy jó lesz a könyvem. Amit az utolsó napokban dolgoztam, sokat lendít a könyvön. Csak úgy buzog benne az erő.” Valamint „Kanizsait megsirattam. Régen megjósoltam a sorsát, mikor még a [Bácsmegyei] Naplónál dolgozott.” (Ez utóbbi megjegyzés Csuka/Kanizsai Ferenc [1879–1914] íróra vonatkozik, aki ekkor került elmegyógyintézetbe.)

A levél közeli ismeretségre utal, benne Crayon nem csak az orvost keresi meg, hanem a jó ismerőst is, aki kapcsolatban áll a Crayonhoz közeli „Zoltánnal”, és ismeri Crayon irodalmi ambícióit, sőt az irodalmi terveit is: az *Erős fényben* 1912 karácsonyára jelent meg, így ez a bő fél évvel később íródott levél nyilvánvalóan már egy újabb Tevan-kötetre utal.

A második (ugyancsak keltezetlen, 1914 nyarának elejére datált) levelet Crayon Palicsról írta Csáthnak, amely újra válasz a palicsi fürdőorvosi állása után időközben Szabadkára beköltözött író (szintén nem ismert) levelére. Ez meglehetősen bensőséges hangon kezdődik, és bizalmas dolgokat árul el, nemcsak írójáról: „Ott kezdem, ahogy megkaptam Doktor Úr második levelét. Kevés olyan rettenetes napom volt, mint az a vasárnap. Olyan nyugtalan, ideges, türelmetlen voltam, hogy sehol sem találtam a helyemet. Nem tudtam itt maradni, bementem Szabadkára. Nem tudtam okát adni rémes hangulatomnak, de mikor Zoltán átadta Doktor Úr levelét, egyszerre megváltozott a hangulatom. Maga jó hozzám, ezt köszönöm is. / A levelet fölbontva kaptam. Ez nálunk bevezetett szokás bizalmi alapon. Az első érzésem tehát természetesen ijedség volt. Később öröm. / Hogy mitől félek, azt nem írom meg. Majd őszkor elmondom szóval, és akkor majd jobban, biztosabban tudom, ha segít hozzá. Tudom, hogy levelem nem juthat avatatlan kezekbe, mégis irtózom egyes dolgok leírásától. Annál is inkább, mert Doktor Úr levele, ha nem

kerül férjem kezébe, az csak véletlen, tehát nem is válaszolhatna rá kimerítően. (Természetesen neki nem szabad tudni, hogy ezt megírtam.)” Ezután leír néhány éjszakát, amikor a lányával álmodott, megpróbálja ezek magyarázatát adni, majd ismét éjszakáiról mesél.

A levél végét, ahol Crayon ismét napi – és közösségi – dolgairól számol be, cél-szerű hosszabban idézni: „Látja, Doktor Úr, így élek én. Érthetetlen és megmagya-rázhatatlan az egész életem. Hihetetlen energiával rendelkezem. A rohamokat olyan gyönyörűen legyőzöm, követvén azt a mondást: nem akarom, tehát nem leszek rosszul. Tegnap este már minden jel arra mutatott, hogy rosszul leszek, és legyőz-tem. A kisagyam fájni kezdett, aztán tengeribetegségre éreztem hajlandóságot, úgy volt, mintha a föld menne, nem én. Halálsápadt lettem, és kiütött rajtam a verejték. Erre egyszerűen leültem, megittam egy pohár vörösbort, és enni kezdtem, mintha semmi bajom nem volna. Odajött Lányi Ernő, és úgy diskuráltam, vígan, hogy észre sem vette a rajtam végbement dolgokat. Ugye megdicsér ezért? / Lányival jóban vagyok. Olyan meleg szeretettel beszél Magáról. [...] Palicson az élet rettenetesen unalmas. Folyton esik az eső. És nincs semmi, semmi! Soha nem múlik el itt a nyár. Ha jó idő volna, minden másképpen volna! Fürdeni még mindig nem lehet. [...] Mostanában írok egy keveset. Holnap festeni fogok, ha lesz idő. Oláh Sándor egy szép képet festett rólam. Az egész arc mélysötét tónusban van, egy oldalt, kis helyen erősen megvilágítva. A szem messzenéző. Érdekes kép! Különben most nagyon sok szép képünk van, már katalógust kell készítenünk. Mennyit írtam már, és úgy érzem, hogy csak most kezdtem.”

Mit lehet tehát eddig tudni Crayonról? Összegezve az információkat, lecsupa-szítva ennyit: a rejtőzködő írónak 1912-ben megjelent egy könyve a Tevannál, de már készül a második. Szokott festeni is. Palicson unatkozik. Nő. Van egy Zoltán nevű férje és egy Rexi nevű lánya, erősen benne van szabadkai irodalmi és művészi életben. Ismeri Csáth Gézá, Kanizsai Ferencet, Lányi Ernőt, Oláh Sándort, aki portrét festett róla, és bizonyára másokat is. Emellett viszont betegeskedik, hallucinációi és éjszakánként rémálmai vannak.

A CRAYON ÁLNÉV MEGFEJTÉSE

Szerzői nevet vagy álnevet választani tudatos döntés. A kapott születési névnel jobban tükrözi a vállalt személyiséget, az empirikus személyt elrejt, a szerzői ént viszont alakká formálja.

A *crayon* francia szó, rajzolásra használt fekete vagy színes krétát jelent (mára márkanév is lett belőle). De jelenthet skiccet, vázlatot, stílust, leírást, képmást. Az alkotómunkával kapcsolatos jelentésrétegei miatt többen használták írói álnévként; közülük a legismertebb vélhetően Washington Irving (1783–1859) amerikai író,

az amerikai irodalmi hagyomány egyik első alakja, akinek legismertebb, illetve máig legnagyobb hatású könyve (*The Sketch Book*, magyarul: *Vázlatkönyv*, 1819) a Geoffrey Crayon álnév alatt jelent meg; ebben olvasható a *Rip Van Winkle* és *Az Álmosvölgy legendája* című novellák, melyek világhírűvé tették őt. A magyar irodalomban 1910-ben feltűnt Kárpáti Aurél *Kritika* című, rövid életű lapjában; 1911 és 1913 között az *Abauj-Kassai Közlönyben* jelent meg pár vers és tárca ezen a néven, a húszas évek végén a *Pesti Napló* hasábjain – valamint az *Erős fényben* szerzőjeként. A novelláskötet Crayonja bizonyosan más személy, mint a többi, s esetében a név-választást magyarázhatja az empirikus én másik művészi tevékenysége, a festészet is.

Nem a kötet tartalma miatt használt írója álnevet. (Az irodalomban számos példa van erre is.) A tíz elbeszélésben közös, hogy mind „női” téma: szinte mindegyik egyféle bosszúállás a csapodár férfin, különböző korú és rendű lányok és nők történetei, monológjai, amelyekben a férfiak mindig csak a nők viszonylatában jelennek meg, női helyzetképek, női életutak, nők. Nincs megnevezve, hol és mikor játszódnak a történetek, csak annyi tudható: valahol vidéken és a 19–20. század fordulóján, vagy a századelőn. Magukból a novellákból még az sem derül ki, hogy valójában férfi vagy nő írta őket – csak erősen sejthető, hogy utóbbi. A Csáthnak írott levelekből azonban tudható, hogy valóban női írók takar az álnév, aki történetesen vajdasági. „A kisvárosi közegek írónői férfi írók társadalmában, de a vidékünkre is beszivárgó feminizmus eszméi mentén alakítják életüket, érnek alkotóvá, publicistává és szépíróvá. A korszakban elérhető női életpályák, boldogulási lehetőségek szövegeik nőalakjai révén is feltárulnak”⁷⁷ – írták három korabeli pályatársáról, s mindez Crayonra is igaz.

A kötet recepciója – kevés kivétellel – jelentős részben éppen a történetek női látószögét, s így közvetve a szerző (vélt) nemét tematizálja. Kivétel ezek alól az időben legelső ismertetés, amely a *Bácskai Hírlapban* jelent meg. A szabadkai napilap kritikusa nyilvánvalóan ismerte Crayont, és tudta, kit takar a név, ezért ezzel a „részletkérdéssel” nem is foglalkozott. Cikkéből viszont kiderül, hogy valóban nyomon követte a szerző (addigi rövid) pályáját, valóban tudta, kit takar az álnév: az *Erős fényben* „szerzője jóformán ismeretlen még, mindössze néhány novellája jelent meg eddig a lapokban. Ez a néhány írás azonban figyelmet követelt a maga számára. / Crayon szabadkai író. Indokolt és érthető az a kíváncsiság, amely könyve olvasását megelőzi. Itt, a periférián, csak most kezdenek könyveket olvasni, esemény tehát egy könyv megjelenése.”⁷⁸ A *Délmagyarország* kritikusa – alighanem Juhász Gyula – talán olvasta a *Bácskai Hírlap* cikkét, s onnan tudta, hogy a bírált mű „ismeretlen szerzője Szabadkán él”, akinek könyve „a szerelemről szól, fájó és boldog szerelmekről, innen a cím: *Erős fényben*. A szerző álnevet választ: Crayon. Nem ismerjük a nevét és mint ismeretlent olvastuk, s az első impressziónk, hogy e szerelmeket, a női szíveket imigyen csak asszony láthatta meg, csak az hatolhat így

e misztériumokba. Valami ismeretlen asszony, aki úgy adja most e könyvet, ahogy a nő őszintén adhat valamit: *vallomásképen*. [...] Csöndes tragédia, igen, egy kis *erős fényben*, ahogy Crayon írja.”⁹ Ezen a vonalon halad tovább a fővárosi napilap, a *Magyarország* ismertetése is: „Tíz elbeszélését foglalta kötetbe Crayon (mely álnév alatt asszonyíróként sejtünk), mindegyük elbeszélésében *erős fényvel* világítva meg nagyon szomorú asszonyi szerelmeket. Aki ezeket a hatásos, szinte drámai erejű történeteket kigondolta, ismeri az asszonyi lélek minden szálát.”¹⁰ A Szatmáron kiadott *Szamos* recenziója viszont tovább lép, és sztereotip gondolatmenete végén arra jut, hogy a könyv olyan minőségű, mintha férfi írta volna: „Egy asszonyi lélek feltűnést keltő munkája jelent meg pár héttel ezelőtt a könyvpiacra. [...] Aki nem ösmeri az íróját, aki nem tudja, hogy ebben a könyvben egy asszony, aki nem akarja piacra vinni a nevét, fűzte össze gondolatait, az azt hiszi, hogy a szerző egy kiforrott író, aki biztos léptekkel halad előre a siker útja felé.”¹¹ Mert a „kiforrott író” itt bizony férfi szerzőt jelent.

Az *Erős fényben* szép kivitelezését több kritikus is kiemelte, sőt a *Bácskai Hírlap* recenziója szerint az a tény, hogy „a könyv a híres Tevan cég kiadásában jelent meg, növeli az érdeklődést s a könyv értéke olvasatlanul is szökken előttünk”.¹² A *Délmagyarország* cikke pedig a „rendkívül izlées kiadású” könyv kiadójáról hosszan szól: miképp Crayon, „a könyv kiadója is vidéki: a csabai Tevan Adolf. Ezt a nevet föl kell jegyezni, ez nagy dolgokra hivatott, ez a kiadó a legmerészebb talán egész Magyarországon. Egymásután adja ki szegény, neves és névtelen írók műveit és mind csudálatosan szép, olyan, amelyet budapesti kiadók se igen produkálnak. Például Kosztolányi Dezső *Mágia* című, most megjelent könyve szintén Tevan nyomdájából került ki és ez a legszebb, amit mostanában kibocsátottak. Crayon *Erős fényben* című műve is ilyen izlées és kedves könyv (a fiatal és talentumos szabadkai festő: Oláh Sándor rajzolta a címlapot), és igazán örülünk, amikor egy vidéki és magyar könyvkiadó olyan munkát produkál, ami nemcsak a fővárosi, de a külföldi legművészebb kiadások közt is versenyképes.”¹³ Kérdés persze, hogy egy ismeretlen, nem publikáló, földrajzilag is távol lévő, első kötetes szerző miképpen került a Tevan vállalatához. Természetesen a kapcsolatai révén.

Rozsnyay Kálmán (1871–1948) 1910-ben költözött a Békés megyei Szeghalomra: az év májusában vette feleségül a szeghalmi óvónőt, Dapsy Gizellát (1883–1940), aki Nil néven verses- és novellásköteteket írt. Nilnek korábban is jelentek meg már könyvei a Tevannál (*A szívem*, 1909; *El nem küldött levelek*, 1910; valamint a már Rozsnyayhoz kötődő *Az uram könyve*, 1910). A kiadó első nagy sikerei (pénzügyileg is) a Rozsnyay fordította Wilde-darab, a *Vera* (1911) és az általa írt *Jegyzetek Oscar Wilde-ról* (1911) volt. A békéscsabai kiadó azonban jóval többet nyert Rozsnyayval, mint egy-két jól fogyó könyvet. Ahogy Tevan Andor írta visszaemlékezésében: „Vele [ti. Rozsnyayval] való megismerkedésem a nyomda művészi irányvonalának

kifejlődésében – most 40 év távlatából megállapítva – döntő jelentőségű lett. Ő volt az, akitől az itthoni környezetben a legelső impulzust nyertem és akinek széles körű ismeretsége révén írók és művészek társaságába kerültem.”¹⁴ A kiadóvállalat ezután indul meg igazán: a szerzői közé hamarosan csatlakozik Kosztolányi (*Mágia*, 1912), majd beindul a Tevan könyvtár (Adyval, Krúdyval, Karinthyval stb.); 1912–13-ra már jó nevű „vidéki” kiadónak számít, gyakran a gyomai Knerrel emlegetik együtt. Csáthnak is itt jelent meg a *Muzsikusok* (1913) című kötete, melyről utóbb kiderül, ez volt az író utolsó, életében megjelent könyve.

Rozsnyay ekkor pár hónapig, 1913. március 23. (12. sz.) és július 6. (27. sz.) között szerkesztője volt a *Szeghalom-vidéki Hírlap*nak. „Nil, Sydney C. stb. e járás területén s országos nevű íróink biztosítják majd a lap tartalmi értékét” – írták a nyitó szám szerkesztői beköszöntőjében,¹⁵ és valóban, a városi fórumból ekkor elsőrangú irodalmi anyagot közlő lap lett. (Sydney C., azaz Sydney Carton Rozsnyay köztudott álneve volt.) Talán ez az irodalmiaskodás okozta a kísérlet rövid életét: tizenöt szám után szerkesztőségváltás volt, és a lap visszavedlett helyi érdekű közlönyé.)

A lap június 1-jén megjelent számának irodalmi anyagát Nil *Két csodaszem* című verse és Crayon *Morális följegyzések az élet komédiájából* című novellája adja, a lap tárcarovatában (1–2.). A próza nem új, utánközlés, korábban az *Erős fényben* 67–70. oldalán jelent meg. A hozzá kapcsolódó „Szerkesztői üzenet” azonban a Crayon álnév feloldását tartalmazza: „Tudni vágyóknak. »Crayon« álnéven egy előkelő szabadkai úriasszony ír, dr. Temunarich Zoltánné. A karácsonyi könyvpiacon könyve: *Erős fényben* jelentős feltűnést keltett s a napisajtó melegehangú kritikájával találkozott. Ez a könyve pedig megyénkbeli nyomdatermék; Teván [sic!] Adolf csabai könyvkiadót dicséri ízléses, elegáns kiállításával.”¹⁶

Természetesen nem valószínű, hogy bárki is kérdezősködött vagy „tudni vágyta”, kit takar az álnév. Rozsnyay egész egyszerűen bennfenteskedik, visszaél tudásával. Korabeli gyakorlat volt, hogy a szerkesztőségek időnként feloldották az álneveket, de ilyenkor mindig a szerző beleegyezésével, jóváhagyásával tették. Rozsnyay eljárása morálisan mindenképpen megkérdőjelezhető, hiszen az álnéven való publikálás éppen a rejtőzködést szolgálja, és Crayon maga nem akarta felfedni valódi nevét. Mint ahogy korábban sem, később sem tette.

A névfeloldás azonban megtörtént. Az eldugott kis vidéki hetilapban nem olvasták sokan, nem lett belőle szenzáció. Talán maga Crayon meg sem tudta. Viszont Rozsnyay indiszkrétciója irodalomtörténetileg mégis hasznos, mert e közlés nélkül ma aligha tudnánk azonosítani az álnév tulajdonosát. A baj csak az, hogy Temunarich Zoltánné nevű személy nem létezett sem Szabadkán, sem másutt. Létezett azonban éppen ekkoriban egy Temunovich Zoltánné, aki történetesen Szabadkán élt és „író” volt, a férje pedig ügyvéd doktor. A pár soros szerkesztői üzenet szinte hemzseg a nyomdahibáktól (ami egyébként is jellemző volt a lapra):

nemcsak a Temunovich névben vétettek a/o és r/v cserét (ezek nyilván Rozsnyay kéziratában könnyen összekeverhetők voltak), de rosszul szedték Tevan Adolf nevét is. Az indiszkrécio azonban még így is működött.

A későbbi Temunovich Zoltánné, aki idővel Crayonná lett, Szuknovich Magdolna Róza (1882?–1960) néven született. Fiatal éveiről alig van adatunk; születési évét is egy későbbi sajtótudósításból sikerült kikövetkeztetni. Vallásos nevelést kapott, a szabadkai Miasszonyunkról nevezett iskolánénék zárdai leánynevelő-intézetében nevelkedett. Művészi hajlama korán megmutatkozott, bár egyelőre inkább a színjátszásban jeleskedett: 1896 januárjában iskolájában az 1895. évtől búcsúzásul és az újévi üdvözlésül rendezett műsorában a *Méltó ajándék* című allegorikus színdarabban a Bánat nevű szereplőt alakította,¹⁷ február 24-án a „Ngos és főt. Prépost úr névünnepe előestéjén” tartott fényes ünnepségen lépett föl a *Szuéma, az afrikai kis néger leány* című ötfelvonásos dráma Zóra (Szuémi játszótagja) szerepében,¹⁸ május 17-én pedig a millenniumi ünnepségen szavalt.¹⁹ A színpadi játékra, a szereplésre hajló affinitása később sem veszett el: bő egy évtizeddel később, s immár férjhezvett asszonyként újra „színpadra” lépett. 1907. október 12-én a hódmezővásárhelyi katolikus nőegylet által szervezett tánccal egybekötött jótékony célú hangversenyén szerepelt, egy páros jelenetben: „*Mézesetek után. Vigjáték egy felvonásban. Játékosok dr. Temunovich Zoltánné Szabadkáról és Draskovics Ernő,*”²⁰ és egy másik cikkből azt is tudjuk, hogy „zajos hatással” adták elő a jelenetet, „mely az anyóست szapulta.”²¹ (A darabot Gyalui Farkas írta, 1894-től kezdve számos helyen előadták.)

A *Szeghalom-vidéki Hírlap*ban említett polgári neve tehát helyesen: dr. Temunovich Zoltánné. Esküvőjük 1904. november 6-án volt Szabadkán,²² lányuk 1905. december 25-én született. Nemsokkal ezután a későbbi Crayon a szépségiparban akart beindítani egy terméket. A hivatalos közlemény szerint „Dr. Temunovich Zoltánné Szuknovich Magdolna cég Szabadkán, belajstromoztatta a szegedi keresk[edelmi]. és iparkamaránál 1907. év december hó 18-án de. 11 órakor szabadkai arckrém laboratóriuma részére, mégpedig arckrémre, az itt 248. sz. alatt ábrázolt védjegyét,”²³ de hogy az üzlet beindult-e, arról nincs információ. Mindenesetre elhette volna az eltartott nők sztereotip életét is: férje ügyvéd volt, biztos keresettel.

Férje, Temunovich Zoltán (1878–1926) 1878. március 22-én született Zomborban, teljes neve: Temunovich Zoltán József Ferenc volt. Édesapja Temunovich Tamás zombori főelemi tanító, édesanyja a mokrini Dörner Regina Karolina. (Zoltánék lánya, Regina róla kapta a keresztnévét.)

A férfi a középiskola első hat évét a zombori Állami Főgimnáziumban, a hetediket a szabadkai Főgimnáziumban, a nyolcadikat ismét Zomborban végezte, itt is érettségizett 1897-ben. Első tanévétől (1888/89) kezdve mint „szegénysorsú, szorgalmas” gyermek segélyt kapott,²⁴ később jelentősebb ösztöndíjakat, támogatásokat. Végig kitűnő tanuló, ötödik osztálytól tagja az önképzőkörnek, 1893. március 15-én

Arany János *Rendületlenül* című költeményét szavalta az ünnepségen.²⁵ (Szabadkai tanulóéve alatt az ottani önképzőkörnek volt tagja.) Kiváló atléta volt, ugyanez év júniusában megnyerte a 200 méteres gyorsfutást és a „magyar birkózás” számot.²⁶ Pár évvel később szervezetteren is tenni akart az atlétikáért: ő lett Bácska Szabadkai Athletikai Club jegyzője,²⁷ fizikai erőnlétének pedig majd a világháborúban veszi „hasznát”. De addig figyelme fokozatosan fordul egy szellemi sport, a sakk felé. Már 1896-ban munkatársa a nagybecskereki *Caissa* című sakk-szaklapnak,²⁸ sakkfeladványokat fejt meg, és 1897-től sorra nyeri a szabadkai, szegedi, budapesti stb. sakkversenyeket, diadalmaidról nemcsak a helyi, de az országos sajtó is rendre beszámolt.

Az érettségi után, 1897-ben a budapesti egyetem jogi karán tanul. Az egyetem elvégzése után Szabadkán lesz ügyvéd, működése jól nyomon követhető a helyi sajtóban. Szabadkán Csáth édesapja, dr. Brenner József volt a főügyész és az ügyvédi kamara elnökhelyettese, munkatársak voltak, jól ismerték egymást. Temunovichnak voltak „irodalmi” ügyei is, mint pl. Fenyves Ferencnek, a *Bácsmezei Napló* szerkesztőjének védelme egy 1913-as sajtóperben,²⁹ és érintőlegesen ide sorolható az az eset is, amikor – ugyancsak 1913-ban – egy szabadkai párbajban volt a költő Gyóni Gézával az egyik fél segédje.³⁰ Ügyvédi és sakkbajnoki tevékenysége miatt közismert jelenség volt a városban. Csáth egyik gimnáziumi osztálytársa, a később szintén íróvá lett Sztróka Kálmán írta le egy visszaemlékezésében: „Volt idő, mikor ilyenkor én beosontam a Nemzeti kávéház udvari sarokszobájába, hol a kitűnő sakkmester, Temunovich Zoltán trónolt, s ahonnan édesapám egyszer szégyenszemre nádpálcával kergetett haza. Nem a sakk miatt, hanem a kávéházért.”³¹

De ennél közvetlenebbül is kapcsolódott az irodalomhoz. Elsőéves joghallgató korában jelent meg a jelenleg ismert első verse a *Bácskai Hírlapban*.³² A *Magam vagyok...* című költeményt édesanyja elvesztése váltotta ki:

*Magam vagyok, magam e nagy világon,
Meghalt az egyetlen, ki szeretett,
Anyám szívében élt csak én irántam
A tiszta és valódi szeretet.*

*A véghetetlen fájdalom lesújtott,
A könny vigaszt már nem nyújt énnekem,
Te tudod azt, miért ragadtad őt el,
Te benned bízom már csak – Istenem !*

Másfél évvel később, 1899. július 31-én a szabadkai egyetemi ifjúság által rendezett Petőfi-ünnepség programjának 9. pontjaként ő szavalta az *Egy gondolat bánt engemet* című verset; erről Csáth (akkor még Brenner József) naplójában azt írta,

hogy szerinte a vers „nem neki való”, mert Temunovichnak „nincs hozzá hangja”.³³ Hogy itt igaza volt-e vagy sem, ma már persze eldönthetetlen (és nem is lényeges annyira), azt viszont e bejegyzés tényszerűen tanúsítja, hogy a későbbi Csáth ekkor már bizonyosan ismerte a későbbi Crayon majdani férjét, a levelekben emlegetett „Zoltánt”.

Temunovich irodalmi pályáján 1904 volt a fordulópont. Jelent meg ekkor fordítása,³⁴ és újból közölt eredeti verseket. Ez önmagában persze nem lett volna probléma, csak hogy időközben „felnőtt” mellette az új szabadkai irodalmi generáció, élén a meglehetősen öntudatos Kosztolányival, aki rögtön el is kezdett gúnyolódni Temunovich versein; 1904. szeptember 16-án így írt róluk unokatestvérének: „Jelenleg azonban nagy szellemi élvezetben volt részem, amennyiben teljesen megértettem az újraolvasott Peer Gyntet. Ilyenformák kissé vigasztalnak, s ha nem is nagyon, mindenesetre annyira, mint Temunovich Zoltán versei [...], melyek annyira intemek, hogy kis hája, hogy így nem szólanak:

»Közösüljünk, közösüljünk
Nemileg.«

Szabadka tehát még mindig a régi, kár is volna, ha megváltoznék.”³⁵

Kosztolányi a *Bácskai Hírlap* 1904. szeptember 11-i számában olvasta Temunovich versét, melyet egy héttel később, a szeptember 18-i számban még kettő követett, azzal a megjegyzéssel, hogy azok „szemelvények dr. Temunovich Zoltán legközelebb megjelenő verskötetéből”. Ez a kötet végül nem jelent meg, és a jelek szerint Temunovich fölhagyott az irodalmi tevékenységgel, legalábbis több ilyen jellegű publikációja nem ismert.

Később Csáth azzal jelentkezett 1913. február 27-én írt levelében a Tevan Kiadónál, hogy annak „kiváló ízléssel nyomtatott könyvei” felkeltették az érdeklődését, és szívesen küldene kéziratot nekik.³⁶ Itt talán Somlyó Zoltán 1912 nyarán megjelent *Északra indulok* kötetére is utal (Somlyó nem sokkal korábban még „szabadkai” újságíró volt, éppen a *Bácskai Hírlap*nál), de még valószínűbb, hogy Kosztolányi *Mágia* és Crayon *Erős fényben* című munkáira gondol, amiket bizonyosan megkapott és ismert. (A *Mágia* és az *Erős fényben* egyszerre jelent meg a csabai kiadónál, ezért is említette őket egy cikkben Juhász Gyula.) Csáth levele célt talált, a *Muzsikusok* a Tevan-könyvtár 33. számú köteteként látott napvilágot pár hónappal később.

Aztán, amikor Csáth 1914. december 31-én mérleget vont az eltelt évről, az „anyagi eredmények” között „j” pont alatt szerepel a Temunovichtól kapott 120 korona (a neve mellett csak annyi szerepel: „fizet”); és ez bármit jelenthet, akár még orvosi kezelést is).³⁷

És persze Kosztolányi korai vetélkedő ellenszenve is átalakult idővel. 1918 június elején Csáth arról írt neki, hogy „nagy örömmel” hallották Temunovichtól, hogy Hatvany Lajos házat vett Kosztolányinak, amelyet az majd lassanként fizet ki a mecénásnak³⁸ – azaz Kosztolányi beavatta Temunovichot házvásárlásainak részleteibe, ennyire bizalmas volt már köztük a viszony.

Temunovichnak 1913 júniusában már bizonyosan volt pesti lakása, címe: VIII. kerület, Kállay Albert utca 18.. Sok időt töltött a fővárosban – ami egyben azt is jelenti, hogy sokat volt távol a családjától. A ritka alkalmak egyike, amikor házaspárként dokumentálódott életük, éppen Oláh Sándor festőművészhez kapcsolódik. 1914 márciusában a Pest szálló nagytermében rendezett képképzésen több képet vettek Oláh Sándortól: a férj csendéletet és tájképet, a feleség pedig tájképet és üvegeket.³⁹ Mindketten kultúradelvelő emberek voltak, azonos körökben mozogtak, házaseletük mégis megromlott. Ennek oka talán éppen a szabados életet élő lányuk volt, és az, hogy Crayon mindig az ő pártját fogta. (Mint ahogy később is elválaszt-hatatlan kapcsolat volt köztük.)

Temunovich 42 hónapot szolgált a háborúban, utána pedig aktív politizálásba kezdett. 1918. november 15-én mint delegált tag utazott a fővárosba az alkotmányozó nemzetgyűlésre,⁴⁰ 18-án pedig a Függetlenségi Párt színeiben lett a Nemzeti Tanács tagja.⁴¹ Pár nappal később újra Szabadkán volt, ahol fogadta a boszniai tartományfőnökség kormányzótanácsosát (akivel másnap együtt utazott ismét Budapestre)⁴² – és így tovább. 1920-ban politikai okból büntetőeljárás is indult ellene, mert 1918 decembere és 1919 júliusa között a Délvidéki Direktórium tagja és a szabadkai magyar nemzeti tanács elnöke volt.⁴³

Szuknovich Magdolnától még 1918-ben elvált, s ekkor a házassági bontóper irataiban már külön lakcímen szerepeltek: a férj ekkor a Kecskemét (!) Szent Miklós u. 1., a feleség pedig a Budapest VIII. kerület, Kállay Albert u. 18. címre volt bejelentve. A felperes Temunovich Zoltán volt,⁴⁴ aki még ugyanabban az évben újra megnősült: második feleségét Hassenberger Erikának hívták. Két fiuk született, Zoltán és Levente.

1920-ban már bizonyosan fővárosi ügyvéd (irodájának címe: VIII. kerület, Sándor főherceg tér 4.), 1925 elejétől viszont jobb helyre költözött, s irodáját az V. kerület, Akadémia utca 13. szám alá helyezte át. 1926. február 23-án halt meg. Másnap az egész életutat átfogó nekrológok jelentek meg róla. A *Budapesti Hírlap* cikke: „Vámosi Temunovich Zoltán dr. ügyvéd, Bácsbodrog megye volt tiszti főügyésze hosszabb szenvedés után 47 éves korában az éjjel elhunyt. A boldogult végigküzdötte a háborút a balkáni fronton, többször megsebesült és hat kitüntetést nyert, köztük a Vaskorona-rendet. A szerb megszállásakor vagyona elvesztésével Szabadkáról Budapestre menekült és mint kiváló jogász, rövidesen elismert tagja lett a fővárosi ügyvédi karnak, ügyésze volt a Délvidéki Otthonnak, igazgatósági tagja az

Alföldi Közművelődési Egyesületnek, alelnöke a Magyar Sakkszövetségnek. Minden hazafias és nemzeti közcélra kiváló módon áldozott. A daliás külsejű, óriás munkaerejű, 47 éves ügyvédet, aki már 17 éves korában elnyerte a sakkmeisteri oklevelet, a harctéren szerzett szívbaja vitte sírba.”⁴⁵ Egy másik azt is hozzáteszi, hogy „egyik leglelkesebb tagja [volt] a Honvédelmi Pártnak, amelynek programjával az utolsó választáskor a tompai kerületben képviselőjelöltnek föllépett”.⁴⁶ Elsősülött gyermekéről, lányáról nincs említés, ekkorra már minden kapcsolat megszakadt köztük. Özvegye nem sokkal később trafikot nyitott.

CRAYON ÉLETE AZ ÍRÓI KARRIER UTÁN

Crayon írói karrierje első kötetének megjelenésével gyakorlatilag véget ért. Bizonyosan nem így tervezte, hiszen folytatta az írást. Sőt az *Erős fényben* megjelenése után kevesebb mint egy évvel hírül adták, hogy érkezik a második kötete. A cikk – amelynek elsődleges információi szintén csak a szerzőtől származhatnak – első részében valóban hírértékű információt közölt: „Karácsony táján új novelláskötet fog a magyar könyvpiacon megjelenni. Szerzője Crayon, aki ezúttal második kötetével lép majd a nyilvánosság elé. Még egy éve sincs, hogy az első novellás könyve megjelent s azt a fővárosi és vidéki sajtó nagy elismeréssel méltatta, úgyhogy teljesen jogosult az az érdeklődés, mely az új kötet megjelenését kétségtelenül megelőzni fogja.” Ezt követően azonban a cikkíró Crayon alkotói profilját rajzolja meg, s benne a keveset szóló, rejtőzködő, az irodalmi életben részt nem vevő szerzőt dicséri: „Crayon azok közé az írók közé tartozik, akik csöndben, minden vásári zaj nélkül dolgoznak s akik csak akkor szólalnak meg, ha valami mondani valójuk van. Nem gyártja a novellákat, nem a kvantitással akar imponálni, épp ezért nem végez tucatt munkát, s az, amit produkál, minden egyes esetben megcsillogtatja egy tehetséges író jeles kvalitásait. Szépen elgondolt, artisztikus finomsággal s kitűnően karakterizált alakokkal megírt történetek az ő novellái, amelyek már az első pillanatban fölkeltek s mindvégig lekötik az ember érdeklődését. Az új kötetet a békéscsabai Tevan cég adja ki.”⁴⁷ Ez a híradás időben egybeesik a Csáthnak levélben megírt tervvel.

Azonban másképp alakult. Nemhogy ez a második kötet nem jelent meg (nem tudjuk, mi okból), de Crayon elhallgatott íróként. Ahogy az *Erős fényben* előtt sem publikált, úgy utána sem. Mindössze egyetlen írását sikerült regisztrálni: az 1916-ban a Magyarországon közölt, *Amiről a gazdag leány csak álmodik* című tárca mind stílusában, mint témájában hasonlít elődjeire.⁴⁸ És bár egy 1920-as közjegyzői iraton magát mint „írónt” nevezte meg (címe ekkor Budapest, VII. kerület, Erzsébet krt. 1. volt),⁴⁹ ezt vélhetően már csak a „kényszer” szülte: valamit oda kellett írni.

Ezután csak szórványos adatok vannak az életrajzból. Egy 1923-as cikk szerint Crayon, amikor „férjének az impérium-változás után távoznia kellett Jugoszláviából,

tizenhárom éves leányával együtt Suboticán maradt még egy darabig”, majd ezután „Szegekre költözött”, ahonnan később Budapestre települtek.⁵⁰ 1925-ben azonban innen is tovább álltak, és Párizsba mentek. Pár év múlva lánya Angliában ment férjhez egy bankigazgatóhoz, Crayon azonban Franciaországban maradt. Ekkorra azonban már, legalábbis a fennmaradt dokumentumok alapján, az írást végleg abbahagyta, ellenben másik „szenvedélyével”, a festéssel tovább és intenzívebben foglalkozott.

Két kiállításról van biztos információnk, ezekről vagy sajtótudósítás, vagy a fennmaradt kiállítási katalógus tanúskodik. Ezek közül az első Párizsban, 1936. áprilisban nyílt. A Le Niveau galériában (Montparnasse 133.) rendezett *Kortárs festészet* („Peinture contemporaine”) című csoportos kiállításon Picasso, Braque, Chirico stb. munkái mellett Crayon (ekkor már: Szuknovich) képei is helyet kaptak – „Szuknovich nagyon eredeti” („très original”), írták ekkor róla.⁵¹

1949 áprilisában Londonban nyílt kiállítása, s közvetve ennek olasz és angol szakmai feldolgozása is van. (Olaszul egy firenzei egyetemen készült doktori diszertációban említik,⁵² angolul pedig a rendező galéria történetéről írt áttekintésben.⁵³) Magyar nincs, pedig kétszeresen indokolt lenne. Ekkor ugyanis a The London Galleryben (23 Brook Street) 1949. április 5-től (csütörtöktől) április 30-ig (szombatig) hétköznaponként 10 és 18, valamint szombatonként 10 és 13 óra között három kiállítás volt párhuzamosan megtekinthető. A Bookshop Galleryben Rogi André fotóművész híres festőkről és írókról készült portréi voltak, az „A” teremben Szuknovich Magda festményei debütáltak az angol közönség előtt („First exhibition in London”), a „C” és a „D” teremben pedig Giorgio de Chirico (1888–1978) korai munkáiból nyílt tárlat („The early Chirico / an exhibition of work painted by the world famous italian / 1911–1917”).⁵⁴

Crayon/Szuknovich londoni szereplése nem a véletlen műve volt. Ezen a kiállításon ugyanis nemcsak Szuknovich volt magyar: a Rogi André művésznév Klein Rózsa (1900–1970), magyar származású francia portréfotóst és festőt takarja, aki 1925-től élt Párizsban, s 1929 és 1932 között André Kertész (1894–1985) felesége volt. Szuknovich Magdolna pedig szintén 1925-től élt – lányával – Párizsban, s nyilvánvalóan ismerték egymást a magyar közösségen, azon belül a magyar művészközösségen belül. Chirico szintén 1925-től volt (újra) párizsi lakos, a művészármas mindegyike tehát a francia fővárosból érkezett, s így szerepeltek „együtt”. De – mindezek érvényben tartása mellett – azt is mindenképpen meg kell jegyezni, hogy Crayon/Szuknovich lánya ekkor már Angliában élt, egy befolyásos bankigazgató felesége volt, és egy friss (1948) Nobel-díjas költő, T. S. Eliot (1888–1965) baráti társaságának tagja. Talán ezek a kapcsolatok is működtek a londoni kiállításnál.

Szuknovich Magdolna további életéről nincs információnk. Haláláról azonban lánya beszámolt T. S. Eliotnak. 1960. május 25-én írta neki levélben: „kimondhatatlan

szomorúságomban el kell mondanom, hogy édesanyám április 22-én meghalt Cannes-ban. Olyan sokáig volt beteg, és mindig azt hittük, hörghurutja van, aztán tüdőgyulladást kapott, végül pedig nagyon rosszul lett és kórházba kellett szállítani, ahol alaposan kivizsgálták és megállapították, hogy rákos, a tüdejében és az egyik szemében. A La Bocca kis temetőjében van eltemetve, egy kis dombon, ahonnan szeretett Provence-jára nyílik kilátás.²⁹⁵⁵

JEGYZETEK

- 1 *A Tevan nyomda- és kiadóvállalat történetéből. 1903-1949.* Szerk.: Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1978. – Rédei Ildikó: *A Tevan Nyomda és Kiadóvállalat kiadványainak bibliográfiája.* [h. n., é. n.] Az Antikváriusképzés füzetei 2. – *Tevan Andor levelesládájából.* Sajtó alá rend.: Voit Krisztina. Gondolat, Bp., 1988.; Baróti Dezső – Szántó Tibor: *Költők barátja. Tevan Andor emléke.* Magyar Helikon, Bp., 1979.
- 2 *Bibliográfiai felsorolás. 2. közlemény.* Kalangya, 1934. febr. 163.
- 3 Uo., 146.
- 4 Ninkovné K. Olga Mária: *Adalékok Kosztolányi Dezső képzőművészeti kapcsolataihoz.* <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/80/kovacev.html>
- 5 Csáth Géza *egybegyűjtött levelezése.* A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Molnár Eszter Edina és Szajbély Mihály. Magvető, Bp., 2022. (e-book)
- 6 Csáth Géza *egybegyűjtött levelezése.* – Külön köszönet Szajbély Mihálynak, amiért a két Crayon-level fotómásolatát rendelkezésemre bocsátotta.
- 7 Ispánovics Csapó Julianna: *Feminista hátszelek: a modern nő eszménye. Gergely Boriska, Fülöp Ilona és Börcsök Erzsébet életművében, szövegeiben.* Hungarológiai Közlemények, 2022. 4. sz. 32–47.
- 8 Irinyi Jenő: *Erős fényben. Crayon novellás kötete. Tevan kiadás.* Bácskai Hírlap, 1913. jan. 5. 1–2.
- 9 [Juhász Gyula:] *Erős fényben.* Délmagyarország, 1913. jan. 24. 8.
- 10 *Erős fényben.* Magyarország, 1913. febr. 20. 13.
- 11 (b. i.): *Erős fényben.* Írta Crayon. Szamos, 1913. márc. 1. 4.
- 12 Irinyi Jenő: *Erős fényben.*
- 13 [Juhász Gyula:] *Erős fényben.*
- 14 *Tevan Andor: Narancsliget az Északi-sarkon. A nyomda könyvkiadásának történetéből.* Petőcz Károly kiegészítésével. Békéscsaba-Gyoma, 1989. A Kner Nyomdaipari Múzeum Füzetei 17. 12.
- 15 Makai Marci: *Üdvözljük elvbarátainkat s köszöntjük ellenfeleinket...!* Szeghalom-vidéki Hírlap, 1913. márc. 23. 2.
- 16 [Rozsnyay Kálmán:] *Szerkesztői üzenet.* Szeghalom-vidéki Hírlap, 1913. jún. 1. 3.
- 17 *A Miasszonyunkról nevezett.* Szabadka és Vidéke, 1896. jan. 5. 3.
- 18 Egy jelenvolt: *Mátyás előestéjén.* Szabadka és Vidéke, 1896. márc. 1. 1–2.
- 19 *Milléniumi ünnepély az iskolánék intézetében.* Szabadka és Vidéke, 1896. máj. 24. 2.
- 20 *A róm. kath. nőegylet hangversenye.* Hódmezővásárhely, 1907. okt. 4. 2.
- 21 *Vásárhelyi Reggeli Újság,* 1907. okt. 13. 2.
- 22 *Házasság.* Magyarország, 1904. nov. 4. 10.
- 23 *Központi Védjegy-Értesítő,* 1909. márc. 274.
- 24 *A zombori Állami Főgimnásium XVII. évi értesítvénye az 1888/9. tanévről.* Közveteszi: Dr. Margalits Ede, igazgató. Zombor, 1899. 92.

- 25 *A zombori Állami Főgymnasium XXI-ik évi értesítője az 1893-94. tanévről.* Közzéteszi: Gerevics Gusztáv. Zombor, 1894. 90.
- 26 *Ért* 104., 105.
- 27 „Bácska Szabadkai Athletikai Club”. Bácskai Friss Újság, 1901. aug. 9.
- 28 Németh Ferenc: *A nagybecskereki sajtó története. 1849–1918.* Újvidék, 2004. Fórum. 79.
- 29 *A kártyanyereség következményei.* Délmagyarország, 1913. ápr. 8. 10.
- 30 *Igazgató és színesz.* Pesti Hírlap, 1913. dec. 31. 6.
- 31 Sztróckay Kálmán: *Szabadka. In: A varázsló halála. In memoriam Csáth Géza.* Szerk.: Szajbély Mihály. Bp., 2004. Nap Kiadó, 30–35.
- 32 Temunovits [!] Zoltán: *Magam vagyok...* Bácskai Hírlap, 1897. dec. 25. 10.
- 33 Csáth Géza: „Méla akkord: hinak lábat mosni”. *Naplófeljegyzések 1897–1904.* Sajtó alá rend.: Molnár Eszter Edina, Szajbély Mihály. Magvető, Bp., 2013. – PIM. 126.
- 34 Thomas Moore: *Emmet Róbert emlékére.* Ellenzék (Miskolc), 1904. aug. 27. 1. – Ez vélhetően utánközlés, talán a *Bácskai Hírlap* valamely korábbi, jelenleg nem fellelt számából.
- 35 *Smaragd asztal. Csáth Géza válogatott levelezése.* Sajtó alá rend.: Molnár Eszter Edina, Szajbély Mihály. Magvető, Bp., 2020. 22.
- 36 *Smaragd asztal, 276–277.*
- 37 Csáth Géza: *Sötét örvénybe süllyedek. Naplófeljegyzések és visszaemlékezések. 1914–1919.* Sajtó alá rend.: Molnár Eszter Edina, Szajbély Mihály. Magvető, Bp., 2017. 62.
- 38 *Smaragd asztal, 451.*
- 39 *Képkiallítás.* Bácskai Hírlap, 1914. márc. 27. 4.
- 40 *Hatan képviselik Szabadkát a holnapi alkotmányozó gyűlésen.* Bácskai Hírlap, 1918. nov. 16. 3.
- 41 *Harminc új taggal bővítik ki a Nemzeti Tanácsot.* Bácskai Hírlap, 1918. nov. 19. 1.
- 42 *A boszniai kormányzótanácsos Szabadkán.* Bácskai Hírlap, 1918. nov. 29. 3.
- 43 HU BFL - VII.18.d - 13/2811 - 1919
- 44 HU BFL - VII.2.c - 1918 - 40255.
- 45 *Gyászrovat.* BH, 1926. febr. 24. 8.
- 46 *Halálozás.* Új Nemzedék, 1926. febr. 24. 8.
- 47 *Crayon új novellás kötete.* Délmagyarország, 1913. okt. 26. 12.
- 48 Crayon: *Amiről a gazdag leány csak álmodik.* Mo, 1916. szept. 25. 2-3.
- 49 HU BFL - VII.203 - 1920 - 0515
- 50 *Véres mozi dráma Budapesten. Borotvával elvágta nyakát és leugrott az emeletről egy filmszínész Temunovich Rexi miatt.* Bácsmegyei Napló, 1923. nov. 19. 2.
- 51 M. B.: *Bateaux a la Galerie Le Niveau.* Comedia, 1936. máj. 28. 3.
- 52 Caterina Caputo: *Collezione, esporre, vendere. Strategie di mercato e divulgazione dell'arte surrealista tra il 1938 e il 1950: il caso della London Gallery.* https://www.academia.edu/42455033/C_Caputo_Londra_1949_la_mostra_The_Early_Chirico_alla_London_Gallery_Studi_Online_nn_11_12_2019_pp_82_90_ISSN_2385_0779
- 53 Jutta Vinzent: *The making of modern art through commercial art galleries in 1930s London: the London Gallery (1936 to 1950).* <https://pure-oai.bham.ac.uk/ws/files/78458146/Article.pdf>
- 54 A kiállítás katalógusának fotómásolata birtokomban.
- 55 Köszönet mondok T. S. Eliot levelezése sajtó alá rendezőjének, John Haffenden professzornak és Nancy Fulford levéltárosnak, hogy a TSE Archívumból megküldték számomra T.S. Eliot levelezése publikálatlan vonatkozó darabjainak másolatát, és köszönet a Faber & Faber kiadónak a felhasználási engedélyért.

**QUESTION OF IDENTITY, DEPICTION OF IDEOLOGICAL
ASPIRATIONS IN THE CONTEMPORARY SERBIAN MOVIES /
DEPICTION OF QUESTIONS OF IDENTITY IN CONTEMPORARY
SERBIAN CINEMATIC WORKS**

SÁNDOR FEJŐS

ABSTRACT

In the 1990s, the split-up of Yugoslavia culminated in a bloody civil war. The economical recession, the social tensions overwrote the thought of Yugoslavism, as a result of which centralist (Serbian) and separatist (Croatian, Slovenian etc.) views became dominant. The nightmares of the war conflicts, the risings of nationalist aspirations, the social indifference and the painful moments of statelessness, the illusions of the deformed nostalgia – in an explicit and implicit way – set a base for thematics of the contemporary Serbian movies from past quarter-century. The rise of the transitional period of Serbian cinematic culture coincided with the democratization and capitalization of the country. The beginning of information and communication technology development (digitalization) can also be registered to this period.

Keywords: *Identity, Yugoslavism, nationalism, Serbian films*

INTRODUCTION

During the 19-20th centuries, Yugoslavism became more widespread within the scope of Serbian, Croatian and Slovenian nationalist aspirations. The demand for a political community of common interest served as a cohesive power and significantly contributed to the birth of a new South Slavic state (Juhász 2000).

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes established in 1918, as well as the Tito's communist Yugoslavia, which was reunified after the Second World War (1943-1945), could only be governed via dictatorial means (Arday 2002:274-291). The Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) functioned on the basis of three guiding principles: the personal cult of the dictator (Josip Broz Tito), the resolution of the Communist Party of Yugoslavia (renamed in 1952 as the Alliance of Communists of Yugoslavia), and the idea of „brotherhood-unity” („bratstvo-jedinstvo”) were considered to be unquestionable and inviolable (Velikonja 2008). Nationalizations and expropriations reflected nationality-based discriminations and the intention to capital nationalization (A. Sajti 2013:133). In 1949, Yugoslavia cut ties with the Information Office and tried to establish a new economic model according to the principle of ”self-administration of workers”.

In addition to central control, the paradox version of decentralization could be noticed from the 1960s, which was legitimized by the new constitution declared in 1963 (Juhász 2019:132). The new Yugoslav socialist mindset – after a certain amount of time – already included the tendency of the theory of general social self-administration. The idea of the “self-administration of nations” elevated to the level of a republic started a process of disintegration, as a significant portion of the economic, social and cultural elite was connected to the six member states (Serbia, Croatia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Macedonia) (Juhász 2019:121–132 ; Gábrity Molnár 1981). Under the scope of the new fundamental law of 1974, Vojvodina and Kosovo could become complete members of the federation. As a result of political and economic reform, taking place during the 1960s and 1970s, the Yugoslav nationalism receded. Factors promoting strong, unified national identity, that integrate linguistic, religious, regional and cultural differences were lacking (Juhász 2019:175–176.; Jović 2003:56–58). Following the death of head of state and party leader Josip Broz Tito in 1980, the state of Yugoslavia gradually drifted towards disintegration. Owing to the economic recession starting in the mid-1980's and worsening afterwards, the antagonisms among the nations increased. The tendencies of disintegration significantly increased, during which the nationalist ideologies became more pronounced. The separatist waves of Serbians, Croats, Macedonians etc., demanding national self-determination, along with ground-gaining trend of recentralization – that emphasized Serbian dominance - connected to Slobodan Milošević, resulted in a bloody civil war. The shift of international power-balance had a decisive effect on the South Slavic events. With the bipolar world coming to an end, it no longer served the interest of the great powers to preserve the status quo on the Balkan Peninsula.

The previously listed factors sealed the fate of the unified South Slavic state and made a peaceful change of regime impossible in the falling-apart Yugoslavia.

The siege of Vukovar and Sarajevo, establishment of concentration camps, the destruction of the bridge in Mostar, the genocides of Srebrenica and Kosovo, as well as the NATO operation infiltrated into the minds of the public as the sorrowful endgame of the tragic events. The number of casualties of the civil war exceeds 150,000, and as a result of the ethnic purges, nearly 4 million people migrated from different regions of the territory. Almost half of the Serbian refugees (approx. 600-700 thousand people) settled in the multi-ethnic Voivodina (Tátrai et al. 2013: 42–50).

PARTISAN MOVIE, BLACK WAVE, TRANSITIONAL PERIOD

In the study, I analyze the works of contemporary Serbian cinematography of the last quarter of a century from the perspective of how the Serbian cinematic culture reflected the political and social changes occurring in the region. Primarily, I examine the chosen movies by ideological aspirations. In federal Yugoslavia, every member state could form its own film producer company. The products of federal film workshops – Avala Film in Belgrade, Jadran Film in Zagreb, Bosna Film in Sarajevo, Triglav Film in Ljubljana, Vardar Film in Skopje and Lovćen Film in Cetinje (Budva since 1955) - were distributed by the federal Jugoslavija Film (Volk 1986). The partisan movies produced after the Second World War propagated the socialist Yugoslav regime and Tito's personal cult. One of the most well-known pieces of the genre is the superproduction *The Battle of Neretva* (1969), that includes several acclaimed Hollywood movie stars (Franco Nero, Orson Welles, Yul Brynner), and Josip Broz Tito also played a role (Bulaljić 1969). The poster of the movie was created by Pablo Picasso. Another monumental work promoting the partisan movements is *Sutjeska* (1973), in which Comrade Tito was starred by Richard Burton (Delić 1973). The regime treated inclusion of great names of the cinematic world as a matter of prestige.

The Yugoslav film industry flourished during the 1960s. The Black Wave became known as the standard-setting trend of South Slavic cinematic art, the most prominent representatives of which are: Želimir Žilnik and Dušan Makavejev. Their movies, infused with a pessimistic tone and discovered real existential social problems, were - together with the movement - banned in Tito's Yugoslavia in 1973 (Žilnik 1969; Makavejev 1971; Gocić 2007a). Most of the in the late 1970s appearing directors, representing the genre of social horror, obtained their diploma at the Film and TV School of the Academy of Performing Arts in Prague (Gocić 2007b). In their works, Goran Paskaljević, Goran Marković, and Emir Kusturica present the tragedy of marginalized ethnic groups, the fate of the common man who drifted to the verges of society, and the world of - declassified - elements living off crime (Paskaljević 1977; Marković 1982; Kusturica 1988).

The Balkan wars of the 1990s had a marginal impact on the cinematic culture of the region. Due to the effects of isolation, international sanctions, and economic difficulties, the production of Serbian film industry fell back to manufactory levels (Kosanović 1996). In spite of this, quite a few first-time directors made their debuts in the – by the specialized literature defined as transitional (*tranzicija*) – period (Ternovác 2017). The new generation carried the stylistic features of the defining period of post-Yugoslav cinematic art, including the Black Wave unfolding from the 1960s, and especially the social horror genre of the 1980s and 1990s. The rise of the new Serbian cinematic trend coincided with the democratization and capitalization of the country. Furthermore, the beginning of the development of information and communication technology (digitalization) can also be attributed to this period.

The contemporary cinematic generation was – from a thematic perspective – radicalized, and it did not use the caricaturing, ironic tools of the Black Wave for the presentation of social horror. In their works, reality becomes rawer, more dramatic, and frequently apocalyptic. With the repetition of chronotropic patterns, they mystify and crush the ideal, the unfulfilled dream of the Yugoslav new wave of the 1980s. The horrific events of the Balkan wars towards the end of the 20th century, the political and economic crisis, the emerging social tensions, and the deformation of the Yugoslav, later Serbian national status resulted in identity crisis. The phenomenon is mainly noticeable among members of the X generation, but it is not irrelevant in the case of the younger age group either (Janković 2012; Gocić 2007b). The protagonists of contemporary Serbian films often embody the hopeless, disappointed, and visionless teenagers of the disintegrated society (Milošević 2018: 197–198). Nevertheless, in addition to the world of deep melodramas, in the movies of the new generation, the American (Hollywood) commercial model is also applied. The romantic comedies of the so called „pink wave” direction – mainly about love, and understanding – progressively more and more successful (Gocić 2007b).

REPRESENTATION OF CULTURAL MEMORY IN SERBIAN MOVIES OF THE MODERN ERA

The peculiarity of collective memory is that it identifies past events exclusively within the context of the current present. Communicative memory reflects on the recent past, while cultural memory shapes the mythologised past using symbols and rituals. (Assmann 2004:38–59; Szirmai, Újvári 2015)). Owing to its reconstructive nature, the cinematic culture provides an opportunity to preserve cultural identity, to make collective memory present (Váró 2015:21–23). The film earned itself a key role – since the birth of the cinema – in the forming of national identity.

Through the narrative structure and visual tools, it defines the ideal of the nation and the myths of the historical past. The archetype of national identity is presented in movies, on the one hand by depicting heroism (virtues, personal dramas) and, on the other hand, by displaying the “ethnic atmosphere” (symbols, props etc.) (Smith 2000: 44–60).

In the post-Yugoslav territories, the ideology of nationalism became dominant, which also left an acute mark on the film production of the region. The movie *Nož/Knife* (1999), not omitting violent episodes, was based on the similarly titled novel of Serbian writer Vuk Drašković (Lekić 1999). The film mainly presents scenes – revealing brutality – that were directed against the Serbian nation. Their main function is to demonstrate Serbia as a victim (Zvijer 2018:56–57). Set in the time frame of 1941 to 1993, the opening shots of the film depict the Herzegovinian landscape from a bird’s eye view, focusing on an Orthodox church and a stone house. The conflict between the Jugović (Orthodox) and Osmanović (Muslim) families resulted in carnage. On Christmas 1942, the Jugović family was massacred, but the life of the newborn Ilija was spared, moreover he was taken with them to the neighbouring Bosnian village. Revenge awaits not for long, since the Chetniks murder the male members of the Osmanović family. The Muslim wife (Rabija) manages to hide in the attic, where little Ilija was hidden. The Chetniks take Rabija’s consanguineous child with the idea that they managed to free the kidnapped Serbian newborn Ilija. Rabija (known as Alija) raises the Serbian boy as her own child. Growing up as a Muslim, Alija (Ilija) decides to find her kidnapped brother. He meets the villager Muslim teacher, during which Hodja Halil unveils the sorrowful reality to him. The dramatic ending scenes show the bloody events of the Balkan war of the 1990s. During the battles, Alija (Ilija) meets the man thought to be his brother, who was kidnapped by the Serbs. Alija (Ilija) and Miloš (Selim) experience the painful moments of national awakening together in the turmoil of the war.

Srdan Dragojević explicitly presents the events of the Eastern Bosnian frontier in his drama from 1996, the *Pretty Village, Pretty Flame* (Dragojević 1996). The representation of the past, the destruction of Yugoslavism, but simultaneously the exploitation of the possibility provided by nostalgia reflects the disharmony of the strange feeling of duality. The director displays the horrors of the unnecessary war through the lives of two good friends, the Serbian Milan (Dragan Bjelogrić) and the Muslim Halil (Nikola Pejaković). The plot includes four well-separated timelines. The documentary interludes filled with parodistic elements illustrate the ideal of the Yugoslav national identity, the opening of the “Brotherhood and Unity” tunnel. In the visions of the seriously injured Milan, kept in the military hospital of Belgrade, the events of recent past (battles taking place in the symbolic tunnel), in conjunction with images of further past (important moments of his childhood)

appear (Perić Momčilović 2016: 116–123). The flashbacks of timelines determine the dynamics of the movie, although the alternations and connections of nostalgic frames of dreams and traumatic experiences provide the film its essence. A recurring emblem of the movie is drama is the Drekavac, the notorious monster figure of South Slavic mythology, which acts as a symbol of destruction and inevitable doom (Kulišić et al. 1980:116). The atrocities occurring during the Bosnian massacres are also dealt with by the American-Serbian production the *Saviour*, revealing the distressing story of a Serbian mercenary soldier (Antonijević 1998). The war-themed post-Yugoslav movies are not merely classical war movies. They can be interpreted as documents of a given period, forms of trauma narratives, and visual heritage of cultural memory.

WAR NARRATIVE, ROAD MOVIE

Especially important element of films produced in this period: the war narrative combined with road movie style. Similar movies were also delivered in earlier periods of Serbian cinematography (Šijan 1980). One of the most reputable road movie is *The Red Colored Grey Truck* (2004), the protagonist of which are Ratko (Srđan Todorović), a colour-blind truck driver from a Bosnian village, and Suzana (Aleksandra Balmazović), who is fleeing the big city abroad. The variation of methods of comedy and tragedy, their journey – going through war zones too – interwoven with surreal elements create the distorted illusion of a happy ending (Koljević 2004). The Italian coast, envisioned to be the final destination, acts as a symbol of the desired imaginary space (Ternovác 2017:248).

The comedy *The Tour* (2008) presents members of a theatrical group traveling from Belgrade finding themselves in the chaos of ethnic and religious conflict (Marković 2008). Escaping across frontlines, experiencing series of tragic events, they realize the critical situation of Yugoslav national identity, and its paradoxical, schizophrenic state. The naive, pacifist performers gain an awareness of the rise of (Serbian, Croatian, Bosnian) chauvinism and the painful reality of senseless warfare. The significance of language-coded identity (the difference between dialects) is to be considered a handy directorial trick (Ternovác 2017: 253–254). The different use of words of the Serbian actors, who are captured by the Croatian guard, cause them to end up in a life-threatening situation. Lale (Gordan Kičić) young actor's plaintive monologue's conclusion: "I am not a Serb! I am an actor!", furthermore the scene of conflict between the Belgrade Chetnik leader and the local Bosnian Serb commander hints a complete confusion of identity in the cinematograph.

The plot of the unusually unsettling movie, *The Load* (2018) is situated in the darkest period of the Milošević regime, the Kosovo genocide ending (1998-1999)

NATO bombings (Glavonić 2018). The protagonist, Vlado (Leon Lučev), a truck driver from Pančova, receives a special task. In the course of his hazardous journey, he must transport a secret shipment from Kosovo to Belgrade. At the end of his journey, he becomes aware that he was carrying the corpses of the victims of the genocide to the extermination base. In the movie's epilogue, the matter of recognition and the moment of confrontation weighs as a heavy burden on his soul. It is worth to mention the feature film *Summer Movie*, directed by Szabolcs Tolnai, who is originally from Vojvodina. The plot of it takes place amidst the years of the Balkan war in the 1990s, and it depicts the anomalies of the fragmented ex-Yugoslav society (Tolnai 1999).

SOCIAL DRAMA, PRESENTATION OF TRAUMATIC EVENTS IN MODERN SERBIAN CINEMATIC WORKS

The NATO air strike left an acute mark in Serbian cinematic culture as well. Among the movies dealing with the bloody period of the spring of 1999, Ljubiša Samardžić's first directorial work, *Sky Hook* (2000), is worth to be mentioned. The story presents the daily life and hopeless struggle of desperate younglings who build a basketball court in the ruins of the capital (Samardžić 2000). Throughout the course of the moments that construct cultural trauma, the power of group identity forming factors becomes more valuable (Gyáni 2011:5–19; Caruth 1991; Alexander et al. 2004). In Ljubiša Samardžić's cinema, sport - serving social cohesion and integration – acts as a symbol of national unity.

Emir Kusturica's *On the Milky Road* (2016) is characterized by a drawn-out, confusing plot and frequently appearing forced clichés. The audience has a hard time understanding the love thread of the story, the complicated, irrational relationship between Kosta (Emir Kusturica), who transports milk to the Bosnian front on a donkey, and Nevesta (Monica Bellucci), a refugee girl. Bloodshed seizes by the half of the movie, consequently the interpretation of the horrific war, interwoven with allegorical-fantastical elements can only be considered a secondary role (Rác 2017).

In connection with multiple works of the transitional period (*Wounds, The Fourth Man, No One's Child, Circles*) it can be determined that the depiction of war-time atrocities in an indirect manner happens via connecting different time layers. The primary goal of these movies is to illustrate the disintegrating Yugoslavia's and its successor state's economic and social problems from the individual's, as well as the micro-community's perspective. Traumatizing factors can act as resultants of the social crisis situation, having a negative impact on the identity of the individual, who actively contributes to the shaping of collective consciousness.

The fundamental question of the drama *Wounds* (1998) is how the fragmentation of the Yugoslav state and the civil war affected the behaviour of the younger generation and the formation of their future vision (Dragojević 1998). The director depicts the misery of the various social layers of the Belgrade residential area, the sad, stigmatized self-destructive fate of adolescent boys living on crime, using neorealist, occasionally naturalistic methods and a grotesque insight (Spiró 1999).

The Fourth Man (2007) action/thriller's key figure, is the heavily wounded, Major (Nikola Kojo), awakening from a coma. After the symptoms of amnesia induced by the trauma ease, terrific memories of his past progressively return. The dire moments of his life, burdened with murders, multiple crimes against innocent civilians, and a series of frames, reminiscent of the loss of his wife and child, slowly get visualized to him (Zečević 2017).

The drama *No One's Child* (2014) covers the shocks and integration of a boy to human society, who was discovered in the Bosnian mountains and raised by wolves (Ršumović 2014). The tale of the boy named Haris (Denis Murić), is also perceivable as a bizarre adaptation of Rudyard Kipling's novel *The Jungle Book*. He learns to walk, later to speak as a resident of the foster home of Belgrade. His socialization progresses slowly, step-by-step, but within 4 years he manages to almost completely integrate into the institute's micro-community. At the outbreak of the Balkan war, Haris is identified as Bosnian based on his name, and he is sent to Sarajevo. The stateless adolescent ends up in a refugee camp, eventually finding himself in the whirlwind of clashes. He escapes the front, through his instincts he recognizes the landscape, the wilderness of the forest covering the Bosnian mountains, from where he was taken to the bonds of human civilization as a child. Director Vuk Ršumović, in his award-winning work at the Venice International Film Festival, gives a distorted picture as a form of criticism of the senseless carnage taking place in the region.

Circles (2013), an iconic Serbian movie about making dramatic moral decisions and forgiveness, places the events in multiple parallel timelines (Golubović 2013). The stem of the story is a fratricide committed by three armed Serbians during the war. As a Bosnian tobacconist in a small Bosnian town is attacked, Serbian soldier Marko (Vuk Kostić), who is on a holiday, attempts to defend him and is killed by the aggressors. The threads of the story are destined to be intertwined twelve years later. The father, who built a church for the remembrance of his murdered son, helps the son of one of the perpetrators, while the good old friend of the victim (Marko) – working as a doctor – is forced to save the life of the other killer. In the battle-scarred Bosnia and Herzegovina, numerous Orthodox and Catholic churches and mosques are being constructed (for the cultivation of religious belonging). However, in the movie it serves a different purpose: it symbolizes purification,

acceptance, and forgiveness. Srđan Golubović, the director, explained during an interview, that: “The construction of the church to me is not a religious act, but an elder’s effort to set up a memorial for his dead son, thereby providing meaning to his own life.” (Gorác 2013).

The subjects of quite a few Serbian films produced in the last twenty years emphasize the interpretation of problems of society occurring after the war. In the case of works presenting the everyday lives of generations burdened with trauma, lacking a vision of future, struggling with financial problems, the South Slavic war appears only as a consequence. The main characters of the thriller/drama *Absolute 100* (2001) are the Gordić brothers, residents of outer Belgrade (Golubović 2001). Saša (Vuk Kostić) is trying to save his elder brother’s, Igor’s life, a former world champion sports shooter, who has escaped in the realms of substances. Consequently, the similarly talented sports shooter boy, who once admired his brother, ends up in a conflict with the local leaders of organized crime, resulting in an unavoidable tragic outcome. The works *The Trap* (2007), *Huddersfield* (2007), and *When I Grow Up, I’ll Be a Kangaroo* (2004) are the most valid representations of the social identity crisis following the war (Golubović 2001; Živković 2007; Andrić 2004).

To sum it up, the conclusion can be drawn that the South Slavic warfare of the end of the 20th century, severe economic difficulties, and social tensions had an awfully large impact on productive Serbian cinematography of the transitional period. War narrative, interwoven with the genre of road movie, is one of the essential elements of movies of the cycle. The directors of the traumatic, identity crisis inducing period depicted the reality of social horror in a much rawer and more dramatic manner, compared to their predecessors.

LITERATURE CITED:

- Enikő A. Sajti (2013). Expropriation and nationalization of Hungarian estates in Yugoslavia after 1945. Enikő A. Sajti, József Juhász, Tibor Molnár *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955). Konsolidácija Titovog režima na Potisju (1945–1955)*. Csongrád County Archives of the Hungarian National Archives - Vojvodina Institute of Hungarian Culture - Historical Archives of Senta 133–159.
- Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Ciesen, Neil Smelser J. & Piotr Sztompka (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press.
- Radivoje Andrić (2004, director). *Kad porastem biću kengur* *When I Grow Up, I’ll Be a Kangaroo* Yodi Movie Craftsman.
- Predrag Antonijević (1998, director). *Spasitelj – Savior*. Lionsgate Film, Santa Monica.
- Lajos Arday (2002). *Reformok és kudarcok. Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következett*. BIP.
- Jan Assman (2004). *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Publishing House.
- Veljko Bulaljić (1969, director). *Bitka na Neretvi – Battle of Neretva*. American International Pictures.

- Cathy Caruth (1991). *Unclaimed Experience: Trauma and the Possibility of History*, Yale French Studies.
- Stipe Delić (1973, director). *Sutjeska – Battle of Sutjeska*, Delta Video d.o.o.
- Srdan Dragojević (1996, director). *Lepa sela lepo gore – Pretty Village, Pretty Flame*. Delirium Films,
- Srdan Dragojević (1998, director). *Rane – Wounds*. National Film Institute Hungary.
- Irén Molnár Gábrity (1981). *A társadalmi-politikai szervezetek és a küldöttrendszer*. Forum Publishing House.
- Ognjen Glavonić (2018, director). *Teret – The Load*. New Europe Film Sales.
- Goran Gocić (2007a). *A szerb film története (1.) 1911 és 1971 között*. Filmtett Erdélyi Filmes Portál. May 15th, 2007. <https://www.filmtett.ro/cikk/2724/1911-1971-kozott/> (Last download: 25/08/2023.)
- Gocić, Goran (2007b). *A szerb film története (2.) 1972-től napjainkig*. Filmtett Erdélyi Filmes Portál. June 15th, 2007. <https://www.filmtett.ro/cikk/2743/1972-tol-napjainkig/> (Last download: 23/08/2023)
- Srdan Golubović (2001, director). *Apsolutnih sto – Absolute 100*. MUBI.
- Srdan Golubović (2007, director). *Klopka – The Trap*. Best Hollywood Ltd.
- Srdan Golubović (2013, director). *Krugovi – Circles*. Mozinet Ltd.
- Anikó Gorács (2013). *Hősök vagy áldozatok? Filmvettetés és beszélgetés az Urániában*. <https://magyar.film.hu/filmhu/magazin/hosok-vagy-aldozatok-templom-a-dombon-szerbia-balkan> (Last download: 18/10/2023)
- Gábor Gyáni (2011). Kulturális trauma: adott vagy teremtett? In: *Studia Litteraria* Vol. I 3–4, 5–19/2011 <https://ojs.lib.unideb.hu/studia/article/view/3985/3852> (Last download: 11/10/2023)
- Aleksandar Janković (2012). (De)mistifikacija sećanja i identiteta - popkulturni tekstovi 2010/2011. In: *Zbornik radova Fakulteta Dramskih Umetnosti 21*. 385–397. <https://fdu.bg.ac.rs/uploads/files/Institut/ezbornik/Celi%20Zbornici/Zbornik%20radova%20FDU%2021.pdf> (Last download: 15/4/2023)
- Dejan Jović (2003). *Jugoslavija: Država koja je odumrla. Uspón, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*. Prometej–Samizdat-B92.
- József Juhász (2019). *Felbomlott? Szétverték? Elbukott? Paradigmák, viták, narratívák Jugoszlávia dezintegrációjának historiográfiájában*. Academic doctoral thesis. http://real-d.mtak.hu/1204/7/dc_1602_18_doktori_mu.pdf (Last download: 11/5/2023)
- József Juhász (2000). *Jugoszlávia a „rövid 20. században”*. <https://tte.hu/jugoszlavia-a-8220-rovid-20-szazadban-8221/> (Last download: 10/08/2023)
- Koljević, Srdan (2004, director). *Sivi kamion crvene boje – The Red Colored Grey Truck*. SzimplaFilm Ltd.
- Dejan Kosanović (1996). Film i kinematografija (1896–1993). In: *Istorija Srpske kulture*. Dečije novine, Gornji Milanovac i Udruženje izdavača i knjižara Jugoslavije. 373–385.
- Špiro Kulišić, Ž. Petar Petrović & Nikola Pantelić (1980). *Srpski mitološki rečnik*. Nolit.
- Emir Kusturica (1988, director). *Dom za vešanje – Time of the Gypsies*, Columbia Pictures,
- Emir Kusturica (2016, director). *Na mlečnom putu – On the Milky Road*. ADS Service Ltd.
- Miroslav Lekić (1999, director). *Nož/Knife*. Royal Pictures, Metrofilm Beograd.
- Dušan Makavejev (1971, director). *W.R. - Misterije organizma – W.R.: Mysteries of the Organism*, Facets Multimedia Distribution,
- Goran Marković (2008, director). *Turneja – The Tour*. Vertigo Média Ltd.
- Goran Marković (1982, director). *Variola vera*. Croatia Film d.o.o.
- Miloš Milošević (2018). *Srpski film u doba novih medija 2010–2016*. Doktorska Disertacija, Univerzitet Umetnosti u Beogradu, Fakultet Dramskih Umetnosti Pozorišta, Filma, Radija i Televizija. <http://eteze.arts.bg.ac.rs/handle/123456789/354> (Last download: 04/07/2023)
- Goran Paskaljević (1977, director). *Pas ko je voleo vozove – The Dog Who Loved Trains*, Centar Film.

- Perić Momčilović, mr Vesna (2016). *Teorija narativnih konstrukcija u postjugoslovenskom filmu od 1994. do 2008. godine*. Doktorska Disertacija, Univerzitet Umetnosti u Beogradu, Fakultet Dramskih Umetnosti Pozorišta, Filma, Radija i Televizija. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/56573/PHD> (Last download: 10/10/2023)
- Viktória Rácz (2017). *Vérben fürdenek a libák. Emir Kusturica: On the Milky Road* <https://www.filmnett.ro/cikk/4503/emir-kusturica-on-the-milky-road-tejben-vajban-szerelemben/> (Last download: 10/08/2023)
- Vuk Ršumović (2014, director). *Ničije dete – No One’s Child*. Soul Food International.
- Slobodan Šijan (1980, director). *Ko to tamo peva? – Who’s Singin’ Over There?* Centar Film.
- György Spiró (1999). *Wounds. Latrok a kereszten*. https://filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=4455 (Last download: 20/09/2023)
- Ljubiša Samardžić (2000, director). *Nebeska udica – Sky Hook*. A. G. Market.
- Anthony Smith (2000). Images of the nation. Cinema, art and national identity. In: M. Hjort, S. Mackenzie (eds.): *Cinema and Nation*. 44–60.
- Éva Szirmai & Edit Újvári (2015, ed.). *A csoportidentitás szemiotikája* Juhász Gyula Teachers’ Training College Press
- Patrik Tátrai, Károly Kocsis, Irén Molnár Gábrity & Zoltán Takács (2013). A Vajdaságot érintő migráció és annak történeti előzményei. The migration concerning Vojvodina and its historical preliminaries. In: *Tér és Társadalom / Space and Society*, 27 (2). 36–54.
- Dániel Ternovác (2017). Múlt-reprezentáció, narráció, identitás a kortárs szerb filmben. In: László Horváth (editor in chief): *Ingenia Hungaricana III*. Zsombor Koman, Bence Nyéki, Bálint Ternovác (edito.): *Tanulmányok a III. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia előadásaiából*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. 245–253. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/34860/Ingenia_Hungaricana_III_Ternovacz_Daniel_p_245-256.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Last download: 11/07/2023.)
- Szabolcs Tolnai (1999, director). *Nyári Mozi – Summer Movie*. Duna Műhely, Kép-Árnyék.
- Kata Anna Váró (2015). *A nemzeti identitás kérdése a brit filmben és filmtörténetírásban az 1970-80-as évek változásainak tükrében*. University of Theatre and Film Arts in Budapest. https://archiv.szfe.hu/wp-content/uploads/2016/09/varo_kata_anna_dolgozat.pdf (Last download: 15/09/2023)
- Mitja Velikonja (2008). *Titostalgia. A Study of Nostalgia for Josip Broz. Mirovni Institut*. <http://mediawatch.mirovni-institut.si/eng/Titostalgia.pdf> (Last download: 10/09/2023)
- Petar Volk (1986). *Istorija jugoslovenskog filma*. Institut za film, IRO Partizanska knjiga Ljubljana, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost Beograd.
- Dejan Zečević (2017, director). *Četvrti čovek – The Fourth Man*. Filmbank Distributors Ltd.
- Nemanja Zvijer (2018). *Filmske predstave postjugoslovenskog prostora (sociološka analiza ideoloških sadržaja na filmu)*. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, https://www.academia.edu/37727341/Filmske_predstave_postjugoslovenskog_prostora (Last download: 22/09/2023)
- Želimir Žilnik (1969, director). *Rani radovi – Early Works*, Filmways Australasian Distributors.
- Ivan Živković (2007, director). *Hadersfeld – Huddersfield*. Taskovski Films Ltd.

RADICAL ISLAM AS A SECURITY POLICY RISK IN THE WESTERN BALKANS

ILLYÉS, SZABOLCS JÓZSEF, PH.D

ABSTRACT

From the early phase of the actual disintegration of the ‚Yugoslav construction‘ at the very beginning of the 1990s, the Western Balkans have been under a varying intensity of almost constant migratory pressure, to which the entirety of security policy risk factors associated with the region, represented by individuals with radical Islamic beliefs, is connected. Although the continuously changing global political contexts (international conflicts affecting Iraq’s territory, Arab Spring – Syrian war, terror actions of Islamist geopolitical formations, etc.) might create the impression month by month that there is always some “up-to-date” phenomenon behind the risk – the historical roots of the phenomenon extend far beyond daily news, on the fundamental migratory reality carrying the risk. The primary goal of this study is to provide an overview interpretation of this problem area and to update information that has come to light with connections to intelligence services, emphasizing the current relevance of the topic.

Keywords: radical islam, salafism, wahhabism, genocide, genocide-process, Balkan, migration, illegal migration, Al-Kaida, Haqqani-group

INTRODUCTION: WESTERN BALKANS AS A REGION BURDENED WITH 'ISLAMIST' SECURITY POLICY CONSIDERATIONS

The migration processes and the elements related to Islamic radicalism of international conflicts escalating to an unprecedented extent since 2020, on one hand, qualify the extreme Muslim phenomena currently associated with the Balkan Peninsula as a real problem in terms of everyday communication space and real security policy risk assessments (PÓCZIK, 2008, p. 106). The history of the Western Balkans is an integral part of Islam's proximity and then its enduring presence from the 14th century, with a rising phase of Islamic social conquest beginning from the mid-15th century: groups and clans migrate in varying amounts from the south as implementers of the Ottoman Empire's expansion conquering „Rumelian” territories, while local communities, villages-settlements, clans „peoples” adopt the new faith (HORVITZ-CATHERWOOD, 2006. 110.).

This latter group's heirs, even three centuries after the „reconquest” implemented by the Habsburgs against the Porte, still represent the institutions of traditional Islamic identity at the local cultural and national level, the communities. Moreover, these communities are the historical scale social cornerstones of the Balkan ethnic palette, possessing a state-forming identity and preserving the Muslim religious and traditional treasure. Regardless, as living religious and international cultural connections, members of these communities at individual levels can exhibit a degree of radicalization that, connected to the conflicts of the past decades, can be a worrying factor from a security policy perspective (JELAVICH, 2000. 4-11.). In this context, we can primarily talk about the role of veterans of the „mujahideen movement” appearing through the Balkan conflicts in the Bosnian war, those taking military roles in the Iraqi and Syrian conflicts and then returning, as well as individuals actively involved in the work of international extremist Islamist religious organizations (THER, 2016. 211-239.).

Despite their potentially radical religious identity, the residents with Balkan ties, describable as indigenous, are outnumbered by magnitudes larger masses, amounting to millions in size from the 2014-15 wave, representing the migration of Muslim religious identity crossing the region in recent decades – primarily considering Western European goals. Accordingly, the security policy conflict potential carried by Muslims, who possess a radical Islamic worldview, often arriving from real war hotspots into Europe – and in many cases verifiably gaining significant combat experience, participating in war crimes, genocide processes – is many times greater than that represented by a few dozen or a couple of hundred Balkan fighters returning to their homeland. During the 2015 illegal migration wave, European authorities identified 104 extremist Islamists, of which 28 committed terrorist acts, 37 were

arrested on suspicion of preparing for a terrorist act, and criminal proceedings were initiated against a further 39 individuals for facilitating a terrorist act. The overwhelming majority of the members of the extremist Islamist-linked group, 75 individuals, are connected to the organization known as ISIS (see: BENSMAN, 2018.).

The radical Islam religious background's violence potential nature, quality, and its prevention, potential follow-up currently from the political narrative standpoint one of the most sensitive, most burdened, in every aspect over-politicized issue circles in the EU current public discourse. This burdened, in many elements invalidated narrative significantly complicates that, the descriptive nature, scientific activity, which elementary level necessary for the migration affected Western Balkans and as collision state Slovenia, Italy, Austria, Romania and foremost Hungary regarding indispensable short- and long-term, security policy action plans implementation (see: EC.EUROPA, 2016). Since to the migration phenomena background numerous cases connected, in crisis zones active genocide processes (religious genocides, ethnic genocides equally) as active participants arrive radical perpetrators, in the migrants waves, valid must be posited the Genocide Studies investigation methods application in the phenomena examination. Unfortunately, this support the Europe-wide year-by-year escalating local and network conflicts, violence- and terrorist acts, which perpetrators among row becomes public, that as extremist worldview Muslims as a result of the migration processes, not rarely after shorter-longer Western Balkan station became the acts partakers (See: BRAW, 2018.).

The political noise by disturbed information flow regarding the topic alongside many important and in the long term also assessable, on scientific level relevant findings also numerous disinformation, "myth and legend" births. These majority forms the political motivation-based, or tabloid media bubbles news material, but numerous phenomenon reality – for example such high destruction potential possessing, international terror networks like ISIS (DAESH, Islamic State), or Al-Qaeda direct presence, operative proximity to the EU borders, certainly not insignificant (see: BENSMAN, 2018.).

For social science research primarily inaccessible those informations, which such weight networks, organizations possible, operative presence, their activities quality supposed to confirm. Precisely therefore of extraordinary significance for the topic researchers that classified, intelligence nature document ("39010-I/36-21/2023."), which based on Hungary parliament's decision (2023.11.02.) publicized. This paper one of the main goals that document – and the therein contained, radical Islam individuals and organizations by affected processes indicating events, facts presentation, which quite new emphasis gives to the topic handling (See: LEE, 1966.).

BALKAN ISLAM AND RADICALIZATION

The broader sense “intermediate-European” our region’s historical Islam communities’ official standpoint in depth nuances the radicalism’s religious nature dimension. The phenomenon with several terms indicates the literature, common the “Salafist movement” mention. The phenomenon group Balkan-region’s affecting elements’ historical background’s brief summary preceding the conceptual frameworks’ clarification on we can strive. The authenticity due to the region’s officially registered Muslim religious institutions’ description’s overview can be considered justified.

The “*Salafist*” adjective’s basis forming concept the “*salafiyya*” (Arabic: السلفية as-salafiyya), which within Sunni Islam distinguishable, ultra-conservative reform branch. The movement the 18th century’s first half on the Arabian Peninsula developed and the Prophet Muhammad following first three generations, the “*salaf*” traditions to returning teaches. Those however, who nowadays their own direction part as “Salafis” proclaim, generally not characterize the classical tradition’s positive properties, thus internal circles often “neo-Salafists” call the classical traditional elements lacking, merely the radical religious elements emphasizing, new Islam practitioners. The “*Salafis*” primarily conservatism characterizes, and that within the Islamic religious directions only certain preachers, scholars teachings accept. The direction, although committed rule-following advocates for the followers, not means automatically violent, aggressive social behavior, the “*Salafists*” majority the registered movements peaceful people as characterize (MAHER, 2016. 8-16.).

Another characteristic of the radical Islam phenomena is: “*Wahhabism*”. The movement’s namesake Muhammad ibn ABDUL-WAHHAB, who on the Arabian Peninsula living, 18th century Muslim scholar was, to Islam’s Sunni branch, within that “*Hanbal*” jurisprudential school claimed himself. Summarizing activity performed, new direction founding not tied to his name, but his teachings greatly influenced the IBN SAUD dynasty’s founder MUHAMMAD BIN SAUD on. In Saudi Arabia later numerous devout Muslims ABDUL-WAHHAB’s teachings referring opposed the country’s modernization, his movement ABDULAZIZ BIN SAUD, the today’s Saudi Arabian Kingdom’s first king with military force suppressed, and his country’s modernization carried out. With that together theological conviction considering himself also “*Wahhabi*” can be called, ABDUL WAHHAB’s teachings followed. The “*Wahhabism*” expression nowadays the extreme phenomena regarding used (primarily on the former Soviet territories), and the “*Hanafi*” jurisprudential school followers among (HOSEIN, 2011. 54-59.).

The European Commission (EC) 2006’s definition according to “radicalism is the phenomenon, during which individuals such opinions, views, and ideas profess,

which can lead to terrorist acts. “The Expert Group on Violent Radicalisation’s finding based on” violent radicalism nothing else, than towards extremism manifesting in terrorism direction’s socialization. Political-ideological goal similarly appears in radicalism’s definition, the violence’s application however not, or only its possibility, the radicalization, as process’s fruition’s result can be mentioned. To the extremism prone society characteristic the identity confusion, from the community’s distancing, the economic and social identity’s loss. The radicalization during for the individual these societal deficiencies can replace the radical communities within cohesion (KIS-BENEDEK, 2016. 70-71.). The literature four phases defines the Muslim radicalization, which above all from the Western Balkan communities emerging, extremist persons’ connections’ examination based on (IBID):

1. Pre-radicalization phase, when the individual shows openness towards Islamic radicals.
2. The period of identity formation, during this period, the influences from inside and outside encourage the individual to explore radical (mostly Salafist) groups. In this stage, they consciously adopt radical ideologies.
3. The educational phase, where the individual invests more energy and time into deepening their religion, and during this period, the person turns more intensively towards the internet.
4. The beginning of the jihadist phase, when the planning of actions and preparation for specific tasks commence.

ISLAM AND THE BALKANS – A BRIEF OVERVIEW

The presence of Islamic communities in our region can be traced through five significant periods. The population with Islamic ties can be referred to in relation to the period before the Hungarian conquest as members of mainly Turkic-origin tribes migrating together with the Hungarians. Migrating Muslim traders continuously traversed the Balkans during the centuries of states emerging in the mature Middle Ages, but the first, so-called permanent community was formed mostly by Turks migrating north from Anatolia during the Ottoman conquest. Towards the end of the 19th century, especially after the conquest and later annexation of Bosnia-Herzegovina, the Bosniak Muslims became the representatives of Islam (N. RÓZSA, 2011. 20-24).

For the traditional Muslim population of the Balkans, Islam is primarily a part of their cultural identity and they are not characterized by explicit religious practice intensity. Their festivals traditionally rest on the Sunni Turkish base: the Kurban Bayram and the Ramadan Bayram are the two most important. On the territory of today’s Bulgaria, located on the border of traditionally Turkish-populated areas

of the Balkans, approximately 1 million Muslims live (12%), primarily of Turkish ethnicity, the Bulgarian Muslims can be estimated at about 250,000 people, Muslim Roma also form part of the cultural block, regarding their affiliation within Islam, the majority are traditionally Sunni, but traditional Shiite clans can also be found, which are called *Alevis* or *Kizilbash*, but original religious radicalism is not connected to their traditions (IBID. 32-38).

Considering the traditionally Muslim regions of the Balkan Peninsula, in relation to the total population of 75 million, nearly 20 million people are affected. This ratio is 95.6% in Kosovo, 56.7% in Albania, 40% in Bosnia-Herzegovina, the Sandzak region is to be considered homogeneously Muslim. Among the social characteristics of their traditional communities, generally high unemployment and migration rates, the presence of ethno-nationalism, divided identity, thereby susceptibility to disinformation, which is a direct concomitant of the gaining ground of Islamic religious institutions (BIHARI, 2020. 4-5).

The key concept of the presence of radical Islam: the mujahid (holy warrior), who in the past decades of armed conflicts in the Western Balkans region joined extremist Islamic groups, especially Saudi-financed “missionary” organizations, the Taliban, and then typically the ranks of DAESH at various levels of commitment. These individuals have joined the fights in the Middle East, especially in Syria and Iraq, in recent years to fight alongside jihadist groups. The motivation of the Western Balkan mujahideen can be varied, including religious conviction, commitment to the extremist ideology of Islam, the desire to participate as part of the global jihad, or personal reasons such as the thrill of adventure or the sense of belonging to a community. In recent years, the countries of the Western Balkans have made efforts to prevent radicalization and combat terrorism, including monitoring and prosecuting returning jihadists from combat zones, as well as social and educational programs aimed at preventing radicalization. Despite its small scale, the phenomenon requires special attention from the international community as well, as returning fighters may pose a security risk, and radicalization continues to pose a serious challenge to the region’s stability and security.

In Kosovo, Albania, and Bosnia-Herzegovina, the security risk is higher, where Islam is the third most widespread religion after the Christian Orthodox and Catholic branches. Its significance increased after the conclusion of the Yugoslav conflicts, especially in the less developed regions of these countries. This is partly due to Turkey and Saudi Arabia providing religious-based financial support to these areas. The supports received in this way are used by the countries for national development and education, which carries ideological commitments beyond financial aid (REY, 2018. 19-20.).

In the region, primarily the *Jabhat al-Nusra* group and the Islamic State conducted recruitment activities, notably in Bosnia-Herzegovina and Kosovo. The second most significant organization is DAESH, here already seen as a starting point for the fights against Europe for mobilization. Bosnia-Herzegovina's war heritage, the mujahideen background provided a developed terrorist infrastructure with the infrastructure of recruitment and training camps, here focusing on the preparation of religiously fanatized radicalized European youths. The existence of Salafist believers in „*Saria villages*” is not recognized by the Bosnian authorities, but it is emphatically assumed that foreign sponsor states, religious organizations contribute to providing an isolated life for the Salafists, which represents a further significant security policy risk factor to this day. The Muslim Brotherhood and certain extremist Islamic foundations found a home in the Albanian-populated area of Cair in Skopje, after the *Ohrid Framework Agreement* ended the armed conflicts in Macedonia, but between 2004 and 2014, the fights resumed, a quarter of Macedonian jihadists come from the area of Cair. In the Sandzak region, Al-Qaeda gained significant influence, whose members appeared in the conflicts in Kosovo and Northern Albania, in addition to Bosnia-Herzegovina outside of the 3000 mujahideen, weapons also arrived from Afghanistan, Pakistan, Saudi Arabia, Yemen, and from Al-Qaeda (BIHARI, 2020. 7.).

The invasion of migrating groups in the Balkans thus arrived at a well-prepared ground both ideologically and practically at numerous points and significantly contributed to the social destabilization of the mentioned states, to the radicalization processes of local communities. During the Arab Spring's disturbances in 2011, civil wars broke out in Yemen, Syria, and Libya, while protests took place elsewhere, forcing millions to flee their homes. These refugees and migrants mostly fled to Jordan, Lebanon, and Turkey for help, and if they had the opportunity, many continued their journey towards Southern Europe and the Balkans, targeting northern countries. After decades-long conflicts and mobilization waves in Tunisia and Egypt, the events of 2011 triggered a domino effect, also leading to the departure of a large number of Muslim communities in the following years. The perpetual consequences of migration from the international situations of Iraq, Afghanistan, Iran, Pakistan, and Eritrea, already decades of conflicts, also typically weighed on the regions becoming Mediterranean crisis zones alongside the Western Balkans (N. RÓZSA, 2022. 72).

Between 2012 and 2017, approximately 1000-1100 individuals joined the fight in the ranks of *Al-Nusra Front* and the Islamic State. Those who traveled to Syria and Iraq can be roughly divided into two main groups. One group consists of mujahideen with combat experience settled during the South Slavic conflict and veterans of the *KLA* (Kosovo Liberation Army). The other group is made up of

recently radicalized individuals, mostly young Muslims from various backgrounds. After 2016, the proportion of those traveling to war zones for combat purposes significantly decreased, and by 2018 it had practically ceased. This is due, among other things, to newly introduced laws, the brutality committed by the Islamic State, which caused ideological disillusionment among potential fighters, and by the beginning of 2019, the operation of the Islamic State in Syria and Iraq was marginalized, thereby reducing the demand for fighters. However, the risk potential in the region has not disappeared but has taken on a unique, new face due to the constant migration pressure. (BIHARI, 2020. 9).

Annually nearly 2 million, presumably Muslim-identified migrants cross state borders illegally (irregularly) at the EU's external borders, if the „mandatory quota” concept is realized, it encompasses the resettlement of about 160,000 migrants in relation to Hungary – the majority of these come from the Balkans and are Muslim-linked individuals (PESTI, 2016. 8-9).

From the rows of those submitting European settlement applications, in just 2015, more than 357 thousand individuals declared themselves Syrian citizens, 175 thousand Afghan, 118 thousand Iraqi, more than 63 thousand Kosovar, 60 thousand Albanian, and 47 thousand individuals Pakistani. The turning-point, the 2015 wave's result proved: the hundred-thousand magnitude arriving in Greece migrants, passing through North Macedonia and Serbia reach the Hungarian border, where from smugglers received help try to get through the border fence, or at the Hungarian, Serbian, and Romanian borders meeting try to enter the Schengen zone, from here then touching Austria towards their western target countries take the direction. The process's result by the summer of 2018 seven, extremist Islamic doctrines preaching mosques were closed down, and in Austria publicly held about 250 imams against 60 enforcement proceedings started, nearly 60 political Islam and radical doctrines preaching individuals among 40 can be linked to the Austrian Islamic Community, which presumably enjoys the support of the Turkish government (BAK, ET.AL. 2018. 47-48).

A CLASSIFIED DOCUMENT – AND THE CENTRAL EUROPEAN THREAT OF INTERNATIONAL TERRORIST ORGANIZATIONS

On November 2, 2023, the Parliament of Hungary voted on the possibility of declassifying a document marked “Confidential” by the National Information Center, of an intelligence nature, which contributes significantly new information to the analysis of scientific level – and of national security – security policy significance of the migratory flood moving mostly towards Western and Northern Europe through the Western Balkan countries from the crisis zones of Asia, Africa, and the Middle East.

The “National Security Briefing” signed at the executive level by the Hungarian Hungarian National Information Center (NIK) on October 25, 2023, titled: “The national security aspects of illegal migration experienced in the Serbian-Hungarian border area”, numbered “39010-1/36-21/2023.” was filed in the service’s documentation system. The document was classified as “Confidential” by the filing authority for a duration extending to December 31, 2028, with its classification reviewed on October 31, 2023 – leading to the lifting of the classification. Despite the declassification, the document was anonymized in accordance with the Hungarian regulations on the handling of classified documents, and presumably, the information sensitive from a national security perspective was made unreadable. Nonetheless, no substantial change is presumed regarding the essential content of the briefing, and the document’s core messages can be outlined with high certainty, understandably.

The content of the document at several points confirmed those informations long known as rumors in the operational zone of the border area, as a result of which it is undoubtedly necessary to interpret and evaluate the occurrences of a security policy nature characterizing Hungary’s southern border section connected to the migration pressure in a new quality. Above all, the document confirms the trend characterizing the second half of 2023, which reports an increasing migration pressure, simultaneously weighing on the forces serving on the southern borders, the Temporary Security Barrier (IBH) – and regarding the laws serving the protection of Hungary and Europe against illegal migration. In this latter respect, the EU’s migration pact is identified as a risk factor by the document’s creator.

Regarding the increase in migration pressure, the main argument is the rise in the number of push-backs, and the fact that as a short-term consequence of the war conflict between Israel and Hamas, an increase in terror risk is expected to the same extent as the migration pressure. This is emphasized on page 2 of the document:

“Illegal migration routes (including the Western Balkan passing through Hungary) can be used by terrorist networks”

However, the intensification of the risk is not merely based on propositions, as serious risk factors have weighed on the border section for many years regarding the human smuggling networks serving and encouraging illegal migration, which operate their continuously million-dollar magnitude generating criminal activities through significant human resources, technical-material background, including presumably considerable arms inventory’s logistics within the region. (See: EUROSTAT, 2022.) The document reports on the intensifying competition among human smuggling gangs intending to transport migrants to their desired

destinations, parallel to the increasing demand of a growing number of people choosing migration, primarily from Islamic background crisis regions:

“Some smuggling group leaders and members are related to the Afghan Taliban government and members of the Haqqani group, operating as one of its factions and registered as a terrorist organization. The Taliban intelligence service has directly taken control over the direction of activities of Afghan-origin human smuggling groups operating in Vojvodina.”

The document presumably contains relevant personal level information regarding the terrorist group, but these have been anonymized.

The mentioned criminal organization - typically in intelligence jargon: “HAQQUANI-network” an Islamist militant group, which in the 1970s was founded by a warlord in Afghanistan (JALALUDDIN HAQQUANI). The group during the Soviet occupation became known, as one of those “mujahideen” factions, which fought against the Soviet troops in Afghanistan. The organization - similarly to several other, at this time emerging armed groupings, like for example al-Qaeda, originally enjoyed the support of the United States and other Western countries’ intelligence services in the Cold War context, as part of the fight against communism. The Haqqani-network has significant influence in Southeastern Afghanistan, notorious as organizers of suicide attacks, vehicle-borne bombs, and raid-style attacks were carried out as part of their actions during the 2000’s against Afghan and NATO forces.

The leader of the Haqqani-network became the founder’s son, SIRAJUDDIN HAQQUANI, who also maintains close relations with the Taliban. They operatively connect to other terrorist groups, including al-Qaeda and other regional extremist groups. Their relations with al-Qaeda were especially close, the group was designated as a terrorist organization by the United States, as well as by the UN and other countries similarly judge. The development of the Haqqani-network happened parallel to the strengthening of the Taliban movement. The Taliban’s return to power in Afghanistan in 2021 provided even more influence for the Haqqani-group.

SIRAJUDDIN HAQQUANI, who is the current leader of the network, holds a high-ranking position in the Taliban government, which represents even further intertwining between the Taliban and the network – in this case between human smuggling activities carried out at the Hungarian-Serbian border and the upper management of the most dangerous terrorist organizations.

Unconfirmed information, but the text mentions the “famous” *Suma Makove sedmice* (“Seven Poplar” Forest) area as a location where thousands of migrants waiting to cross the border reside: according to rumors, this previously popular

recreational area near Subotica has become a no-go area for Afghan human smugglers, over which they exercise unlimited control. Alongside legal hotels (residence for “elite” migrants arriving by plane, primarily from post-Soviet countries, especially Tajikistan), illegal accommodations provide space for migrants who can still afford to pay rent from their budget.

The document confirms: conflicts between rival human smuggling gangs increasingly lead to gunfire, violent deaths among migrants and smugglers are not rare. The role of local law enforcement and investigative authorities arises: from the information, it becomes clear that despite intensified inspections and raids beyond a few morale-boosting actions, their activity is practically ineffective in curbing the escalation of the phenomenon. Along with officially increased law enforcement activity, human smugglers significantly raised their tariffs – causing further problems for migrants. The document describes in detail the process through which Afghan individuals can easily obtain Tajik passports with a small investment – significantly facilitating the movement of “premium” Islamic leaders in Europe:

“With this method, members of ISIS, al-Qaeda, or other Taliban extremist organizations – like the Haqqani-group – can almost unnoticeably enter the territory of the European Union.”

With the increase in the number of arrivals, the intensification of local-level inspections, and the escalation of the global political situation, the extent and quantity of violence also grow – as a result of the dominance of Afghan groups, a new style of specific “marketing” communication emerges: now the most popular video sharing channels share “advertisements” containing stylistic elements similar to videos of ISIS and al-Qaeda actions, encouraging those waiting to cross, reporting about their actions at the Hungarian border. Among the operational groups, the Afghan group named “40-059” appears to be the most effective – evidently with close ties to the background operated by the Haqqani-network.

Their confidence and growing aggression indicate a frightening escalation, as, contrary to the “civil” members of other Islamic groups tied to different regions, among the Afghan perpetrators, there is an abundance of former soldiers, active terrorists with battlefield experience. Consequently, firearm use is becoming more common, the first armed incident occurred in the autumn of 2023, directed against Serbian police officers – fortunately without injuries so far.

An even more distressing trend is indicated by the fact that on October 20, 2023, in the early hours, unknown individuals initiated burst fire towards a Hungarian border guard unit dealing with a migrant group – presumably members of the involved human smuggling gang. Fortunately, there were no personal injuries in

this case either, but the briefing document prominently communicates the fact of the extraordinary event and the worrying direction of long-term trends that follow. Beyond interpreting detailed statistics, the document also touches on the role of the TSB, whose weak points, sections suitable for penetration, have been completely mapped by human smugglers, and its damage is constantly being realized. The briefing highlights: “the TSB system has become vulnerable.” Nothing indicates the pressure better than during 2023, repairs had to be made 549 times on the border section in Bács-Kiskun county and 3,357 times on the section in Csongrád-Csanád county due to damaged elements of the border barrier.

Above all, the document confirms: as perpetrators of international genocide processes, guilty-accomplice in the killing of several thousand innocent civilians, global, radical Islamic ideological background operating terrorist organizations not only appeared on the EU’s southern border section but practically took over all major activities of the human smuggling business sector at the Hungarian-Serbian border. Along with this, they began establishing territorial-level operational logistics, as part of which they centralized the financial organization of revenues from human smuggling actions and parallelly are increasingly able to procure, store weapons of efficiency even beyond necessary for smuggling actions – clearly showing the growth of the terror potential of radical Islamic organizations directly at the EU external border, on the Hungarian-Serbian border section.

SUMMARY

The to Islam related communities presence in the Balkans from the middle ages noon until today general, the historical Muslim communities - belong to any direction, derive themselves from any historical era migration wave – fundamentally (obviously the war periods excepting) peaceful lifestyle and towards other culture’s neighbor peoples in relation norm-following coexistence forms characterize. The I. world war - and at the same time the Ottoman influence direct rule closing territorial arrangement processes, although much suffering brought to the region, some human generations duration for the Muslim-Christian peaceful coexistence experience brought to the Balkans many countries for, even if local conflicts remained also in nice number. The “Yugoslav” concept disintegration with however this transitional, more peaceful period dissolved, and many other ethnic crises next to the Muslim – non-Muslim tension also appeared on the political horizon – and unfortunately in the everyday’s bloody conflicts too. The “warrior Muslim” direction appearance in the war Western Balkans already concrete security policy risk resulted, which with the war situations temporary settling parallel not yet could calm down, already new risk factors appeared. From the migration waves

beginning 340 such cases were confirmed, when Islamist extremists recruited in refugee centers, and Europol also reported 300 similar cases (METZEL – LORENZEN, 2017. 52.)

The turn of the millennium Balkan wars' mujahideen's combat experience in the bloody XXI. century beginning civilizations among conflict jungle became desirable merchandise, which reactivated the violence nightmare too. Into this, becoming uncertain medium burst the south-north direction Asian, Middle-Eastern and African migration Balkans touching wave in the 2010s conflicts' encouragement (see: ÉVA, 2020. 4-6). The million magnitude, traditionally Islamic culture from areas to Europe migrating population naturally brought along, brings radical commitment, militant Muslims. The radical Islam by touched Balkans left behind institutions: training camps, religious community spaces, or the suspected, under S'aria leadership standing mountain villages just so, as the conflicts in damaged families descendants', genocides' survivors' wounded identity, fear and/or revenge easy connection point provides for the radical, militant Muslim organizations, communities' rooting, burgeoning. This situation by the 2020s decade already real civilizational risk means for the migration routes by touched European border sections in relation.

From the Islamic areas arriving migrants' smuggling's built out, by international criminal organizations operated industry today euro-billion business, which easily could embed into the above presented geopolitical situation. The by the Hungarian government declassified, classified military document this situation's severity is meant to show and underline. A such Muslim identity immigrant, who through the human smuggling processes reaches the desired, European target station, in integration, educational opportunities and supporting community absence outsider feels himself, does not form social connections, and work also does not find. The by society rejected and misunderstood newly arrived, including the second or third generation too, more prone to radicalization and committing terrorist acts against the them not accepting society. The cultural challenges other forms also can take, like for example: the from the hosting societies' culture differing S'aria legal order introduction aiming efforts, or the gender-based educational segregation demanding. Here belong the religious or immigration background political parties' appearance too in the community space - which long term real political rearrangement also can result.

Regarding the developed situation worth nothing: migration processes to regulate primarily problematic mainly the labor market and the wages marginally modifying measures with. Only a, on the former, nearly unlimited tolerance based, complex viewpoint change can be capable system level to affect the near future scientific modelings' results as a result currently unstoppable seeming, south-north

direction, massive migration current, dubious social and security policy outcome with threatening processes. This view several criticisms also received and receives, since the nowadays economic, political, indeed overall-social systems deep-rooted inequalities characterize, which solution the transitional theories the mobility, the development and the economic integration advocating social transformation with also seem not to resolve (HAUTZINGER, 2014. 18-19.)

REFERENCES

Documents:

1. Eurostat: *Asylum applicants by type of applicant, citizenship, age and sex- annual aggregated data* (EUROSTAT, 2022.). <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> (Downloaded: 2024.03.12.)
2. Implementation of the European migration strategy: *The Commission's report on the results achieved in Greece, Italy, and the Western Balkans. European Commission, February 10, 2016.* (EC.EUROPA, 2016.) https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_16_269 (Downloaded: 2024.03.12.)
3. Nemzetbiztonsági Tájékoztató: *A szerb-magyar határtérségben tapasztalható illegális migráció nemzetbiztonsági vetületei, 39010-1/36-21/2023. tük.*

Bibliography

1. Éva Ádám: *Arab Tavasz: Tíz év sikerei és kudarcai.* In: Antall József Tudásközpont. https://issuu.com/antall-jozseftudaskozpont/docs/ajrc2020e13_e_va_a_da_m (Downloaded: 2024.03.12.)
2. Bak Pál – Hangácsi Ádám – Polák Attila – Szabó Márk – Veres Eszter Adrienn: *Az Európát érintő fő migrációs útvonalak és a bevándorlás alakulása.* In: *Honvédségi Szemle*, 146. évfolyam, (2018) 5. 47-48. <https://kiadvany.magyarhonvedseg.hu/index.php/honvszemle/issue/view/32/33> (Downloaded: 2024.03.12.)
3. Bensman, Todd: *Data: Terrorist Migration Over European Borders* (2014–2018). <https://cis.org/Report/Terrorist-Migration-Over-European-Borders> (Downloaded: 2024.03.12.)
4. Bihari Rita: *Radikalizmus a Nyugat-Balkánon.* In: *Hadtudományi Szemle*, (2020) 30.
5. Braw, Elisabeth: *Army Service Could Be the Answer to Europe's Integration Problem* In: *Foreign Policy*, 2018.04.18. <https://foreignpolicy.com/2018/04/18/army-service-could-be-the-answer-to-europes-integrationproblem/> (Downloaded: 2024.03.12.)
6. Hautzinger Zoltán – Hegedüs Judit – Klenner Zoltán: *A migráció elmélete.* Budapest, Nemzeti Közszerkesztési Kar, 2014.
7. Horvitz, Leslie Alan – Catherwood, Christopher: *Encyclopedia of War Crimes and Genocide.* New York, 2006.
8. Hosein, Imran N.: *The Caliphate Tha Hejaz And The Saudi-Wahhabi Nation State.* New York, 2011.
9. Jelavich, Charles – Barbara: *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920.* Seattle, 2000.
10. Kis-Benedek József: *Radikalizmus, dzsihadizmus, extrémizmus.* Budapest, 2016.
11. Lee, Everett S.: *A Theory of Migration.* In: *Demography*, Vol. 3. (1966.) No. 1. 1966.
12. Maher, Shiraz: *Salafi-Jihadism, The History of an Idea.* Oxford, 2016.
13. Metzler, Matthew N. – Lorenzen, John M.: *Military Force and Mass Migration in Europe.* <https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/Hot%20Spots/Documents/Jihad-Europe/Refugees-in-Europe-Parameters.pdf> (Downloaded: 2024.03.12.)

14. N. Rózsa Erzsébet: *Muslim kisebbségek Közép-Európában avagy Közép-Európa különlegessége*. In: Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában: Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Budapest, 2020. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=ZBWXXN> (Downloaded: 2024.03.12.)
15. N. Rózsa Erzsébet: *Kibocsátás, tranzit, vagy befogadás? A közel-keleti migráció aspektusai*. In: Máltai Tanulmányok, 2. évf. 2. sz. https://maltaitanulmanyok.maltai.hu/wpcontent/uploads/2020/08/MT_2020_02-ebook.pdf#page=71 (Downloaded: 2024.03.12.)
16. Pesti Tünde: *A migrációs hullám kezelésének interkulturális megközelítése. A rendőrség kulturális ismeretbővítésének szükségessége*. In: Magyar Rendészet, 2016/4.
17. Póczik Szilveszter: *Nemzetközi migráció, biztonságpolitika, biztonság*. In: Póczik Szilveszter – Dunavölgyi Szilveszter (szerk.): *Nemzetközi migráció- nemzetközi kockázatok*. Budapest, 2008.
18. Rey, Johannes D.: *Kosovo*. In: *The influence of external actors in the Western Balkans*, Sankt Augustin/Berlin, 2018.
19. Ther, Philipp: *The Dark Side of Nation-States, Ethnic Cleansing*. In: *Modern Europe*. New York, 2016.

VÉGREHAJTOTT HALÁLOS ÍTÉLETEK SZEKSZÁRDON A „BOLDOG BÉKEIDŐKBEN”

PETŐ BÁLINT

ABSTRACT

Over the half-century history of the Austro-Hungarian Empire, many public criminals have been hanged in Hungary, although after the 1878 tightening of the law, the courts have imposed this type of punishment in significantly fewer cases, or if they did, the convicted person could expect a good chance of a later commutation of his sentence, or in the last resort, a pardon from the King. In this paper, we present two crimes and three of their perpetrators who were executed in the city of Szekszárd.

BEVEZETÉS

Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának több mint fél évszázados története során számos köztörvényes bűnözőt akasztottak fel Magyarországon. Igaz, az 1878-as új jogszabály (1878. évi V. törvénycikk – az ún. „Csemegi-kódex”) bevezetését követően a bíróságok sok esetben már első fokon sem szabták ki a legszigorúbb szankciót, vagy ha mégis, akkor az elítélt jó eséllyel számíthatott arra, hogy később enyhítik a büntetését, végső esetben pedig a királytól is remélhetett kegyelmet. Ebben a tanulmányban a dualizmus kori Tolna vármegyére fókuszálunk, és bemutatjuk azt a két bűncselekményt, illetve azok három elkövetőjét, akiken Szekszárd városában végrehajtották a halálos ítéletet.

VÉRFRÜDŐ NAGYSZOKOLYBAN

1888. január 18-án, este tíz és tizenegy óra között két férfi zörgetett a Tolna vármegeyi Nagyszokolyban, Gulyás István háza¹ ajtaján, ahol a házigazdán kívül annak édesanyja, valamint idősebb Sebők István földműves, Lázár István földműves, ezenfelül Lázár szeretője, az egyébként férjezett Sebők Julianna – Sebők István húga – tartózkodott, és éppen nyugovóra tértek.² A zajra Lázár István felkelt, és megkérdezte, ki az. Odakintről a következő válasz érkezett: „Utasok vagyunk, szállást keresünk!” Lázár kinyitotta az ajtót, mire két korommal alaposan bekenet arcú férfi – egy erősebb testalkatú, fiatalabb, illetve egy kisebb termetű, idősebb – lépett be a szobába. Felszólították a bentieket, hogy gyűjtsanak lámpát, és függönyözzék el az ablakokat. Amikor ez megtörtént, a nagyobb férfi egyenként megkérdezte a helyiségben lévő öt ember nevét. Lázár István gyanút fogott, és indulatosan odaszólt lakótársainak: „A fene kell ezeknek, nem szállás! Ezek Pista pajtásai!” Ekkor valaki odakintről bekiáltott: „Ne papolj, hanem végezz!” – és hirtelen elszabadult a szobában a pokol. Két revolver dördült el többször, Lázárt és idősebb Sebők Istvánt is találat érte. Ezt követően a támadók fejszével sújtottak le a két meglőtt áldozatra, és egyikük Sebők Julianna fejére is több csapást mért. Gulyást nem bántották, ugyanis azt állította a két férfinak: be van avatva az eseményekbe, tehát nem fogja elárulni őket. Édesanyjának, Hamar Zsuzsannának pedig azért kegyelmeztek meg, mert az idős asszony süketsége és megromlott látása miatt szemtanúként úgysem jöhetett számításba.³ A két idegen ezután gyorsan távozott a házból anélkül, hogy bármilyen értéket magukkal vittek volna – tehát nem rablás történt.⁴

Az ötvenegy éves Sebők István a bántalmazások következtében a helyszínen életét vesztette,⁵ a harmincesztendős Lázár István pedig másnap hunyt el.⁶ A szeretőjénél hat évvel idősebb Sebők Julianna – hivatalosan Juhász István földműves neje – még tíz napig szenvedett: január 28-án halt bele súlyos fejsérüléseibe.⁷

5	1888 Január 18 20	Sebők István földműves	ev. ref.	sz. Sebők Julianna Lázár István	1	51	női	Gyálközörség	halál: lövés sz. Sebők Julianna Lázár István	örökös rendben sz. Sebők Julianna Lázár István
6	1888 Január 19 20	Lázár István földműves	ev. ref.	sz. Sebők Julianna Lázár István	1	30	utón	Gyálközörség	halál: lövés sz. Sebők Julianna Lázár István	örökös rendben sz. Sebők Julianna Lázár István
7	1888 Január 24 26	Varga Éva László Jánosmal özvegye	ev. ref.	sz. Sebők Julianna	- 1	63	özvegy		halál: lövés sz. Sebők Julianna	örökös rendben sz. Sebők Julianna
8	1888 Január 28 30	Sebők Julianna László Jánosmal özvegye	ev. ref.	sz. Sebők Julianna Lázár István	- 1	36	fiú	Gyálközörség	halál: lövés sz. Sebők Julianna Lázár István	örökös rendben sz. Sebők Julianna Lázár István

1. kép: Az áldozatok – Sebők István, Lázár István és Sebők Julianna – halotti anyakönyvi bejegyzései (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-TY9P-Q8?cc=4133831&cat=13763>, letöltés: 2024. június 5.)

A nyomozás nem tartott sokáig, a hatóságokat nagymértékben segítette, hogy a rendőrség részéről Pap Károlynak sikerült mind Lázár Istvánt, mind Sebők Juliannát kihallgatnia. Az asszony beszélni sem tudott már, vele Pap cédulákra írt szövegekkel és az azokra adott nonverbális jelekkel volt képes csak kommunikálni. Viszont így is értékes információkat szerzett mindkét haldoklótól.⁸ Hamarosan le is tartóztatták az 1857. február 4-én Ösküben, Molnár József és Erdélyi Katalin fiaként napvilágot látott Molnár Jánost,⁹ aki a Nagyszokoly szomszédságában lévő Felsőnyékhez tartozó Horhi pusztán¹⁰ élt, és kanászként dolgozott.¹¹ Emellett őrizetbe vették feltételezett tettestársát, a nála tizenhat évvel idősebb, pázmándi születésű Molnár Mihályt,¹² akivel az azonos vezetéknév ellenére nem állt rokoni kapcsolatban. Az idősebb és gyengébb testalkatú Molnár szintén kanászként dolgozott Felsőnyék környékén, csak ő nem Horhi pusztán, hanem attól délre, Belfürge¹³ határában.¹⁴ A két elkövető vallomása alapján elfogták még a meggyilkolt Sebők István azonos nevű fiát, valamint a feleségét, idősebb Sebők Istvánnét, akikre felbujtóként terelődött a gyanú. A házigazda Gulyás István és Sebőkék egyik rokona, Csernák József kezén szintén kattant a bilincs, mivel a hatóságok szerint segédkeztek a bűncselekmény végrehajtásában.¹⁵

A vallomások alapján sikerült rekonstruálni az eseményeket, és megtörtént az ügy első tárgyalása Szekszárdon, még 1888-ban. Hogy pontosan mikor, azt források hiányában nem sikerült kiderítenünk, azonban a bíróság a későbbi újságcikkek alapján újabb információk begyűjtését látta szükségesnek: „Ifj. Sebők István s őt fogva levő társa elleni rablógyilkossági bűnügyben a pótvizsgálatot a központi vizsgáló bíró dr. Kul Gábor befejezván, az iratok betérjesztettek a törvényszékhez” – írja a *Szekszárd Vidéke* 1889 elején.¹⁶ Az újabb tárgyalást végül 1889. január 22-re tűzték ki,¹⁷ amely kezdetén a sajtótudósítás utal a korábbi ülésre: „Az elnök délelőtt 9 órakor nyitotta meg a tárgyalást, a terem hátsó részét nagyszámu hallgatóság foglalta el – s miután megismertette a tényállást – tekintettel azon körülményre, hogy az első tárgyalásnál részt vett bírák egyike a kir. táblához hivatott be – az ügynek újból és egészen leendő letárgyalását rendelte el.”¹⁸ A törvényszéken 1889. januárban Siebenfreud Béla elnökölt, bíró volt még Mikos Géza és Kiss Károly. Kulin Sándor és Módly Béla jegyzőként működött közre, a vádhatóságot pedig Szerényi Kálmán királyi ügyész képviselte. Elsőként Molnár János elsőrendű vádlottat hallgatták meg, aki elmondta: háromszor ment ki hozzá Horhi pusztára ifjabb Sebők István, és pénzt ígért neki, ha megöli az apját.¹⁹ Az ok az volt, hogy a fiatal Sebők István tartott tőle: a vele rossz viszonyban lévő édesapja kisemmizi őt a vagyonából.²⁰

A díjazás először kétszáz forint lett volna, azonban a kedvező ajánlat ellenére Molnár húzódozott, mondván, hogy ezt egyedül nem tudja végrehajtani, de ha talál társat, akkor elvállalja. Az ifjabb Sebők beleegyezett, viszont közölte, hogy így a fizetség kétfelé oszlik. Emellett – mikor Molnár János megnevezte leendő társát

Molnár Mihály személyében – egy töltött revolvert is átnyújtott a horhi kanásznak. 1888. január 17-én találkozott utoljára Sebők és Molnár. A fiatalember ekkor adott egy másik pisztolyt is, s közölte, hogy a gyilkosságot másnap este ajánlatos volna végrehajtani, mivel akkor nagynénje és szeretője (Sebők Julianna és Lázár István) nem lesz otthon. Ezenkívül a lelkére kötötte Molnárnak, hogy ne bántsák a házigazda Gulyás Istvánt, akit a tervbe beavatott, valamint idős édesanyjához se nyúljanak. Molnár János másnap kora este elment Molnár Mihályhoz – akivel állítása szerint korábban csupán egyszer találkozott –, és egy pint borral, illetve a kecsgetető pénzösszeg ajánlatával hamar rávette a közös munkára. Közel háromórás gyaloglás után értek át Nagyszokolyba, ahol felkeresték Csernák József házát, aki előbb hozott nekik kormot, és javasolta, hogy az álcázás érdekében kenjék be vele alaposan az arcukat. Ezután megmutatta Gulyás István közelben lévő házát, ahol idősebb Sebők István is lakott, és éppen akkor oltották el a lámpást. (Ifjabb Sebők tévedett: nagynénje és Lázár István is otthon volt aznap este.) Csernák hátramaradt, majd néhány perccel később ő volt az, aki az ablakon át sűrgetőleg beszólt a szobába.²¹ Molnárt a törvényszéki elnök kérdőre vonta: miért vállalta el egy olyan ember meggyilkolását, akit nem is ismert, és az soha nem ártott neki? „100 frtot ígértek, nagyon szegény ember vagyok, aztán meg a szeszes italok vettek rá!” – felelte a vádlott.²²

Ami ezután történt, azt a tanulmány elején már részletesen ismertettük. Azonban a vallomások, illetve a korábbi kihallgatások alapján nem volt egyszerű eldönteni, hogy a két Molnár közül pontosan ki követte el az egyes bántalmazásokat aznap este. Molnár János a tárgyaláson – nyilván igyekezve a saját szerepét kisebbíteni – a cselekmények nagyobb részét társára hárította: szerinte az idősebb kanász kétszer belelőtt Lázár Istvánba, ő csak az idősebb Sebőkre sütötte el a fegyverét. Azonban „elkapta karomat, mire hátulról Molnár Mihály fejszével leütötte; – én aztán kimentem körülnézni, hogy nem jön-e valaki, s mire visszatértem, már Sebők Juli is meg volt ölve. Molnár Mihály azt mondta, hogy ezt is el kellett hallgattanom.” (Mindennek ellentmondtak a bűncselekmény után egy napig még életben lévő Lázár István szavai, amelyeket Pap Károly ismertetett a tárgyalás második napján: eszerint Lázárra Molnár János lőtt rá, akit ő a bekormozott arca ellenére felismert, aztán a „kisebbik ember” fejbe csapta baltával.) Ezt követően a másodrendű vádlottat, Molnár Mihályt hallgatta meg a törvényszék, aki heves kirohánással tagadott mindent, mikor szembesítették társával: „no hazudjál kutya! a két szemem folyjon, ki, ha ott voltam! Nem állok el az igazságomtól, ha felkötnek se! Hazudsz kutya, tagadom mind halálíg!” Az elnök ekkor megkérdezte tőle, hogy akkor a kihallgatások során miért ismerte el a bűncselekményben való részvételét. „Mert a vizsgálóbíró azt mondta, hogy nekem muszáj elvállalni” – felelte Molnár Mihály. Ezután ifjabb Sebők István következett, aki határozottan tagadta, hogy Molnár Jánosnak pénzt ígért apja megöléséért, sőt azt is, hogy valaha találkozott

vele. Gulyás István szintén nem ismerte el, hogy tudomása lett volna előzetesen a gyilkosságról, maga sem tudja, hogyan menekült meg, mert szerinte a gyilkosok egyike rá is lőtt. Emellett ő jelentősen nehezített az elsörendű vádlott helyzetén, ugyanis azt mondta, hogy mind Lázárra, mind idősebb Sebők Istvánra Molnár János adott le lövéseket, emellett Sebők Juliannára is ő sújtott le többször fejszével. (A haldokló nő korábbi vallomása szerint viszont őt Molnár Mihály sebezte meg.) Utolsó előttiként Csernák József állt a törvényszék elé, aki tagadta, hogy ő vezette a gyilkosokat Gulyás házához, valamint azt is, hogy kormot adott volna Molnáréknak. Végül az idősebb – immáron özvegy – Sebőknet szólították, aki szintén nem ismerte el, hogy felbujtó lett volna.²³

Másnap a tanúk meghallgatásával folytatódott a tárgyalás. A már említett, Lázár Istvánnal és Sebők Juliannával a haláluk előtt beszélni tudó Pap Károly vallomásán kívül négyen is állították, hogy Molnár Jánost és Molnár Mihályt együtt látták a bűncselekmény estéjén, egy Mérges István nevű illető pedig a szemébe mondta ifjabb Sebőknek, hogy bizony tőle kérdezősködött a Horhi pusztai kanász után a gyilkosságot megelőzően. Emellett többen igazolták a Sebők család tagjai közötti rossz viszonyt, más tanúk pedig beszámoltak róla, hogy Csernák József arra kérte őket: ha esetleg felőle is érdeklődnének majd a hatóságok, mondják azt, hogy a büntett estéjén náluk tartózkodott. A második napi tárgyaláson Molnár Mihály okozta a legnagyobb meglepetést, aki változtatott az egyszerű tagadás taktikáján, és közölte, hogy a [nevelt]²⁴ fia követte el Molnár Jánossal együtt a gyilkosságokat. A bíróság rövid tanácskozás után elrendelte az éppen Székesfehérvárott katonai szolgálatot teljesítő fiatalember beidézését.²⁵

A gyors sürgönynek köszönhetően már csütörtökön megtörtént a meglehetősen kínos szembesítés. Az ifjú katona mindent tagadott, ráadásul megbízható alibivel is rendelkezett. Geiger Gyula, Molnár Mihály védője²⁶ ismét pótvizsgálatot kért, azonban az elnök befejezettnek nyilvánította a bizonyítási eljárást. Ezután felszólította Szerényi Kálmán ügyészt, hogy terjessze elő vádbeszédét, aki mindkét Molnárra, a felbujtó ifjabb Sebőkre és annak anyjára is kötél általi halált kért, Csernák Józsefre és Gulyás Istvánra pedig – mint akik segédkeztek a bűncselekményben – megfelelő mértékű fegyházbüntetést. A védőbeszédre két nappal később, szombaton került sor a zsúfolásig megtelt teremben. Elsőként Totth Ödön, ifjabb Sebők István ügyvédje kérte egy rövid, de hatásos szónoklatban védenca felmentését, majd Morvay István következett – Abaffy Gyula helyetteseként –, aki az öreg Sebőkne érdekében érvelt. Az elsörendű vádlott életét Steiner Lajos próbálta nagyívű beszédben megmenteni, Molnár Mihályét pedig Geiger Gyula, akinek másfél órás, pátoszos előadása alatt védenca – mikor éppen elhunyt feleségéről és hét gyermekéről volt szó – elájult (akárcsak Sebőkne, amikor az ügyvéd éppen őt ostromozta, hogy a saját férjét megölette).²⁷ Csernák József mellett Haidekker Béla szónokolt, míg Gulyás

István ártatlanságát Braun Bernát igyekezett bizonyítani. „Az egész végtárgyalás valóban magas színvonalon állott és dicséretére váltott egy a birói, ügyészi, mint az ügyvédi karnak” – írta a *Szekszárd Vidéke*.²⁸

Az ítéletet Siebenfreud Béla elnök másnap, 1889. január 26-án délelőtt tizenegy órakor hirdette ki: a törvényszék Molnár Jánost, Molnár Mihályt és ifjabb Sebők Istvánt kötél általi halálra, Csernák Józsefet tizenöt évi fegyházra ítélte, özvegy Sebők Istvánét és Gulyás Istvánt pedig felmentette.²⁹ A másodfokon eljáró királyi tábla májusban jóváhagyta a szekszárdi törvényszék döntését,³⁰ majd a legfelsőbb fórumként működő Kúriához került az ügy, amely október 2-án ugyanígy határozott.³¹ Hármaskivégzésre készült tehát Tolna vármegye székhelye, ahol akasztófát az 1860-as évek elején láttak utoljára a polgárok.³²

A három halálraítélt számára innentől fogva csak egyetlen, halvány reménysugár maradt: az uralkodó kegyelme. Közel négy hónap telt el a kúriai döntés után, mikor 1890. január 29-én megérkezett a király döntéséről szóló levél Szekszárdra. A törvényszéki elnök és az ügyész igyekezett titkolni a nagyközönség előtt a végső határozatot, azonban az valahogyan kiszivárgott, így nem csoda, hogy február 2-án, vasárnap már nagy tömeg várta Kozarek Ferenc állami ítélet-végrehajtót és segédeit a vármegyeszékhely vasútállomásán. „Az indulóházhoz elibe ment a fogház-felügyelő és két segédjével együtt egyenesen az ügyészséghez vezetette. Az utcán imitt-amott kíváncsi asszonyok, emberek, gyermekek ácsorogtak; Kozareket akarták látni. Az ügyész közölte vele teendőjét, az akasztás idejét s azután elbocsájtá. Az egyik szobából disztिंगvált hölgyközönség nézegetett ki félénken s Kozarekben egy tiszteletre méltó, jól megtermett mészáros vagy hentesmester alakját látta. A nagyvendéglőben ütötte fel tanyáját és másnap onnan ment intézkedéseit megtenni. Megrendelte Pekary ácsnál a két egyszerű akasztófát és sötét este felállíttatta a kis megyeház udvarán” – tudósított a *Tolnamegyei Közlöny* 1890. február 9-i száma.³³ Az uralkodó tehát egyvalakinek megkegyelmezett.

A király január 14-én kelt döntését február 3-án, hétfőn hirdette ki az ezúttal Dezsőffy Géza által elnökölt szekszárdi törvényszék: öfelsége ifjabb Sebők István halálos ítéletét életfogytig tartó fegyházbüntetésre enyhítette, a másik két elítélt esetében azonban „megengedni méltóztatott, hogy [...] a törvény és igazságszolgáltatás rendes lefolyása bekövetkezzék”. Az elnök végül a következő szavakat intézte a két Molnárhoz: „a törvény értelmében az ítélet önökön 24 óra mulva végre lesz hajtva, vagyis holnap reggel 3/4 8 órakor. Használják fel ezen időt istenükhöz térni, a vallás vigaszairól gondoskodva lészen s bízzák megbánásukat a két lelki atyára, kiket nemsokára kapnak. Isten legyen Önöknek irgalmas és kegyelmes. Isten áldja meg magokat!”³⁴ Molnár János kissé ingadozó léptekkel távozott, Molnár Mihály azonban csak hetykén legyintett, miközben a fegyőrök kikísérték a teremből.³⁵

*2. kép: Az egykori vármegyeháza épülete Szekszárdon
(a szerző saját felvétele, 2024. augusztus 15.)*

*3. kép: A vármegyeháza északi szárnya az épület udvara felől, amely a XIX. században
börtönként funkcionált – az előtérben a később feltárt középkori templom romjai
(a szerző saját felvétele, 2024. június 8.)*

Ezután a két elítéltet a vármegyeháza épületében lévő törvényszéki fogház tanuló- és kórházi szobájából kialakított siralomházi helyiségekbe vitték, ahol heves átkozásban törtek ki, amiért Sebők megúszta az akasztást. A *Pesti Hírlap* tudósítója szerint kezdetben a lelki gondozásra hozzájuk rendelt papokat – Fajth Lajos káplánt és Hanny Gábor apátot – durván elutasították,³⁶ más orgánum szerint viszont csupán Molnár János tett így; bár később ő is lecsendesedett, és elfogadta a nyugtató szavakat.³⁷ Molnár Mihály folyton az ártatlanságát emlegette, és a gyermekei után tudakozódott, hogy vajon eljönnek-e elbúcsúzni tőle? Fiatalabb társát közben vallási kételyek gyötörték, délben is alig evett – ellentétben a belfürgei kanással, aki jóízűen fogyasztotta el élete utolsó ebédjét. Délután négy órakereszt meggyöntak, majd megérkezett Molnár János felesége és sógora. A *Tolnamegyei Közlöny* szerint szívszorító volt a férj és feleségének végső találkozója: „Alacsony, meggyötört asszony lépett be az ajtón, reszkedve, ingadozó léptekkel. A mint belépett, tekintete szerencsétlen férjére tapadt s arról az egész szomorú találkozás alatt egy pillanatra sem vette le. Ha ezen viszontlátásra való gondolatnál még most is sajgó szívem vérébe márthatnám tollamat, csak úgy tudnám annak hű képét rajzolni. A nő nem sirt, csak összekulcsolt kezekkel mereven nézte urát, mintha alakját kitörülhetetlenül akarná lelkébe vésní. Remegett egész testében, szakgatott panaszhangok törtek elő kebléből. Maga volt a megtestesült fájdalom. A férfi az Isten akarátán megnyugvó, Istennel, emberrel kibékült szilárd lélek képét nyújtotta. Egyszerű, de megragadó szavakban kért bocsánatot feleségétől s családjától a nyomorúságért, szégyenért, melyet rájuk hozott.” Az asszony távozása után Molnár János zokogásban tört ki, majd késő estig imádkozott, a vacsorából is csak a káplán unszolására evett valamit. Utána ismét imádkozott negyed tízig, ezt követően, hogy papját a virrasztástól kímélje, rövid szivarozás után lefeküdt. Keveset aludt, csendesen pihent hajnali öt óráig.³⁸

A másik helyiségben Molnár Mihály hiába várta a gyermekeit, viszont Geiger Gyula ügyvéd meglátogatta a délután folyamán halálba készülő védencét. Próbálta meggyőzni, hogy könnyítsen a lelkén: valljon be mindent, most már úgyis mindegy, legalább nyugodt szívvel léphet a bitófa alá. Azonban a férfi megmakacsolta magát: „Nem uram, nem csókolom kezét a tekintetes ügyvéd urnak, mindent megtett értem, hogy segítsen, köszönöm fáradságát, de mást nem mondhatok, fiam volt, mint egy isten van az égben, ő volt a gyilkos, hisz másnap reggel kormot mosott le arcáról, ekkor kérdeztem, hol járt, mire ő elmondott mindent, s hogy először magamra vállaltam a dolgot, azért tettem, hogy fiamon segítsek.” Az éjszakát ő is nyugodtan, társához hasonlóan részben alvással töltötte.³⁹

Másnap, 1890. február 4-én – épp Molnár János születésnapján – a vármegyeház előtt már hajnalban nagy sokaság tolongott, Tolnárol jött át két századnyi huszár rendet tartani. Az impozáns épület mellett lévő rabkórház kis udvarán előző este óta

állt a két bitófa, amelyeket a szabályzat értelmében átláthatatlan spanyolfal választott el egymástól. A katonai kordonnal körülvett vesztőhelyre fél nyolckor engedték be a körülbelül nyolcvanfős közönséget, azon kivételezetteket – többek között a sajtó képviselőit –, akik az ügyésztől belépőjegyet kaptak. Az udvar közepén álló asztalnál foglalt helyet Ágoston István törvényszéki bíró, Szerényi Kálmán ügyész, valamint a két törvényszéki orvos: Hanger Ignác és Lévay Ignác. Kozarek hóhér és két segédje az akasztófák mellett, közönyös arccal várta a parancsot. Papjaik kíséretében, pontosan háromnegyed nyolckor vezették elő a két elítéltet, akik már órákkal korábban ébren voltak, és az időt folyamatos imádkozással töltve várták végzetük eljövételét a siralomházban. Molnár János egy „magába szállt bűnös megnyugvásával” lépett be az udvarra, merően nézve a bírói asztalra helyezett feszületet. Társa szintén nyugodtan, sőt enyhén mosolyogva jött utána. Ágoston István törvényszéki bíró felolvasta a bírósági ítéleteket, majd az uralkodó elutasító határozatát tartalmazó igazságügy-miniszteri záradékot, amelyet a bűnösök szótlanul hallgattak végig, Molnár Mihály még a combját is veregette közben a sapkájával. A bíró ezt követően átadta az elítélteket az ügyésznek, aki odaszólt Kozareknek: „Hóhér, teljesítse kötelességét!” Az ítélet-végrehajtó meghajtotta magát, és udvariasan kalapot emelt. Először Molnár Jánoson volt a sor: a két pribék megkötözte, és a bitók egyikéhez vitték. Felállították a cölöp elé tolt kis zsámolyra, „Kozarek egész flegmával igazította nyakára a hurkot s pár pillanat alatt az arc vérvörös lett, majd fokozatosan halványodni kezdett. Kozarek fehér kendőjével törölgette a szemek kicsorduló könnyeit.”⁴⁰ A szörnyű aktust a *Szekszárd Vidéke* tudósítója még részletesebben írja le: „Előugrik erre a hóhér két segédjével és odalép Molnár János elé, kivel a lelki pásztor utoljára csókoltatja meg a keresztet, – erre a hátulsó deszkával elkülönített czölöphöz viszik az elítéltet. A hóhér segédek megkötik kezét, lábát és egy lépcső fokra állítják. Ezalatt a hóhér egy létra segítségével, melyet a czölöp ellenkező oldalára támaszt, megfogja az elítélt fejét és ennek nyakára egy a zsebéből elővett rövid kötelet illeszt, erre azt vezényli, hogy »Auf!« felemelik a delikvenst, mialatt a hóhér a czölöp tetején látható horogba akasztja a kötél végét: a hágsót elveszik és a két hóhér legény erővel húzza a kötelet, mely a czölöp alsó végén egy csiga körül forog. A hóhér egy kendővel folytonosan törölgeti a kiszennedő arcát, – egy néhány rángás és vége mindennek.”⁴¹

Közben Molnár Mihály a spanyolfal túloldalán térdepelve imádkozott, és még mindig bízott a kegyelemben: az ima mellett ártatlanságát bizonygatta Hanny apát-nak. Mikor azonban pár perccel később a segédek odaléptek hozzá, hirtelen tudatosult benne, hogy bizony nincs tovább. Nyugodtan lépett fel a zsámolyra, sőt a tudósítások szerint még igazított is a nyakába vetett hurkon. Utolsó szavai a következők voltak: „Istenem, istenem, mégis megtörténik!” A kötél megfeszült, „néhány másodperc múlva szederjes lett az arc s a test idegesen rángatózni kezdett”. Mikor

a halálraítélt láthatóan kiszenvedett, Hanny apát imádkozott, és ebben a katonaság is követte. Nyolc-tíz perccel később a két törvényszéki orvos megállapította a halál beálltát mindkét felakasztott személy esetében. A testeket szabály szerint fél óráig a bitón hagyták, aztán levették, koporsóba rakták, majd a kórházban felboncolták őket.⁴² „Megrendülve távozzunk, és csak az elkövetett iszonyu büntett emlékének visszaidézése tud bennünket a földi igazságszolgáltatás e módjával némileg kiengesztelni” – zárja sorait a *Szekszárd Vidéke* újságírója.⁴³ Molnár János és Molnár Mihály földi maradványait a helyi temetőben – ma: Alsóvárosi temető – hantolták el.⁴⁴

AZ ŐCSÉNYI RABLÓGYILKOSSÁG

Az előzőekben tárgyalt nagyszokolyi hármás emberölés elkövetői 1889 tavaszán még a szekszárdi vármegyeháza celláiban raboskodtak, és épp várták a királyi tábla másodfokú döntését, amikor a *Szekszárd Vidéke* hetilap április 11-i számának negyedik oldalán, a megyei hírek rovatban egy rövid, ám vastag betűkkel kiemelt hír jelent meg: „Kettős rablógyilkosság híre érkezett ma reggel Őcsényből. A gyilkosság részletei lapunk zártakor még ismeretlenek.”⁴⁵

Így a tolnai megyeszékhely polgárainak figyelmét egy újabb véres bűncselekmény osztotta meg – Őcsény település ráadásul Szekszárd közvetlen közelében, a városközponttól mindössze hat kilométer távolságra fekszik délkeleti irányban. Hamarosan már érkeztek is a konkrét információk az esettel kapcsolatban: a helyi sajtó tudósításából kiderült, hogy két özvegyasszonyt öltek meg közös otthonukban brutális kegyetlenséggel, majd a házat kifosztották. A vizsgálatra a törvényszék részéről Szerényi Kálmán királyi ügyész, valamint Kulin Sándor vizsgálóbíró ment ki a büntett helyszínére, ahol dr. Hanger Ignác törvényszéki orvos és Schubert János kórházi orvos fel is boncolta a két tetemet.⁴⁶ A hivatalos szakvélemény szerint az udvari szobában alvó, nyolcvanhét esztendőös özvegy Bálint Jánosné Széki Erzsébet⁴⁷ az ágyában fekvő halt meg: három fejszecsapás érte, az első a bal halántékán, amely „az agynak bal felét teljesen alaktalan tömeggé roncsolta, minek következtében a halálnak feltétlenül és rögtön bekövetkeznie kellett.”⁴⁸ Az elkövető azonban még kétszer lesújtott: a bal karra, majd a bal lapocka alá. A mindössze tizenkilenc éves, de már özvegy Bálint Istvánné Török Sára⁴⁹ holttestét pedig a hátsó szobából az első szobába vezető ajtó előtt találták vértócsában, illetve a három-négy lépésnyire lévő ágyán is véryomok voltak láthatók. Török Sárán több sérülést észleltek, mint az idősebb áldozaton, viszont ezek közül három is halálos kimenetelű volt: az egyik a nyakcsigolyát és a nyúltagyat vágta keresztül – tehát kis híján lefejezte a fiatal nőt –, a másik ettől lefelé két-három két-három ujjnyira, a harmadik pedig a mellüregbe hatolt.⁵⁰ „Végül megállapította a bonczolás, hogy özv. Bálint Istvánné

született Török Éva [sic!] a terhességnek hetedik hónapjában volt s hogy erőszakos halála magzatának elhalálózását is maga után vonta.”⁵¹

20	II.	Széki Erőben - néhai Bálint János özvegye	Öcsény 41b	1	87 év	éjjel szobáján belső meggyújtás Bátok	Rözmény-ö ápril 12
21	II.	Török Pára - néhai Bálint István özvegye	Öcsény 41b	1	19 év	éjjel szobáján meggyújtás Bátok	Rözmény-ö ápril 12

4. kép: Az öcsényi gyilkosság áldozatainak halotti anyakönyvi bejegyzései (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C33W-9QH2-7?cat=14389>, letöltés: 2024. június 6.)

A bűncselekményt az istállóban alvó béresek, Német József és Nagy József fedezték fel, akik a szintén a házban lakó, de aznap éjjel a család külterületi tanyáján tartózkodó özvegy Bálint Jánosné született Török Éva⁵² szolgálatában álltak. A két férfi a nevezett napon (1889. április 11.) hajnali három órakor felkelt, hogy a gondozásukra bízott jószágot megetessék. Azonban sem az ajtón, sem az ablakon keresztül kimenni nem tudtak, ezért Német felmászott a padlásra, és onnan egy létra segítségével lejutott az udvarra. Ekkor látta, hogy az istállóajtót kívülről beretesztették, a zárat zsineggel összekötötték, továbbá a trágyakihányó ablakot is dorongokkal betámasztották. Kiszabadította cselédjét az istállóból, majd – miután az udvaron mindent rendben találtak – beszóltak özvegy Bálint Istvánnéhoz. Mivel válasz nem érkezett, benyitottak az épületbe, ekkor letek rá a két holttestre.⁵³ Kissé másképp meséli el a két cseléd viselkedését a *Szekszárd Vidéke* hetilap, miszerint éjjel a kutya ugatására ki akartak menni az istállóból, de nem tudtak. Mikor végre sikerült, azt hitték, hogy „valaki tréfából retesztelte el őket és ismét lefeküdtek”. A trágyakihányó lyukon csak reggel próbáltak kimászni, de ennek az ajtaja is be volt támasztva – tehát a halott asszonyokra csak napfelkelte után akadtak rá.⁵⁴ (A két áldozat halálának hivatalosan bejegyzett időpontja – lásd 4. kép – egyébként nagy eséllyel téves: feltehetően nem április 11-én, hanem már 10-én, valamikor éjfél előtt életüket veszítették, ugyanis a gyilkos később a tárgyaláson azt állította, hogy este tizenegy óra körül ért a helyszínre.⁵⁵)

5. kép: Az öcsényi rablógyilkosság helyszíne napjainkban – a mostani lakóház egyértelműen egy XX. század második felében történő építés vagy átépítés eredménye. A fotón személyiségi jogi okokból nem szerepelhet, de más szögből nézve, a kerítésen keresztül látható a feltehetően eredeti melléképület, valamint a kerek kút is megvan még, amelynek szintén szerepe volt az eseményekben (a szerző saját felvétele, 2024. augusztus 15.)

A hatóságok az udvarban lévő kút körül vérnyomokat fedeztek fel, amiből arra következtettek, hogy a tettes ott megmosakodott. A szobában szétszórt holmikon is találtak vérnyomokat, így valószínűsítették, hogy a gyilkos előbb pénz után kutatott, és csak azután tisztálkodott meg. A véres fejszét – amely a háziaké volt – az ajtó mellé támasztva hagyta. A nyomozással foglalkozók kezdetben teljesen tanácsalannak voltak, viszont hamarosan áttörést sikerült elérni az ügyben.⁵⁶

Miközben ugyanis a hatóság emberei az öcsényi 416. számú ingatlanban, tehát a bűncselekmény helyszínén szemlét tartottak, a településtől néhány kilométerre északkeleti irányban, a Duna közelében lévő keselyűsi csárdába délelőtt tíz óra tájban betért egy parasztember. A mezítlábas, kopott ruhába öltözött férfi leült, majd bort és ennivalót kért. A kocsmárossal beszélgetésbe elegyedve egy idő után annak tajtékipóját és zsebóráját akarta megvásárolni, aki beleegyezett a dologba, és összesen tizenkilenc forintot kért a két tárgyért. A vendég nem is alkudozott, hanem rendelt még egy üveg bort, és elővett egy ötvenforintost, hogy fizessen. A kocsmáros ezt már eleve furcsállotta, ráadásul nem is tudott rögtön visszaadni a nagy címletű bankóból, ezért elsietett a közeli hajóállomásra felváltani a pénzt. Az elszámolás után tovább beszélgetett az ismeretlennel, akinek a viselkedése, mondandója egyre gyanúsabbá vált, főleg, hogy a férfi láthatóan idegesen reagált a helyiségben tartózkodók közötti legfőbb beszédtemára: az öcsényi gyilkosságra.

A házigazda ezért addig itatta a vendéget, míg az nem szállt hajóra – mint azt eredetileg tervezte –, inkább hajnalig nótázott a csárdában, majd aludni tért. Másnap reggel nem sikerült tovább ott tartani, azonban a tulajdonos megfigyelte, merre távozik az illető, és gyorsan értesítette a szekszárdi csendőröket, akik néhány óra múlva már bilincsbe verve vitték vissza a gyanús személyt a keselyüsi csárdába, ahol megtörtént első kihallgatása.⁵⁷

6. kép: A keselyüsi csárda ma már nem üzemelő épülete
(a szerző saját felvétele, 2024. augusztus 15.)

A férfi azonnal beismerte a büntett elkövetését, emellett hiánytalanul előkerültek az ősényi házból eltulajdonított értékek (ehhez persze szükség volt a kocsmáros együttműködésére is, hiszen vendége összesen huszonhat forintot költött el nála az éjjel): egy darab ötvenforintos és egy darab ötforintos bankjegy, három darab ötforintos tallér, hét darab ezüst húszas és egy darab ötforintos arany, ezenkívül két nadrág, egy dolmány, valamint egy pruszlik.⁵⁸ A férfi csomagjában ott volt saját, véres nadrágja is. A vizsgálóbíró előtt később részletesen is elmondta a történetet, önmagáról pedig azt állította, hogy Vas Jánosnak hívják, huszonkilenc éves napszámos, büntetlen előéletű, és a Pest vármegyei Újhartyánban lakik.⁵⁹ Emellett azt mondta, hogy bár a bűncselekményt egyedül hajtotta végre, annak ötlete nem tőle származott, hanem özvegy Bálint Jánosné Török Évától, aki előző nap reggel a tanyájába behívta, és ötven forintot ígért neki, ha megöli az anyósát és a menyét.⁶⁰

A gyanúsított állításaiból három dolog biztosan nem volt igaz, mindenekelőtt a neve. Miután Kulin Sándor vizsgálóbíró egy hónapon keresztül mindennap hívatta

kihallgatásra, a férfi végül megtört, és bevallotta, hogy valójában Drubina Pálnak hívják.⁶¹ Emellett nem huszonkilenc esztendő volt, hanem már a harminchetedik életévét taposta: 1852. június 4-én látta meg a napvilágot az Újhartyántól északnyugatra elterülő, közigazgatásilag Kakucs községhez tartozó Alsó-Inárcs tanyavilágában, Drubina István és Görög Mária gyermekeként.⁶² Végül: nem volt feddhetetlen, hiszen kiderült, hogy korábban ült már börtönben lopásért Pest vármegyében.⁶³

Kulin őrizetbe vetette, majd kihallgatta özvegy Bálint Jánosné Török Évát is, hogy kiderítse, igaz-e Drubina állítása, vagyis, hogy az akkor ötvenegy éves⁶⁴ asszony bérelte fel a gyilkosságokra. A nőt végül szabadon engedték, „mert kétséget kizárólag igazolva van, hogy Török Évának, ki a megölttel a tanuk vallomása szerint állandóan s a legutóbbi időkig a legszívélyesebb viszonyban élt, a tett elkövetése illetve a felbujtás körül része egyáltalán nem lehetett”.⁶⁵ Az egyedüli gyanúsított így a családnál az előző tél óta szolgáló⁶⁶ Drubina Pál maradt, akivel szemben hamarosan megtörtént a vádemelés.⁶⁷ A *Szekszárd Vidéke* szerint a férfi egy „roppant visszataszító kinézésű egyén”, aki írni-olvasni nem tud, és tízéves kora óta kóborol napszámosként az országban.⁶⁸ Az 1889. július 26-án a tolnai megyeszékhelyen megtartott végtárgyaláson az erősen megtört Drubina mindent bevallott részletesen, ahhoz azonban továbbra is ragaszkodott, hogy Török Évától kapott pénzt áldozatai megölésére. A törvényszék elnöke Ágoston István volt, a két bíró Kiss Károly és Osztrich Mihály. A vádat Baráth Zoltán ügyész képviselte, a védelmet pedig Dömötör László.⁶⁹ Sokat nyomhatott a latban a bűnösség bizonyítása szempontjából Török András, Malyok Ferencz, Weidling János és Nagy György tanúk állítása, miszerint a vádlott 1889. április 7-én, tehát négy nappal a gyilkosság előtt jelen volt, mikor ők épp beszéltek, hogy Török Évának másnap elviszik a bor árát, amivel tartoznak neki – a tettést tehát anyagi haszonszerzés motiválta a bíróság szerint.⁷⁰ Délután kihirdették az ítéletet: kötélt általi halál. Drubina előbb elfogadta a sorsát, azonban ügyvédje nem: fellebbezést nyújtott be, amihez másnap védenca is csatlakozott.⁷¹

A döntést 1889. szeptember 17-én a budapesti királyi ítélőtábla is jóváhagyta: a testület szerint a vádlott mellett enyhítő körülményt nem lehet figyelembe venni, és a részletes beismerés sem tekinthető annak, hiszen Drubina csak akkor vallotta be a tettet, mikor az eltulajdonított tárgyakat nála megtalálták. Súlyosbítja viszont cselekményét büntetett előélete, valamint, hogy özvegy Bálint Istvánné Török Sára megölésének következtében a fiatalasszony magzatja is meghalt. A legfelsőbb fórumként működő Kúria december 3-án az „alsóbíróságoknak a bűnvizsgálat és végtárgyalás eredményére alapított ítéletét, mely szerint vádlott Drubina Pál rablási célzattal előre megfontolt szándékkal ölte meg özv. öreg Bálint Jánosné és özv. Bálint Istvánnét, a kir. Curia is elfogadja és habár vádlott mellett a töredelmes beismerő vallomást, mint enyhítő körülményt nem mellőzheti, mégis tekintettel az

alsóbíróságok ítéletében felsorolt túlnyomó súlyosító körülményekre, a B. T. K. 91. §-át alkalmazhatónak nem találván, a kir. ítélő táblának ítéletét felhozott és felhívott indokainál fogva” helybenhagyta.⁷²

Az uralkodó sem adott kegyelmet a többszörös rablógyilkosnak, és 1890. március 5-én kelt határozatával megengedni méltóztatott, hogy a gyilkosság és rablás miatt halálra ítélt Drubina Pál ellen a törvény [sic!] és igazságszolgáltatás rendes lefolyása bekövetkezzék”. A jogerős döntést március 26-án, reggel fél nyolckor hirdette ki a szekszárdi törvényszék tárgyalótermében Dezsőffy Géza elnök nagyszámú közönség előtt, egyúttal közölte Drubinával, hogy másnap reggel ki fogják végezni.⁷³ A „valódi állati kinézésű, a műveletlenség legalsó fokán levő ember” az ítéletet közönyösen fogadta, „bamba ábrázatának egy izma sem rándult meg a halál hallatára, csak egy kevés pirosság mutatkozott az arcán”.⁷⁴ A *Pesti Hírlap* még azt is megjegyzi, hogy Drubina a halállal nemigen törődött, hiszen az előző havi kettős akasztás alkalmával úgy nyilatkozott, hogy irigyli a kivégzetteket.⁷⁵ Szerényi Kálmán királyi ügyész megkérdezte a rabtól, várt-e kegyelmet a királytól, mire ő azt felelte: nem, de nem gondolta volna, hogy ilyen kevés ideje van hátra.⁷⁶

A siralomházat a vármegyeháza épületében működő börtönben, a női rabok celláinak egyikéből alakították ki, ahol az elítélt reggelire szalonnát és pálinkát kért. Lelki gondozására – a nem sokkal korábban Molnár Jánost bitó alá kísérő – Fajth Lajos káplánt rendelték, akit a *Tolnamegyei Közlöny* tudósítása alapján Drubina megtörtén, könnyes szemekkel fogadott a következő szavak kíséretében: „Mindenkinek tartozik egy halállal. Büntetésemet megérdemlem. Megnyugszom sorsomban.” Ezután megkérte a papot, hogy írjon a mostohabátyjának, Drubina Andrásnak: ő és másik két testvére ne haragudjanak rá, bocsássonak meg neki, és imádkozzanak érte. Emellett egy másik levelet is megfogalmazott élettársának, akitől egy törvénytelen leánygyermek született: a nőtől azt kérte, hogy felejtse el őt, és becsületes embert neveljen a kislányukból. Mikor a pap a végén felolvasta az irományt, Drubina sírva fakadt. A délelőtt további részét imával töltötte, és közben folyamatosan szivarozott. Délre a folyamatos imádkozás eredményeképpen megnyugodott, olyannyira, hogy az ebédjét és a mellé kapott feketekávéját jóízűen fogyasztotta el.⁷⁷ A *Budapesti Hírlap* szerint annyit evett, „hogy sok lett volna három embernek is; aztán ráköszöntötte poharát a jelen volt kir. ügyészre, papra, orvosra és fogházfelügyelőre: »Isten éltesse az urakat, adjon erőt, egészséget!«”⁷⁸ A *Szekszárd Vidéke* tudósítása szerint Drubina Pál szinte fejedelmi ebédet kapott: paradicsomlevest, borjúsültet, csirkepecsenyét és sok palacsintát.⁷⁹

A halálraítélt délután három órakor töredelmesen, keserves sírás közepette meggyónt Fajth káplánnak, aztán uzsonnázott, valamint bort ivott. Vacsoráig a végig mellette lévő pappal imádkozott, illetve beszélgetett. Bocsánatot kért mindenkitől, akivel a fogsága alatt érintkezett: az ügyésztől kezdve egészen a börtönőrökig,

majd elmesélte Fajthnak hányattatott gyermekkorát. Eszerint szegény sorsú, cseléd szülőktől származott, s az apját még kiskorában elveszítette. Iskolába soha nem járt, mert anyja nem engedhette meg magának a fiú taníttatását: inkább – amint lehetett – szolgálatba adta gyermekét. Drubina így magára hagyva, nevelés és szeretet nélkül nőtt fel, mindössze néhány imádságot hozott emlékül a szülői házból, amiket az édesanyjától tanult. Tizenhat éves volt, amikor teljesen árva lett. A régi imák most, élete utolsó előtti napján előjöttek, hiszen „a gyermek szívébe ültetett vallásosság, erkölcsösség magvait az élet visszaszoríthatja ugyan, de teljesen ki nem ölheti”. A vacsorát szintén jó étvággal költötte el, majd egész éjszaka ébren maradt: a maradék idő főleg imával telt, amelyet vagy a pappal, vagy egyedül végzett. Utolsó kívánsága az volt, hogy a megmaradt néhány krajcárján szemfedelet vegyenek a koporsójára.⁸⁰ Néha lefeküdt, elszenderedett néhány pillanatra, ám szinte azonnal felpattant, és nyugtalanul járkált tovább a cellában.⁸¹ Hajnalban áhítattal vette magához az oltári szentséget, utána megreggelizett, és egészen addig folytatta az imádkozást, amíg nem csikordult a kulcs a zárka ajtajában. Mikor megkondult a lélekharang, fohászokat mondva, szemeit az elé tartott feszületre függesztve, Fajth káplán karjába kapaszkodva indult el a vesztőhelyre.⁸²

Az állami ítélet-végrehajtó, Kozarek Ferenc pribékjeivel már két nappal korábban megérkezett Szekszárdra – mondhatnánk: visszatért, hiszen a nagyszokolyi gyilkosok kettős kivégzése óta még csak bő másfél hónap telt el. Kozarek állítólag ezúttal is jelentősebb mennyiségű helyi bort fogyasztott el megérkezése után, majd meglátogatta szekszárdi gypmester kollégáját, akihez régi barátság fűzte, mert valaha együtt dolgoztak a fővárosban. Másnap, március 26-án estefelől felállították a bitófát a vármegyeháza melletti rabkórház kis udvarán (ugyanott, ahol Molnárékat akasztották fel február elején), illetve meghozták a kórházi helyiségbe a koporsót.⁸³

1890. március 27-én reggel ismét Tolnárról berendelt huszárok biztosították a rendet a vármegyeháza környékén, valamint a vesztőhely körül, bár olyan nagy tolongás nem volt a közterületen, mint Molnár János és Molnár Mihály előző hónapban történt kivégzése alkalmával. A *Budapesti Hirlap* megjegyzi, hogy viszonylag sok vidéki báméskodó akadt az épületnél, mivel aznap vármegyei közgyűlést is tartottak.⁸⁴ Drubina Pál papja kíséretében pontosan fél nyolckor lépett be a rabkórházi udvarra, ahol a bitótól balra lévő asztalnál helyet foglaló hivatalos személyeken (ifjabb Závody Albin kiküldött törvényszéki bíró, Baráth Zoltán alügyész, Hanger Ignác és Lévy Ignác orvosok⁸⁵) kívül 50–150⁸⁶ főből álló közönség tartózkodott, rajtuk kívül a kordont alkotó katonaság, illetve Kozarek és két segédje. „Ön az, Drubina?” – kérdezte a bíró a félelemtől remegő lábú rabtól, mire az alig hallható igennel felelt. Závody ezután ismertette mindhárom bíróság ítéletét, majd az uralkodó döntését tartalmazó határozatot. A fogoly ezalatt csendesen, folyamatosan imádkozott, és a feszületet nézte. A bíró felolvasása után beszélni kezdett, halk

szavait a szeles időben alig lehetett érteni: „Büntetésemet megérdemeltem, kérem, bocsássanak meg, ha valakinek vétettem. Imádkozzanak, hogy az Isten is megbocsásson.” A bíró ezután átadta az elítéltet a királyi ügyészséget képviselő Baráth Zoltánnak, aki harsány hangon kiáltotta: „Hóhér, teljesítse kötelességét!” Drubina Pál ekkor megcsókolta a feszületet, Kozarek és két pribékje pedig munkához látott: gyorsan összekötözték a delikvenst, majd a cölöphöz tolt kis zsámolyra állították. Az őcsényi rablógyilkos még a zsámolyon is imádkozott. „Isten irgalmazzon!” – ezek voltak az utolsó szavai, aztán megfeszült a hurok a nyakán. A hóhér öt-hat perc múlva jelentette, hogy az ítéletet végrehajtotta.⁸⁷ Ez – még ha esetleg újságírói túlzás is – kiugróan sok idő Kozarek Ferenc esetében, aki arról volt közismert, hogy áldozatait nem hagyta éber állapotban vergődni a bitón, hanem a zsámoly kirántása után egy gyors mozdulattal eltörte a nyakukat, amely azonnali eszméletvesztést okozva másodpercekre rövidítette le a halálraítéltek szenvedését.⁸⁸ A viszonylag humánus módszer Drubina Pál esetében minden bizonnyal kudarcot vallott, erre utal a *Pesti Hírlap* zsrnalisztája is: „Nehezen halt meg a szerencsétlen, arca eltorzult, s látszott, hogy nagy szenvedéseket áll ki.”⁸⁹ Hasonlóan fogalmaz a *Szegszárd Vidéke*: „7–8 percz alatt kiszivedett a szerencsétlen, arcza eltorzult, nyelve kilógott.”⁹⁰

Polg. szám	A halálzás éve, hava, napja	valamint házastársának, ugy a kiskorának a szülőknek neve és polgári állása	származási és lakhelye, utca és házszám	n. o. m. o.		Vallása és kora (születési év, hó, nap)	Betegsége vagy a halálzás más neme	Részosította a halottak szentségi-ten?	A temetés helye és napja	A temést vé
				fi	nő					
69	1890 március 27	Drubina Pál magja	Őcsényi László utca 12.			R. K. e. 37 éves	keze alatti lakt	igen	Szegszárd munkás 27	Stannya Judit

7. kép: Drubina Pál halotti anyakönyvi bejegyzése (<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSRX-MLJY?cat=438274>, letöltés: 2024. március 20.)

Más lapok egyáltalán nem vagy csak röviden számoltak be a kivégzésről, például a *Szegedi Napló* megelégszik egy néhány soros hírrel: „Szegszárd, márcz. 27. [A Sz. N. ered. 1 táv.] Drubina Pál őcsényi lakost, akit két asszony meggyilkolásáért mind a három bíróság halálra ítél, ma reggel végezték ki. A halálos ítéletet a törvényszék udvarán Kozarek hóhér hajtotta végre.”⁹¹ A *Fővárosi Lapok* sem szentelt sokkal hosszabb cikket az eseménynek, ráadásul felületes információkezelése – a korszakban nem egyedülálló módon – már az első mondatban két pontatlanságot is eredményez: „Szegszárdon Drubina Pál öcseji rablógyilkost, ki gazdasszonyát és növendégét pénzéért kegyetlenül megölte, tegnapelőtt felakasztották.”⁹² Öcsej nevű település nem létezett Magyarországon (Őcsény viszont igen), emellett Drubina nem a gazdasszonyát ölte meg, hanem annak anyósát és menyét; növendég pedig egyáltalán nem tartózkodott aznap éjjel a házban. Tömör, de annál precízebb viszont a *Mohács és Vidéke*, amely az áldozatok közé sorolja a magzatot is: „Kivégzés. Csütörtökön akasztották fel Szegszárdon Drubina Pált, az őcsényi rablógyilkost, ki mult évi április

hó közepe táján két özvegy asszonyt és egyiknek még meg nem született gyermekét meggyilkolta. Kozarek végezte az akasztást.⁹³

Miután az orvosok megállapították a halál beálltát, a katonaságot imára vezényelték. A pap hangosan imádkozott, és a jelen lévő közönség is kalapot emelt. A testet még harminc percig függeni hagyták, aztán koporsóba tették, és a kórházban felboncolták. A maradványokat délután a római katolikus egyház szertartása szerint hantolták el a februárban felakasztott két Molnár közelében, a mai Alsóvárosi temetőben.⁹⁴ A temetést Hanny Gábor plébános végezte, aki február elején Molnár Mihály gyóntatója volt annak akasztása előtt.⁹⁵

Mintegy a korszellem apró megnyilvánulásaként érdemes megemlítenünk, hogy a helybeli lottózó hatalmas forgalmat bonyolított le a kivégzés hetében. Ugyanis a középkorból tovább élő közhiedelem szerint az akasztott emberhez köthető számok – akárcsak a hóhér kötele – szerencsét hoznak. A *Tolnamegyei Közlöny* tudósítása alapján azon a héten leginkább a következő számokat rakták meg az aktuális bécsi húzásra: 4, 6, 27, 38, 52. (Drubina Pál ugyanis 1852. június 4-én született, 38 évesen halt meg, és az ítéletét 27-én hajtották végre.) Hogy hozott-e anyagi értelemben szerencsét a helyi polgároknak az őcsényi rablógyilkos, arra nézve nincs információnk.

Végül, érdemes a sajtóhírek mögé tekintenünk, és tömören felvázolnunk a Bálint-házban élő család történetét, hogy kicsit jobban megértsük az őcsényi rablógyilkosság hátterét, illetve pontosítsuk a korabeli orgánumok tévesen közölt információit. (Például, mint korábban láthattuk, akadt olyan beszámoló, amelyik az egyik áldozatot vendégként említette.) Ehhez elsősorban az eseményekben részt vevő személyekkel kapcsolatos keresztelési, házassági és halotti anyakönyvek szolgálnak támpontként.

A kettős gyilkosság színhelye, az őcsényi 416. számú ingatlan (napjainkban: Kossuth utca 14. sz.) a XIX. század második felében a település módosabb parasztcsaládjai közé tartozó Bálintok lakhelye volt, akiknek a község külterületén is voltak földjeik, illetve tanyájuk.⁹⁶ (Jelen tanulmányban nem feladatunk a família történetét a lehető legmesszebbre visszavezetni a fellelhető anyakönyvi források teljes feldolgozásával – csupán az 1889-ben elkövetett rablógyilkosság szereplőire koncentrálnunk.)

A meggyilkolt idősebb asszony, Széki Erzsébet igen szép kort megért, megölésekor a nyolcvanhetedik évében járt: 1802. november 24-én született Őcsényben, édesapját Széki Pálnak, édesanyját Notarius Sárának hívták.⁹⁷ Férje, Bálint János jóval fiatalabb volt nála: 1808 májusában látta meg a napvilágot, szintén Őcsényben, azonos nevű apja és Lévai Susánna gyermekeként.⁹⁸ A pár 1828. januárban kelt egybe a településen, a menyasszony ekkor – a kor szokásaihoz viszonyítva – már nem számított fiatalnak, hiszen elmúlt huszonöt éves, s talán ez is közrejátszhatott abban, hogy hozzáment vőlegényéhez, aki a frigy létrejöttékor még be sem töltötte a

huszadik életévét.⁹⁹ Házasságukat bizonyosan nem egy nem várt terhesség jelentette erkölcsi kényszer motiválta, az anyakönyvek szerint első gyermekük a nászéjszaka után fogant: 1828. november 28-án jött világra¹⁰⁰ – a kislányt azonban megkeresztelni sem volt lehetőség, hiszen halva született.¹⁰¹

A párnak több mint hat évet kellett várni az újabb gyermekáldásra: 1835. március 2-án érkezett meg a családba ifjabb Bálint János.¹⁰² A fiúgyermek felcseperedett, majd 1854. február 3-án, egy hónappal a tizenkilencedik születésnapja előtt feleségül vette¹⁰³ a szintén őcsényi Török Évát, Török István és Görcsös Éva leányát, aki a házasságkötés utáni hónap 15-én töltötte be még csak a tizenhatodik életévét.¹⁰⁴ A fiatal pár lassan részese lett a családi gazdaság irányításának, és a familia továbbra is közös fedél alatt élt. Az ifjabbik Jánosnak és nejeének 1859. augusztus 17-én született meg első gyermeke, Éva,¹⁰⁵ aki azonban a következő évben, nyolc hónapos korában, görvélykór¹⁰⁶ következtében elhunyt.¹⁰⁷ Két évvel később, 1861. szeptember 24-én Török Éva fiúgyermeknek adott életet, aki – folytatva a családi tradíciót – a János nevet kapta.¹⁰⁸ Így immáron három generáció Bálint Jánosa élt együtt az akkor még 391-es számot viselő (később 416. számra módosult)¹⁰⁹ őcsényi házban. Ráadásul 1865-ben a négyéves Jánosnak testvért hozott ajándékba a Jézuska: István nevű öccse éppen szenteste napján született.¹¹⁰ A családi boldogság azonban nem tartott sokáig: két évvel később, 1867 áprilisában, ötvennyolc éves korában elhunyt a nagyapa, Széki Erzsébet férje,¹¹¹ és újabb két esztendővel később, 1869. október 30-án még nagyobb tragédia történt: betegség vitte el a legkisebb Bálint Jánost, aki mindössze nyolc évet élt.¹¹² A halál a következő évben, 1870. november 25-én ismét bekopogott a Bálint-házba, és elragadta a harmincöt esztendőös családfőt, az utolsó még élő Jánost, aki – akárcsak az előző évben elhunyt kisfia – a „rothasztó hideg”¹¹³ elnevezésű betegségben szenvedett.¹¹⁴ Így – mint anyósa – Török Éva szintén özvegyült, s a férjén kívül két gyermekét is eltemető fiatalasszonynak a kis István maradt az egyetlen reménysége.

Bálint István szerencsésen megérte a felnőttkort, és alig múlt húszéves, mikor még élő nagyanyja, illetve anyja mellé fiatalasszonyt vitt a házhoz: 1886. február 24-én feleségül vette a szintén helyi illetőségű Török Sárát,¹¹⁵ aki – hasonlóan azonos vezetéknevű anyósához – nagyon fiatalon, a tizenhatodik életévét csupán húsz nappal korábban betöltve járult az oltár elé, és mondott igent ifjú földműves szerelmének.¹¹⁶ A fiatalok házassága azonban hamarosan véget ért: István 1888. december 3-án, nem sokkal a huszonegyedik születésnapja előtt agyvérzésben meghalt,¹¹⁷ s ekkor felesége már a szíve alatt hordta közös gyermeküket.

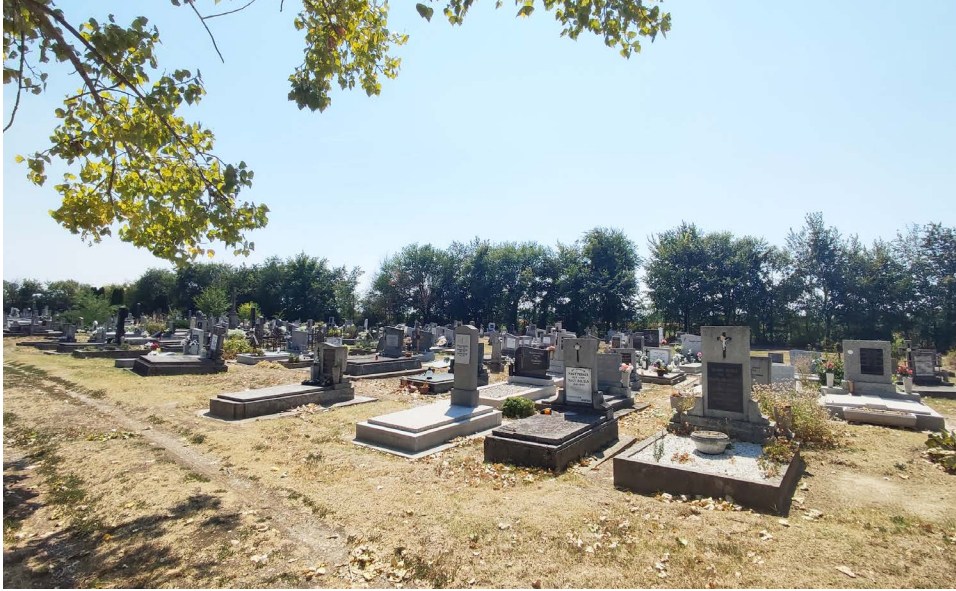
Az 1888-as esztendő végén tehát előállt az a furcsa helyzet, hogy a több nemzedék óta a Bálint familia tulajdonában lévő őcsényi, 416. számú ingatlanban egyetlen Bálint sem élt. Csupán három özvegy lakott közös fedél alatt: egy idős, egy középkorú és egy fiatalasszony, akiknek vér szerint semmi közük nem volt egymáshoz,

mindhárman házasságuk jogán kerültek a családi fészekbe. A sajtóban olvasható információk alapján a három nő összeszorított foggal folytatta a gazdaságot, ezután is béreseket, napszamosokat alkalmaztak – az életnek mennie kellett tovább. És minden bizonnyal nagy reményekkel tekintettek a közeljövő elé, hiszen az István – az utolsó Bálint – halála okozta gyászév fájdalmát, sötét hangulatát jelentős mértékben tudta volna enyhíteni Sára gyermekének – egy újabb Bálintnak – júniusra várt születése, némi megnyugvást adva a ház sok tragédiát megélt lakóinak. Ezt a reményt rombolta szét Drubina Pál 1890. április 10-ről 11-re virradó éjjel – csekélyebb összegű készpénzért és néhány ruhadarabért.

Mivel éppen nem volt otthon, özvegy Bálint Jánosné Török Éva megúszta a gyilkosságot. Nem tudható, igaz volt-e Drubina makacsul hangoztatott állítása, miszerint a középkorú asszonynak köze volt anyósa és menyé, valamint hamarosan megszülető unokája megöléséhez. Valószínűleg nem, hiszen Bálint János özvegyeként élete végéig haszonélvezeti joggal bírt az ingatlan vonatkozásában; ahhoz már idős volt, hogy új családot alapítson, tehát egzisztenciális szempontból nem fűződött különösebb érdeke a bűncselekmény végrehajtásához. Emellett nincs okunk kételkedni a számos tanú vallomásaiban, akik igazolták a família nőtagjai közötti szívélyes viszonyt, valamint joggal feltételezhetjük, hogy Kulin Sándor vizsgálóbíró is nagy szakértelemmel végezte a munkáját, mikor a szabadlábra helyezés mellett döntött. „Török Éva egész határozottsággal tagadja, miszerint vádlottat nem bérelte fel, a tervről semmit nem tudott, vádlottal ilyesmiről soha nem beszélt, de a vizsgálat Török Éva ellen semmi bizonyítékot, vádlott vallomásán kívül semmi terhelő körülményt ki nem derített, sőt még csak lélektani körülmény sem merült fel, ami Török Éva ellen a bűnös közreműködést indokolhatná” – olvasható a *Büntető Jog Tárában*, az ítélet indoklásánál.¹¹⁸ (Azonban megemlítenéd, hogy a részletes beismerés ellenére Drubina mindvégig ragaszkodott ahhoz, hogy őt Török Sára bízta meg a rablógyilkossággal. Az elsőfokú törvényszék után viszont a királyi tábla is inkább a saját elhatározást fogadta el: „vádlott a tettet, melyre nézve terve már reggel 8 órakor megfogamzott és amelyet egész napon át fontolgatott és csak esti 10 órakor hajtotta végre, semmi által nem korlátolt szabad akaratelhatározással, higgadt, nyugodt lelki állapotban történt fontolgatással, szándékosan, tehát előre megfontolt szándékkal követte el.”¹¹⁹)

A felbujtással meggyanúsított, ötvenkét éves asszony tehát 1890 áprilisában egyedül maradt a Bálint-házban. Hamarosan újra megházasodott, de később második férjét is elveszítette. Özvegy Ozsvald Sándorné Török Évaként fejezte be földi pályafutását, és a halotti anyakönyvi bejegyzése szerint élete végéig Ócsényben, a 416. szám alatt lakott.¹²⁰ 1924. január 11-én hunyt el, ő is éppen nyolcvanhét esztendő volt, mint harmincnégy évvel korábban meggyilkolt anyósa. Hogy ez véletlen egybeesés vagy a sors különös fintora – feltehetően már sosem derül ki.

8. kép: Az ócsényi temető napjainkban. A gyilkosság áldozatainak, illetve a település 416. számú ingatlanában egykor élt Bálint család sírhantjai mára az enyészeté lettek (a szerző saját felvétele, 2024. augusztus 15.)

ÖSSZEGRZÉS

Tanulmányunkban az 1867 és 1914 között, Tolna vármegyében elkövetett bűncselekményekre koncentráltunk, amelyek vádlottjait a legszigorúbb büntetőjogi szankcióval, azaz halálbüntetéssel sújtották, és az ítéletet végre is hajtották. A tárgyalt időszakban két ilyen eset történt Szekszárd környékén: az 1888-as nagyszokolyi vérengzés, valamint egy évvel később az ócsényi rablógyilkosság. A bűntettek elkövetőit azonos évben, mindössze másfél hónap eltéréssel végezték ki a tolnai megyeszékhelyen. Mivel az igazságügyi iratok nagyobb része a huszadik század folyamán megsemmisült, kutatásunk legfőbb forrását a korabeli sajtó jelentette: a hasábkon olvasható hírek, tudósítások segítségével igyekeztünk rekonstruálni az eseményeket – nem egy esetben kérdőjeleket hagyva az egyes orgánumban közölt, egymásnak ellentmondó információk miatt. Fontos forrásaink voltak továbbá az ócsényi rablógyilkosság áldozatainak családi háttere feltérképezésénél az egyházi és állami anyakönyvek, amelyek ma már nagyrészt a világhálón is elérhetők. Bízunk benne, hogy jelen írás hozzájárul a dualizmus kori Tolna vármegyében elkövetett bűncselekmények megismeréséhez, valamint újabb kutatásokra is ösztönzi a téma iránt érdeklődőket.

A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klasztere támogatta. A szerző a „Halálbüntetés a dualista Magyarországon – a korabeli sajtó tükrében” kutatócsoport tagja.

The research was supported by the Humanities and Social Sciences Cluster of the Centre of Excellence for Interdisciplinary Research, Development and Innovation of the University of Szeged. The author is a member of „The death penalty in dualist Hungary – in the light of the contemporary press” research group.

JEGYZETEK

- 1 Az ingatlan pontos helyét források híján nem sikerült beazonosítanunk, a vallomásokból annyi azonban bizonyos, hogy a falu északi részén volt.
- 2 A Budapesti Hírlap szerint a felsőnyéki illetőségű idősebb Sebők István összeveszett feleségével és fiával, ezért költözött át hűgához (a lap tévesen a leányaként említi) Nagyszokolyba (Budapesti Hírlap, X. évf. [1890] 35. sz. 6.).
- 3 A Büntető Jog Tára említi az édesanya nevét, igaz, tévesen: Hamar Zsuzsanna nem Gulyás István, hanem Gulyás János özvegye volt (lásd: állami halotti anyakönyvek, Nagyszokoly, 1899. év, 58. sz. bejegyzés, forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9THL-7P8?cat=650978>, letöltés: 2024. június 11.). Az özvegyasszony a bűncselekmény elkövetésekor nyolcvanegy éves volt (lásd: a református egyház születési anyakönyvei, Nagyszokoly, 1807. év, január 15-i bejegyzés, forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-TB9R-9V?cc=1858355&cat=13763>, letöltés: 2024. június 11.); fia, Gulyás István pedig az ötvennegyedik életévében járt (lásd: a református egyház születési anyakönyvei, Nagyszokoly, 1834. év, március 8-i bejegyzés, forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-TY9R-8C?cc=1858355&cat=13763>, letöltés: 2024. június 11.).
- 4 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 5. sz. 6. Megjegyzendő, hogy az 1888 elején elkövetett bűncselekményről szóló friss tudósítást – magas hírértéke ellenére – nem találtunk sem a korabeli országos, sem a vidéki sajtóban az 1888-as esztendőből. A Szekszárd Vidéke ugyan egy évvel később utal rá, hogy az orgánum korábban már beszámolt az eseményről („Emlékeznek olvasóink ama vérlázító gyilkosságra, melyet a múlt évben...” – Szekszárd Vidéke, IX. évf. [1889] 4. sz. 4.), azonban az újság 1888. évi (VIII. évf.) lapszámai közgyűjteményben nem maradtak fenn. Ugyanez igaz a Tolnamegyei Közlönyre is, amelynek nem lehetők fel sem az 1888-ban (XVI. évf.), sem pedig az 1889-ben (XVII. évf.) publikált példányai.
- 5 A református egyház halotti anyakönyvei, Nagyszokoly, 1888. év, 5. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-TY9P-Q8?cc=4133831&cat=13763>, letöltés: 2024. június 5.)
- 6 Uo., 6. sz. bejegyzés
- 7 Uo., 8. sz. bejegyzés. Beszédesek a sérüléseknek a Büntető Jog Tárában megjelent részletes leírásai: „id. Sebők Istvánon, nevezetesen annak fején, lapocznán és karjain 8 külsértés, Lázár István testén úgy mint fején, bal részt táján és jobb veséje felett 4 külsértés, Sebők Julianna férjezett Juhász Istvánné testén pedig, jelesen fején és bal kezén 5 külsértés okoztatott, továbbá az ugyanezen bonczjegyzőkönyvekben foglalt szakértői vélemények megállapítják, mikép ezen kísértések közül, id. Sebők István halálát a fején bal füle felett a nyakszirt csonton keresztül ható az agyacs bal karémját összezúzó baltával vagy fejszével ejtett egy feltétlenül halálos sértés. Lázár István halálát a bal rászt táján és jobb vese felett testébe ható lött golyótól származó két feltétlenül halálos sértés, végül Sebők Julianna férj. Juhász Istvánné halálát, a fején, az agyvelőt összeroncsoló két éles és egy tompa eszközzel, baltával vagy fejszével okozott, három, feltétlenül halálos sértést idéztek elő, ellenben a többi

- részint könnyebb, részint súlyosabb minőségű sértések nevezetteknek bekövetkezett halálára mi befolyással sem voltak.” (Büntető Jog Tára, XIX. kötet [1890] 20. sz. 308–309.)
- 8 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 5. sz. 6.
  - 9 A római katolikus egyház keresztelési anyakönyvei, Öskü, 1857. év, 7. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939V-MZQ7-F?cc=1743180&cat=303479>, letöltés: 2024. június 7.). Molnár János halotti anyakönyve tévesen tartalmazza Várpalotát származási helyként, illetve szintén hibás az életkort tekintve: nevezett személyt huszonkilenc esztendősként említi 1890-es kivégzésekor, tehát négy évet téved. (Lásd: a római katolikus egyház halotti anyakönyvei, Szekszárd, 1890. év, 18. sz. bejegyzés – forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSRX-MLKN?cat=438274>, letöltés: 2024. május 15.) A helyiségnév elírása nem tekinthető számottevő hibának, hiszen Öskü a várpalotai járásban található, így elképzelhető, hogy maga Molnár is várpalotainak vallotta magát. (Az életkor elírására nem találtunk magyarázatot.)
  - 10 Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betürendben körülményesen leíratik. II. kötet.* Szerzői kiadás, Pest, 1851. 117.
  - 11 A római katolikus egyház halotti anyakönyvei, Szekszárd, 1890. év, 18. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSRX-MLKN?cat=438274>, letöltés: 2024. május 15.). Molnár János nős volt, feleségével, Albert Katalinnal 1884. november 27-én házasodtak össze (lásd: a római katolikus egyház házassági anyakönyvei, Felsőnyék, 1884. év, 5. sz. bejegyzés – forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939J-TVNZ-8?i=204&cat=436847>, letöltés: 2024. május 16.), gyermekük a helyi keresztelési anyakönyvek, valamint Molnár halotti anyakönyvi bejegyzése alapján – ti. hátrahagyott árvaikat nem említ – nem született.
  - 12 A római katolikus egyház keresztelési anyakönyvei, Pázmánd, 1841. szept. 24-i bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-YSB7-ZC6?cc=1743180&cat=261442>, letöltés: 2024. április 25.)
  - 13 Ma Fürged néven önálló település Tolna vármegyében. Az 1870-es évek elején vált le Felsőnyékről, s lett önálló település (lásd: <https://www.furged.hu/a-falu-tortenete/>, letöltés: 2024. június 15.), azonban saját plébániával és templommal nem rendelkezett, e tekintetben tárgyaltsunkunk továbbra is Felsőnyékhez tartozott (lásd pl.: <https://matricula.hu/node/4617>, letöltés: 2024. május 7.)
  - 14 A római katolikus egyház halotti anyakönyvei, Szekszárd, 1890. év, 19. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSRX-MLVK?i=62&cat=438274>, letöltés: 2024. május 15.). Molnár Mihály a tett elkövetésekor már három esztendeje özvegy volt az említett halotti anyakönyvi bejegyzés szerint: feleségét Hinterberger Katalinnak hívták, s szintén az 1890-es halotti anyakönyv említi, hogy kivégzésével hét árva hagyott maga után a férfi. Felesége haláláról nem találtunk adatot a felsőnyéki anyakönyvekben, és a hét gyermek közül is csupán három született Belfürgeden a felsőnyéki keresztelési anyakönyvek alapján: 1884 áprilisában a szintén római katolikus vallású asszony ikreknek adott életet, akik az István és a Ferenc keresztnevet kapták (lásd: a római katolikus egyház keresztelési anyakönyvei, Felsőnyék, 1884. év, 17. és 18. sz. bejegyzés – forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939J-TVNR-Y?cc=1743180&cat=436847>, letöltés: 2024. május 5.). 1886. januárban pedig megszületett legkisebb gyermekük, György (lásd: a római katolikus egyház keresztelési anyakönyvei, Felsőnyék, 1886. év, 4. sz. bejegyzés – forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939J-TVJN-B?i=131&cc=1743180&cat=436847>, letöltés: 2024. május 5.). A házaspár további gyermekeinek születési adatairól nem találunk bejegyzést a felsőnyéki keresztelési anyakönyvekben, ebből pedig arra következtetünk, hogy a család valamikor az 1880-as évek első felében költözhetett Belfürgedre. Mint az a korabeli sajtó tudósításából kiderül, az asszony legidősebb fia – akit szintén beidéztek később a tárgyalásra – az édesanyja vezetéknevét viselte: Hinterberger Mihályként említik, mint Molnár mostohafiát (Pesti Hírlap, XII. évf. [1890] 35. sz. 11.). Vagyis – ha a fővárosi orgánum nem téved –, akkor valószínűsíthető, hogy Molnár Mihály egy törvénytelen gyermekkel rendelkező lányt vett annak idején feleségül (arra nézve sem találtunk adatot, pontosan hol és mikor történt a házasságkötés).
  - 15 Tolnamegyei Közlöny, XVIII. évf. (1890) 6. sz. 3.; Pesti Hírlap, XI. évf. (1889) 26. sz. 11.
  - 16 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 2. sz. 6.
  - 17 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 4. sz. 4.
  - 18 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 5. sz. 6.

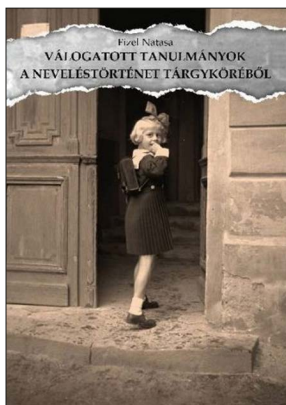
- 19 Uo.
- 20 Pesti Hirlap, XII. évf. (1890) 35. sz. 11.
- 21 Büntető Jog Tára, XIX. kötet (1890) 20. sz. 309–310.
- 22 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 5. sz. 6.
- 23 Uo.
- 24 Lásd a 11. sz. jegyzetet
- 25 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 5. sz. 6.
- 26 Egyben a Szekszárd Vidéke hetilap felelős szerkesztője és kiadója
- 27 Pesti Hirlap, XI. évf. (1889) 26. sz. 11–12.
- 28 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 6. sz. 5.
- 29 Uo.
- 30 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 21. sz. 7.
- 31 Fővárosi Lapok, XXVI. évf. (1889) 271. sz. 5 –6.
- 32 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 42. sz. 5.
- 33 Tolnamegyei Közlöny, XVIII. évf. (1890) 6. sz. 3.
- 34 Uo.
- 35 Pesti Hirlap, XII. évf. (1890) 34. sz. 11.
- 36 Uo.
- 37 Tolnamegyei Közlöny, XVIII. évf. (1890) 6. sz. 4.
- 38 Uo.
- 39 Pesti Hirlap, XII. évf. (1890) 35. sz. 11.
- 40 Tolnamegyei Közlöny, XVIII. évf. (1890) 6. sz. 4.
- 41 Szekszárd Vidéke, X. évf. (1890) 11. sz. 2.
- 42 Pesti Hirlap, XII. évf. (1890) 35. sz. 11.
- 43 Szekszárd Vidéke, X. évf. (1890) 11. sz. 2.
- 44 Lásd Molnár János és Molnár Mihály korábban említett halotti anyakönyvi bejegyzéseit
- 45 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 16. sz. 4.
- 46 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 17. sz. 5.
- 47 A református egyház halotti anyakönyvei, Ócsény, 1889. év, 20. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C33W-9QH2-7?cat=14389>, letöltés: 2024. június 6.).
- 48 Büntető Jog Tára, XX. kötet (1890) 1. sz. 10.
- 49 A református egyház halotti anyakönyvei, Ócsény, 1889. év, 21. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C33W-9QH2-7?cat=14389>, letöltés: 2024. június 6.).
- 50 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 17. sz. 5.
- 51 Büntető Jog Tára, XX. kötet (1890) 1. sz. 10. Ugyanitt olvashatjuk Drubina vallomását a gyilkosság elkövetésének menetérol is: „(...) a fészerben levő kocsi oldalkarikájában függő fejszét magához vevén, azon szoba felé indult, melyben Török Sára és Széki Erzse aludtak s az állítólag csak kilincsrre betett ajtót felnyitván, belépett a szobába. Lépteinek zajára Török Sára felébredvén, ijedtében »jajt« kiáltott, mire ő hirtelen hozzá ugrott s a fejsze fokával néhányszor megütötte. Az első ütésre megszédült és arcra borult, de azután leugrott az ágyról s kezét megkapta, de ő meglökte s a lökés folytán ismét visszaesett be az ágyra, ekkor ismét hozzá vágott a fejszével, de Török Sára újból felállott, mire őt meglökte, minek következtében az utcai szoba ajtaja előtt a földre esett s még ezután a fejsze élével tarkójára nehányat rácsapott. Az ágyban fekvő s nagyon halló Széki

- Erzsébet a küzdelem okozta zajra álmából felriadván, feléje tartott s a fejsze fokával halántékon ütötte s még egy-két vágást intézett feléje. A leterített áldozatok életjelt nem adván, bement az utczai szobába, ott pénz után kutatott, a szekrényből mindent kihányt...” (Büntető Jog Tára, XX. kötet [1890] 1. sz. 11.).
- 52 Az idősebb áldozat menyéje, illetve a fiatalabb áldozat anyósa, aki a házban lakó férfiak halála után a családfő szerepét töltötte be, és aki ifjú menyével csak névrokonságban állt – lásd a későbbiekben a családi viszonyok taglalását.
- 53 Büntető Jog Tára, XX. kötet (1890) 1. sz. 9–10.
- 54 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 17. sz. 5.
- 55 Büntető Jog Tára, XX. kötet (1890) 1. sz. 12.
- 56 Uo.
- 57 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 17. sz. 5–6.
- 58 Büntető Jog Tára, XX. kötet (1890) 1. sz. 11.
- 59 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 17. sz. 5.
- 60 Büntető Jog Tára, XX. kötet (1890) 1. sz. 11.
- 61 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 21. sz. 7.
- 62 A római katolikus egyház keresztelési anyakönyvei, Újhartyán, 1852. év, 79. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-D8SR-M?cc=1743180&cat=31279&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A23MZ-5PJ>, letöltés: 2024. június 10.)
- 63 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 32. sz. 7.
- 64 A református egyház keresztelési anyakönyvei, Ócsény, 1838. év, március 15-i bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-T533-9C?i=149&cc=1858355&cat=14389>, letöltés: 2024. június 15.)
- 65 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 21. sz. 7.
- 66 Budapesti Hírlap, IX. évf. (1889) 334. sz. 12.
- 67 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 26. sz. 4.
- 68 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 32. sz. 7.
- 69 Uo.
- 70 Büntető Jog Tára, XX. kötet (1890) 1. sz. 12.
- 71 Szekszárd Vidéke, IX. évf. (1889) 32. sz. 7.
- 72 Büntető Jog Tára, XX. kötet (1890) 1. sz. 13.
- 73 Tolnamegyei Közlöny, XVIII. évf. (1890) 13. sz. 3.
- 74 Pesti Hírlap, XII. évf. (1890) 85. sz. 10.
- 75 Uo.
- 76 Budapesti Hírlap, X. évf. (1890) 86. sz. 9.
- 77 Tolnamegyei Közlöny, XVIII. évf. (1890) 13. sz. 3.
- 78 Budapesti Hírlap, X. évf. (1890) 86. sz. 9.
- 79 Szekszárd Vidéke, X. évf. (1890) 19. sz. 3.
- 80 Tolnamegyei Közlöny, XVIII. évf. (1890) 13. sz. 3.
- 81 Ellenzék, XI. évf. (1890) 73. sz. 3.
- 82 Tolnamegyei Közlöny, XVIII. évf. (1890) 13. sz. 3.
- 83 Pesti Hírlap, XII. évf. (1890) 86. sz. 12.
- 84 Budapesti Hírlap, X. évf. (1890) 86. sz. 9.

- 85 Tolnamegyei Közlöny, XVIII. évf. (1890) 13. sz. 3.
- 86 A kivégzésen jelen lévőök számát tekintve eltérnek az egyes lapok tudósításai: a Tolnamegyei Közlöny 50-60 főt (XVIII. évf. [1890] 13. sz. 3.), a Pesti Hirlap 150-et (XII. évf. [1890] 86. sz. 12.), a Budapesti Hirlap 120-at (X. évf. [1890] 86. sz. 9.) említ.
- 87 Budapesti Hirlap, X. évf. (1890) 86. sz. 9.
- 88 Lásd pl. Vajna Károly: *Hazai régi büntetések*. II. kötet, Budapest, 1907. 186–187.
- 89 Pesti Hirlap, XII. évf. (1890) 86. sz. 12.
- 90 Szekszárd Vidéke, X. évf. (1890) 19. sz. 3.
- 91 Szegedi Napló, XIII. évf. (1890) 86. sz. 5. (Megjegyzendő, hogy az akasztófa nem a törvényszék, hanem a rabkórház udvarán állt.)
- 92 Fővárosi Lapok, XXVII. évf. (1890) 87. sz. 6.
- 93 Mohács és Vidéke, IX. évf. (1890) 13. sz. 3.
- 94 Pesti Hirlap, XII. évf. (1890) 86. sz. 12.; Szekszárd Vidéke, X. évf. (1890) 19. sz. 3.; Tolnamegyei Közlöny, XVIII. évf. (1890) 13. sz. 3.
- 95 A római katolikus egyház halotti anyakönyvei, Szekszárd, 1890. év, 69. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSRX-MLJY?cat=438274>, letöltés: 2024. március 20.)
- 96 Lásd például a Habsburg-birodalom XIX. századi kataszteri térképének Ócsényre vonatkozó részletét: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2084411.4861082814%2C5826777.945579039%2C2102593.9442116176%2C5833609.504982026> (letöltés: 2024. június 1.)
- 97 A református egyház kereszteleési anyakönyvei, Ócsény, 1802. év, nov. 27-i bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-T537-9B?cc=1858355&cat=14389>, letöltés: 2024. július 15.)
- 98 A református egyház kereszteleési anyakönyvei, Ócsény, 1808. év, május 20-i bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-T53Q-59?cc=1858355&cat=14389>, letöltés: 2024. július 15.)
- 99 A református egyház házassági anyakönyvei, Ócsény, 1828. év, 2. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C33W-9QHK-V?cat=14389>, letöltés: 2024. július 15.)
- 100 A református egyház kereszteleési anyakönyvei, Ócsény, 1828. év, november 28-i bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-T533-JL?i=126&cc=1858355&cat=14389>, letöltés: 2024. július 17.)
- 101 A református egyház halotti anyakönyvei, Ócsény, 1828. év, november 29-i bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-T53S-FD?i=220&cc=4133831&cat=14389>, letöltés: 2024. július 17.)
- 102 A református egyház kereszteleési anyakönyvei, Ócsény, 1835. év, március 6-i bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-T533-HD?cc=1858355&cat=14389>, letöltés: 2024. július 17.) Megjegyzendő, hogy – mivel tanulmányunk szempontjából nem releváns – a Bálint–Széki házaspár esetleges további gyermekei nem képezték kutatásunk tárgyát.
- 103 A református egyház házassági anyakönyvei, Ócsény, 1854. év, 61. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C33W-9QHX-9?cat=14389>, letöltés: 2024. július 17.)
- 104 A református egyház kereszteleési anyakönyvei, Ócsény, 1838. év, március 15-i bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-T533-9C?cc=1858355&cat=14389>, letöltés: 2024. július 18.)
- 105 A református egyház kereszteleési anyakönyvei, Ócsény, 1859. év, 23. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-9ZR3-T?cc=1858355&cat=14389>, letöltés: 2024. július 18.)
- 106 Gümőkór, tuberkulózis – lásd pl.: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/g-2CDF3/gorvelykor-2D89C/>, letöltés: 2024. július 18.)
- 107 A református egyház halotti anyakönyvei, Ócsény, 1860. év, 7. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-T53S-FD?i=220&cc=4133831&cat=14389>, letöltés: 2024. július 18.)

- 108 A református egyház keresztelési anyakönyvei, Ócsény, 1861. év, 27. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-9ZR3-5?i=276&cc=1858355&cat=14389>, letöltés: 2024. július 18.)
- 109 Lásd a Habsburg-birodalom XIX. századi kataszteri térképének Ócsényre vonatkozó, megfelelő részletét: <https://maps.arcnum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2087666.7005192733%2C5830632.227589323%2C2087950.8014271378%2C5830738.970704994> (letöltés: 2024. július 20.)
- 110 A református egyház keresztelési anyakönyvei, Ócsény, 1865. év, 48. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-9ZR3-T?cc=1858355&cat=14389>, letöltés: 2024. július 18.)
- 111 A református egyház halotti anyakönyvei, Ócsény, 1867. év, 14. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C33W-9QH7-B?cat=14389>, letöltés: 2024. július 25.)
- 112 A református egyház halotti anyakönyvei, Ócsény, 1869. év, 61. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C33W-9QHC-Q?cat=14389>, letöltés: 2024. július 25.)
- 113 Tartós, magas lázzal járó betegség egykori megnevezése – lásd pl.: Sándor Zoltán: „Rothasztó hidegtől” a „veszett kutya marásáig” – döbbenetes halálok a régmúltban. Forrás: <https://alfahir.hu/hirek/rothaszto-hidegtol-a-veszett-kutya-marasaig--dobbenetes-halalokok-a-regmultban> (letöltés: 2024. július 25.)
- 114 A református egyház halotti anyakönyvei, Ócsény, 1870. év, 54. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C33W-9QHC-Q?cat=14389>, letöltés: 2024. július 25.)
- 115 A református egyház házassági anyakönyvei, Ócsény, 1886. év, 8. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C33W-9QHS-2?cat=14389>, letöltés: 2024. július 26.). Az anyakönyv téved a vőlegény életkorával kapcsolatban: Bálint Istvánt 22 évesként említi.
- 116 A református egyház keresztelési anyakönyvei, Ócsény, 1870. év, 6. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-9Z5H-2?cc=1858355&cat=14389>, letöltés: 2024. július 26.)
- 117 A református egyház halotti anyakönyvei, Ócsény, 1888. év, 46. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C33W-9QHT-N?cat=14389>, letöltés: 2024. július 26.)
- 118 Büntető Jog Tára, XX. kötet (1890) 1. sz. 12.
- 119 Büntető Jog Tára, XX. kötet (1890) 1. sz. 12–13. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy ez a magyarázat – ti. hogy a saját elhatározásra bizonyíték, hogy a vádlott egész nap a gyilkosság elkövetésén gondolkodott – nem feltétlenül mond ellen Drubina verziójának, hiszen állítása szerint mikor reggel nyolc óra tájban Török Sára megkérte a gyilkosság végrehajtására, ő azt válaszolta, hogy „majd meggondolja a dolgot” (Büntető Jog Tára, XX. kötet [1890] 1. sz. 10.). Az egész napos lelki vívódásra, illetve a bűncselekmény pontos megtervezésére ez ugyanúgy logikus magyarázat lehet. Ő maga a következőképpen vallott: „Eljövén Török Évától, egész nap a gyilkosság gondolatával foglalkozott, csábította az 50 frt ígért jutalom, s végre rászánta magát a gyilkosság elkövetésére” (Büntető Jog Tára, XX. kötet [1890] 1. sz. 10.).
- 120 Állami halotti anyakönyvek, Ócsény, 1924. év, 6. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9THX-NX6?i=721&cc=1452460&cat=654617>, letöltés: 2024. július 28.)

A POLGÁRI ISKOLA, AZ ÁLTALÁNOS ISKOLA, A TANÁRKÉPZÉS ÉS A PEDAGÓGUS-PROFESSZIÓ KÉRDÉSKÖREI

Fizel Natasa: *Válogatott tanulmányok a neveléstörténet tárgyköréből.*
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó Szeged, 2023. 168 p.

Fizel Natasa a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának egyetemi docense, a Délvidék Kutató Központ tagja, a magyar neveléstörténet, azon belül is a Horthy-korszak felsőoktatás-történetének és a szegedi felsőoktatási intézmények történetének kutatója, a Szegedi Tudományegyetem Egyetemtörténeti Bizottságának tagja. Még 2012-ben kezdte el primer, levéltári forrásokon alapuló kutatómunkáját, a szegedi Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola történetét és a trianoni nemzeti tragédia egyik következményeként a Kolozsvárról elűzött, majd Szegeden otthonra lett Ferenc József Tudományegyetemmel történő együttműködését vizsgálva, kutatási részeredményeit mindvégig rangos publikációkban prezentálva.¹

¹ *Neveléstudományi tanulmányok a Szegedi Tudományegyetem múltjáról és jelenéről.* Szeged, 2013. 71.; *Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola és a Ferenc József Tudományegyetem együttműködése a főiskolai hallgatók áthallgatásának tükrében (1928–1932).* In: Baska, Gabriella – Hegedűs Judit – Nóbik Attila (szerk.) *A neveléstörténet változó arcai.* Budapest, 2013. 109–120.; *Felsőoktatás-politika a Horthy-korszakban.* In: Közép-Európai Közlemények, VI. évf. (2013) No. 23. 4. sz. 70–78.; *Sík Sándor szerepe a párhuzamos tanszékek megalakulásában a Ferenc József Tudományegyetemen.* In: Miklós Péter (szerk.) *Sík Sándor eszmekörei.* Szeged, 2014. 63–75.; *Kooperáció vagy integráció? A Szegedi Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola és a Ferenc József Tudományegyetem együttműködésének szegmensei 1928 és 1932 között.* In: Magyar Pedagógia, CXIV. évf. (2014) 4. sz. 237–257.; *A szegedi tanárképző főiskola hallgatói által felvett pedagógiai, pszichológiai és filozófiai témájú kurzusok a Ferenc József Tudományegyetemen (1928–1937).* In: Baska Gabriella – Hegedűs Judit (szerk.): *Égi iskolák, földi műhelyek: Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére.* Budapest, 2015. 108–118.; *Müller Miklós szegedi*

Addigi kutatásait összegző, 2018-ban a Gondolat Kiadó gondozásában és impozáns kivitelezésében megjelent könyvében² már bemutatta azt a professzionalizációs folyamatot, ami az 1868-ban Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter által beterjesztett 1868. évi XXXVIII. tc. által életre hívott polgári iskola tanárainak képzését tekintve lezajlott a kezdetektől 1947-ig, és amelynek eredményeképpen a polgári iskolai tanárképzés 1928 és 1947 között Szegeden négy szakcsoportos, négy évfolyamos, alap- és képesítő vizsgával, gyakorló tanításokkal, kötelező egyetemi áthallgatással kiegészített főiskolai képzéssé fejlődött.

Jelen recenzált, a szegedi Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó gondozásában megjelent tanulmánykötet elkészítésével az volt a szerző célja, hogy a 2018 és 2023 közötti kutatásait és legfontosabb nevelés-, illetve oktatástörténeti munkáit témáik szerint időrendbe rendezve, egy csokorba gyűjtve is megjelentesse. A korábban publikált tanulmányok egységes hivatkozási rendszerben kerültek egységesítésre, megadva a közlés pontos helyét és idejét minden korábban publikált tanulmány esetében. A tanulmányok kohézióját a témák összekapcsolódásán túl módszertani megközelítésük adja, hiszen minden tanulmány alapját primer források, gyakran korabeli sajtótermékek, levéltári források jelentik, és többször visszatér a munkákban a történeti szociológiai módszerek használata is, hiszen a polgári iskolai tanárképző főiskola hallgatóiról, illetve a szegedi Pedagógiai Főiskola hallgatóiról készített adatbázisok kutatási eredményei egészítik ki az elsődleges forrásokból kinyert információkat.

Míg a szerző 2018 előtt megjelent írásai elsősorban a két világháború közötti időszakra, a Horthy-korszak történetére, a polgári iskolára, valamint tanárképzésének történetére, illetve a szegedi egyetem történetére fókuszáltak, a tanulmánykötetben összegyűjtött kutatások jóval színesebb képet mutatnak. A tanulmányok sorát egy összefoglaló munka kezdi, amely elméleti bevezetése is az egész kötetnek, hiszen a szerző kutatásainak alapvetése az elmúlt 12 évben a pedagógus szakmák szakmasodásának, professzionalizációjának vizsgálata volt. A fenti témától eltérő szakmai kitekintések ugyan első ránézésre teljesen más területekre fókuszálnak, de valójában indokolt. Hiszen azon túl, hogy természetszerűleg szorosan kapcsolódnak,

---

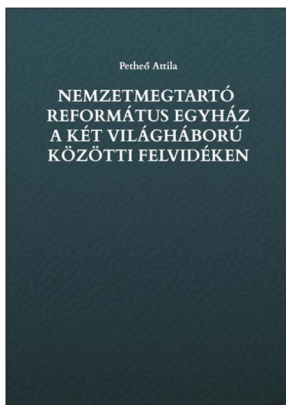
diákévei. In: Tiszatáj, Irodalmi, Művészeti és Társadalmi Folyóirat, LXX. évf. (2016) 11. sz. 47–54.; *A szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola és a Ferenc József Tudományegyetem együttműködése a tanárképzés szolgálatában (1928–1947).* In: Gerundium, Egyetemtörténeti Közlemények, IX. évf. (2018) 3. sz. 51–65.; *A polgári iskola helye és szerepe a közoktatás rendszerében a két világháború között.* In: M., Pelesz Nelli (szerk.) Tudomány, oktatás, kultúra a két világháború közötti Magyarországon. Szeged, 2019. 119–140.; *Várkonyi Hildebrand, Dolch Erzsébet, és a szegedi Kerti Iskola.* In: Szokolszky, Ágnes (szerk.) A pszichológia fejlődése a vidéki Magyarországon. Szeged, 2021. 99–117.; *Az egészségtan tantárgy megjelenése és szerepe az elemi, a polgári és az általános iskolában (1917–1950).* In: ISKOLAKULTÚRA 33:1–2. sz. (2023) 46–59.; *Student years of the Spanish photographer Nicolas Muller (Miklós Müller) at the University of Szeged.* In: ME.DOK: MÉDIA-TÖRTÉNET-KOMMUNIKÁCIÓ 18:3. sz. (2023) 45–60.; *Szeged, az iskolaváros.* In: ISKOLAKULTÚRA 34:4. sz. (2024) 43–57.

2 *A magyar polgári iskolai tanárképzés története (1868–1947).* Budapest, 2018. 355.

kötődnek az 1868 és 1956 közötti időszak oktatási rendszerének történetéhez, fontos adalékokkal szolgálnak a vizsgált szakmák professzionalizációjához. Izgalmas példa e tekintetben a felsőoktatás-történeti feldolgozások sorából kissé kilógó, de ahhoz végül több szállal is kapcsolódó tanulmány a dualizmus korának szemléletéről, az óvoda-iskola átmenet kérdésköréről, a két intézménytípus szerepéről, feladatairól. Szintén egyedülálló és hiánypótló kezdeményezés az egészségfejlesztés témakörének megjelenése, bemutatva pl. az iskolaorvosi feladatkör térnyerését hazánkban 1868-tól az általános iskolák létrehozásáig tartó időszakban.

A kötetben azért a szerző rátér kedvenc témaköreire is: három tanulmány a szegedi Ferenc József Tudományegyetem középiskolai, valamint az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola polgári iskolai tanárképzését bemutató legújabb kutatási eredményeket tárja az olvasók elé, míg a kötet két utolsó tanulmánya már egy új kutatási fókusz, az általános iskolai tanárképzés témáját öleli fel. Mindkét munka bevezető tanulmánynak tekinthető a téma alapos vizsgálatához. Véleményem szerint ez a színes, elsősorban a magyar oktatás történetének izgalmas epizódjait felvonultató tanulmánykötet nem csak örömteli perceket okoz az oktatástörténet iránt érdeklődő olvasóknak, de új kutatásokat is inspirálhat.

Pető Bálint

LELKÉSZEK A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYARSÁG MEGMARADÁSÁÉRT TRIANON UTÁN

Petheő Attila: *Nemzetmegtartó református egyház
a két világháború közötti Felvidéken.*
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2024. 199 p.

Az 1920. június 4-én Franciaországban aláírt trianoni békediktátum következményeként a Kárpát-medencei magyarságból 3,3 millióan váltak akarataikon kívül idegen ország állampolgárává, több mint harmaduk pedig Csehszlovákiában került kisebbségi sorba. Hasonlóan a megcsonkított Magyarország többi szomszédjához, a Prága központú szláv állam egyik elsődleges célja volt, hogy a területén élő magyarok életét számos módon ellehetetlenítse, akik közül sokan emiatt az anyaországba vagy a világ más tájaira történő elvándorlást választották, illetve voltak, akik önként tagozódtak be az új társadalmi viszonyok közé. Azonban a többség a „csak azért is” megmaradás jegyében igyekezett minden eszközzel ellenállni a hatalom asszimilációs nyomásának, jelentős részben sikerrel. A komáromi származású, a Szegedi Tudományegyetemen oktató Petheő Attilának nem ez az első publikációja a témában.¹ Jelen kötete azt taglalja, milyen fontos szerepet játszott ebben a csehszlovákiai

¹ Lásd például: Petheő Attila: *Birtha József közéleti szerepvállalása a Felvidéken és Magyarországon*. In: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.) *Hagyomány, Identitás, Történelem*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, 2022. 197–210.; Petheő Attila: *A református tanítókat ért sérelmek a Trianon utáni Csehszlovákiában*. In: *Theological Sections. Conference Proceedings*, 2021. 113–119.; Petheő Attila: *A csehszlovákiai magyar közösség helyzete az 1918-1924 között megjelenő magyarországi református lapokban*. *Teológiai Fórum*, 13/2., 2019. 172–183.; Petheő Attila: *Magyar református oktatásügy helyzete a Trianon utáni Csehszlovákiában*. *Historia Ecclesiastica*, 10/2., 2019. 133–142.; Petheő Attila: *Párhuzamos utak a Trianon*

magyar református egyház, amelynek lelkészei, illetve a közéletben befolyással bíró más tagjai nemcsak hogy támogatták, hanem a legtöbb esetben élére is álltak a nemzeti magmaradásért vívott küzdelemnek – vállalva az ezzel járó egzisztenciális, személyes biztonsági és egyéb kockázatokat.

A közel kétszáz oldal terjedelmű könyv tartalmi része hat nagyobb fejezetre tagolódik. Az elsőben a szerző a bevezetés, valamint egy historiográfiai áttekintés után a tárgyalt korszak történelmi háttérét vázolja fel, elsősorban a Trianont követő csehszlovákiai társadalmi viszonyokra, illetve a kisebbségi magyarságra nézve számos hátrányt jelentő oktatásügy helyzetére fókuszálva, az elemi iskoláktól kezdve egészen a felsőoktatásig. A második fejezet a református értelmiségi képzést taglalja, különös tekintettel a helyi magyarság két szellemi fellegrájának számító Losonci Teológiai Szemináriumra és a Komáromban működő tanítóképző intézményre.

A harmadik részben ismerhetjük meg azokat a konkrét sérelmeket, amelyeket a felvidéki magyar közösség elszenvedett a két világháború közötti Csehszlovákiában, főként az oktatásügy területén. Emellett a szerző számos példát hoz a helyi magyar lelkészekkel való méltatlan bánásmódra is, önálló alfejezetben tárgyalva a felvidéki református egyházat 1920 után újjászervező, 1938-tól püspöki tisztséget is betöltő Sörös Béla meghurcolását. A negyedik fejezetben négy református egyházvezető életútja tárul elénk: a Léva városában nemcsak lelkészként, hanem 1932-től városvezetőként is bizonyító Antal Gyuláé; a közíróként, lapigazgatóként és politikusként is tevékenykedő BIRTHA JÓZSEFÉ; a Református Világszemlét elindító CSEKES BÉLÁÉ, valamint a szociális érzékenységéről is híres, sokoldalú GYALÓKAY LÁSZLÓ ESPERESÉ, akinek sikerült a református egyházat gazdaságilag is fellendítenie. A következő rész egy frappáns összegzés arról, hogyan jelent meg a csehszlovákiai magyar református közösség a két világháború közötti magyarországi lapokban, a hatodik fejezet pedig a komáromi születésű lelkészről, TÁRNOK GYULÁRÓL, illetve nagy terjedelmű, kéziratban megmaradt művéről, az ún. *Szürke Könyvről* szól. Utóbbi rendkívüli fontosságát a szerző – aki elsőként ismerteti az említett munkát a nyilvánossággal – nem győzi hangsúlyozni: a több mint nyolcszáz oldalas alkotás ugyanis egy komplex adattár, amely a felvidéki református egyháznak és intézményeinek 1918 és 1938 közötti időszakát dolgozza fel. „A *Szürke Könyv* nem csupán források jegyzéke, hanem azzal is foglalkozik, hogy a mű keletkezésének idején melyik parókiákon lehettek fel az egyes esperességek, a zsinatok, a konvent vagy az egyházkerületek iratanyagai. Személynevekkel, iktatószámokkal és szövegmagyarázatokkal teszi

utáni felvidéki református és világi oktatásban. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.) *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról – Egyháztörténeti tanulmányok*, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2022. 364–375.; Petheő Attila: *Antal Gyula egyházi és társadalmi helytállása a két világháború közötti Léván.* Teológiai Fórum, 16/2., 2022. 166–180.; Petheő Attila: *A református egyházat ért sérelmek a Trianon utáni Csehszlovákiában.* Délvidéki Szemle, 7/1-2., 2020. 109-122.; Petheő Attila: *Gyalóky László a közösség szolgálatában.* Teológiai Fórum, 15/1., 2021. 100–110.

kutathatóbbá és érthetőbbé a két világháború közötti csehszlovákiai magyar reformátusság történetét” – fogalmaz a szerző.

Mindent összevetve: Petheő Attila kötete több szempontból hiánypótló alkotás, és hatásosan rávilágít arra, hogy a református egyháznak mekkora szerepe volt a magyar nemzeti közösség megmaradásában a Trianon utáni Felvidéken. Hiszen önállóan teremtett magának intézményi hálózatot az új államban, miközben a magyar értelmiség zöme az üldöztetések miatt elhagyta a régiót. A könyv közérthető stílusával az érdeklődő nagyközönség számára szintén érdekes olvasmány lehet, emellett újabb kutatások alapjául is szolgálhat.

Pető Bálint

Felelős kiadó: Délvidék Kutató Központ Alapítvány, Szeged

Lapengedély száma: CE/2237-3/2013.

ISSN: 2416-223X

Felelős kiadó: az alapítvány elnöke

Technikai szerkesztés és nyomdai előkészítés:

Innovariant Kft., Algyő

Megjelent 200 példányban.